

ASYA ARAŞTIRMALARI

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

The Journal of Asian Studies
International Social Science Journal
Cilt / Volume: 5 | Sayı / Issue: 1 | Bahar / Spring 2021

ASYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF ASIAN STUDIES

Cilt / Volume: 5

Sayı / Issue: 1

Bahar/ Spring 2021

ISSN: 2667-6419

Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Hakemli Süreli Yayındır.

Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

The Journal of Asian Studies International Social Science, Peer-review Published.

Spring and Autumn to be published two times a year.

KURULUŞ - ESTABLISHMENT

2017

ASYA ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ
Cilt: 5 Sayı: 1 BAHAR /2021 ISSN: 2667-6419

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Adına Sahibi

Prof. Dr. Yusuf TEKİN
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörü

Editörler

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN
Prof. Dr. Fatma AÇIK
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

İngilizce Editörü

Arş. Gör. Seyit Ali BUDULGAN

Sekreteryâ

Döndü AKIN

Baskı ve Cilt

Asil Organizasyon A.Ş.
Aşağı Öveçler Mah. 1332. Cad. No:7/8 Çankaya / ANKARA

Yazışma ve Haberleşme Adresi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Beşevler ANKARA/ Tel:0312- 5462000

E-Posta: asyam@hbv.edu.tr / **Web Sitesi:** asyam.hacibayram.edu.tr

E-dergi: asyaarastirmalari.hbv.edu.tr

Asya Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan makalelerin yayımcının yazılı izni olmadan bir kısmı veya tamamı herhangi bir yolla çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz. Makalelerdeki düşünce, görüş, varsayımlar eser sahiplerine aittir; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi sorumlu tutulamaz.

THE JOURNAL OF ASIAN STUDIES
Volume: 5 Issue: 1 SPRING /2021 ISSN: 2667-6419

On Behalf of Ankara Hacı Bayram Veli University, Center of Asian Studies
Prof. Dr. Yusuf TEKİN
Rector of Ankara Hacı Bayram Veli University

Editors

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN
Prof. Dr. Fatma AÇIK
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Assoc. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ

Desk Editor

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

English Editor

R.A. Seyit Ali BUDULGAN

Secreteria

Döndü AKIN

Printing and Binding

Asil Organizasyon A.Ş.
Aşağı Öveçler Mah. 1332. Cad. No:7/8 Çankaya / ANKARA

Correspondence and Communication

Ankara Hacı Bayram Veli University Asian Studies Application and Research Center
Beşevler/Ankara/TURKEY / **Tel:** + 90-312- 5462000
E-Mail: asyam@hbv.edu.tr / **Web Site:** asyam.hacibayram.edu.tr
E-Journal: asyaarastirmalari.hbv.edu.tr

Some or all of the articles published in the Journal of Asian Studies cannot be reproduced in any way and transmitted electronically without the written permission of the publisher. The ideas, opinions, assumptions in the works belong to the owners of the works; Ankara Hacı Bayram Veli University cannot be held responsible.

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU Ankara Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL İstanbul Yeditepe Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Alikram ABDULLAYEV Devlet İdarecilik Akademisi/Azərbaycan
Prof. Dr. Alimcan İNAYET Ege Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Elman NESİROV Devlet İdarecilik Akademisi/Azərbaycan
Prof. Dr. Fatma AÇIK Gazi Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Giray FİDAN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI Bilkent Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN İstanbul Medeniyet Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Hiroaki HUZİE Osaka Üniversitesi Öğretim Üyesi/Japonya
Prof. Dr. İbrahim MARAŞ Ankara Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV Semerkant Üniversitesi/Özbekistan
Prof. Dr. Kâzım SARIKAVAK Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK Gazi Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz Gazi Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Patrik K. Meyer Universitas Muhammadiyah Yogyakarta/Endonezya
Prof. Dr. Refik TURAN Gazi Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Salim KOCA Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Takashi OSAWA Osaka Üniversitesi/Japonya
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU Michigan State University/ABD
Prof. Dr. Üçler BULDUK Ankara Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Vâris ÇAKAN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Zeynep BAĞLAN ÖZER Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Doç. Dr. Ainur NOGAYEVA L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi/Kazakistan
Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Doç. Dr. Gülcemal JORAYEVA Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi/Kazakistan
Doç. Dr. Mürteza HASANOĞLU Devlet İdarecilik Akademisi/Azərbaycan
Dr. Dinmukhamed KELESBAYEV Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi/Kazakistan
Dr. Behruz BEKBAİYİ Allameh Tabataba'i Üniversitesi Öğretim Üyesi/İran
Dr. İrina KAYAN-POKROVSKAYA/Ukrayna
Dr. Kim HYUN -Sook Kuzeydoğu Asya Tarih Vakfı/Güney Kore
Dr. Sinan DEMİRTÜRK Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye

Bu Sayının Hakemleri/Referee of This Issue

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Prof. Dr. Refik TURAN
Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN	Prof. Dr. Varis ÇAKAN
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Prof. Dr. Zeynep BAĞLAN ÖZER
Prof. Dr. Alimcan İNAYET	Doç. Dr. Fetullah AKIN
Prof. Dr. Durmuş ARIK	Doç. Dr. Hasan IŞIK
Prof. Dr. Erdinç YAZICI	Doç. Dr. Meşkure YILMAZ
Prof. Dr. Giray FİDAN	Doç. Dr. Nur Ahmet KURBAN
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ	Arş. Gör. Yasemin IŞIK
Prof. Dr. Mesut DOĞAN	
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN	

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDE AT <i>Horse in Turkish Culture Region</i> Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	1
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN'DA TÜRKLERE YÖNELİK YAPILAN KATLIAMLAR <i>Massacres Toward Turks in Turkestan From Past to Present</i> Prof. Dr. Varis ÇAKAN	13
BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAIJAN- TÜRKMENİSTAN ARASINDAKİ SİYASİ VE SOSYO-EKONOMİK İLİŞKİLER <i>Political and Socio-Economic Relations Between Azerbaijan- Turkmenistan After Independence</i> Doç. Dr. Murteza HASANOĞLU	23
TÜRKMENİSTAN'DA USÛL-İ CEDİD OKULLARININ YAPILANDIRILMASINDA ALİŞBEK ALİYEV'İN YERİ VE ÖNEMİ <i>The Place and Importance of Alishbek Aliyev in The Construction of Usul-i Jedid Schools in Turkmenistan</i> Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV	37
CUMA HALMİRADOV'A (1901-1938) GÖRE TÜRKMENİSTAN'DA MİLLÎ MATBUAT <i>National Publication According to Juma Halmyradow (1901-1938) about Turkmenistan</i> Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV	45
TÜRKMENİSTAN'DA BÜYÜME VE MALİ YAPI: VAR ANALİZİ (1996-2019) <i>Growth and Fiscal Structure in Turkmenistan: VAR Analysis (1996-2019)</i> Dr. Mustafa Alpin GÜLŞEN, Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN	53
TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE BUDİZM'İN JAPON SANATINA ETKİSİ <i>The Influence of Buddhism on Japanese Art in The Historical Process</i> Öğr. Gör. Selin ÖZDEMİR	69
ORTA ASYA İÇİN KUŞAK VE YOL PROJESİNİN STRATEJİK SONUÇLARI <i>The Strategic Implications of Belt & Road Initiative for Central Asia</i> Yavuz ÇELİK	79
İPEK YOLU'NDA İPEĞİN YOLCULUĞUNUN KISA TARİHİ <i>A Brief History of Journey of Silk on The Silk Road</i> Esra YILMAZ	95
TANITIMLAR/REVIEWES	
ÜLKE TANITIMI: TÜRKMENİSTAN <i>Turkmenistan</i> Hazırlayan: Arş. Gör. Ozan BÖKE	105
KİTAP TANITIMI: "TÜRKMENİSTAN - BÜYÜK İPEK YOLU'NUN KALBI" ADLI ESER <i>The Book Named "Turkmenistan - Heart of The Great Silk Road"</i> Hazırlayan: Arş. Gör. Seyit Ali BUDULGAN	111

SUNUŞ

Gazi Üniversitesi bünyesinde Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırmaları Merkezi olarak faaliyet gösteren Merkezimiz, Yükseköğretim Yürütme Kurulu toplantısında 2547 Sayılı Kanun'un 2880 Sayılı Kanun'la değişik 7/d-2 maddesi uyarınca 7141 Sayılı Yükseköğretim Kanunu İle Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanununun 183 Numaralı Ek Maddesi ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Bu sebeple Merkezimiz tarafından çıkarılmakta olan *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*'nin 2602-2966 olan ISSN Numarası 2667-6419 olarak değiştirilmiştir.

Dergimizin tarandığı Dizin ve İndeksler şöyledir: *SOBIAD, JOURNALTOCs, Google Scholar, RESEARCH BIBLE, BASE, ROOTINDEXING, Türkiye Kaynakçası, ISI, CiteFactor ve TÜBİTAK DERGİ PARK.*

Elinizdeki bu Sayımızda yayın politikamıza binaen **“Türkmenistan”** ile ilgili makalelere ve tanıtım yazılarına ağırlık verdik. Bu vesile ile dergimize **“Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-Türkmenistan Arasındaki Siyasi ve Sosyo-Ekonomik İlişkiler”** adlı yazısı ile katkı sunan, Sayın Doç. Dr. Murteza HASANOĞLU'na; **“Türkmenistan'da Usûl-İ Cedîd Okullarının Yapılandırılmasında Alishbek Aliyev'in Yeri ve Önemi”** ve **“Cuma Halmıradov'a (1901-1938) Göre Türkmenistan'da Millî Matbuat”** yazılarından dolayı Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV'a; **“Türkmenistan'da Büyüme ve Mali Yapı: Var Analizi (1996-2019)”** isimli ortak çalışmaları için Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN ve Dr. Mustafa Alpin GÜLŞEN'e özellikle teşekkür ederiz. Bundan başka **Ülke Tanıtımında “Türkmenistan”** isimli yazısı ile Üniversitemiz Araştırma Görevlilerinden Ozan BÖKE'ye ve **Kitap Tanıtımında “Türkmenistan- Büyük İpek Yolu'nun Kalbi” Adlı Eser** isimli yazısıyla Merkezimiz Araştırma Görevlilerinden Seyit Ali BUDULGAN'a bize destek olduklarından dolayı teşekkür ederiz.

Bu çalışmaların yanısıra kaleme aldıkları değerli yazılarıyla *Asya Çalışmalarına* katkı sunan başta Merkez Müdürümüz Sayın Prof. Dr. Varis ÇAKAN'a; yazarlarımız Sayın Prof. Dr. İlhami DURMUŞ, Öğr. Gör. Selin ÖZDEMİR, Doktor Adayı Yavuz ÇELİK ve Esra YILMAZ'a teşekkürlerimizi sunarız.

Derginin bu Sayısının hazırlanmasında emeği geçen Hakem ve Editör Kurulumuza teşekkürü borç biliriz. Alanında uzman bilim insanlarının makalelerinin yer alacağı; **“İran”** üzerine yoğunlaşacak olan Yeni Sayımızda tekrar buluşmak dileğiyle siz değerli okuyucularımıza bol okumalı ve verimli çalışmalar dileriz.

Editörler Kurulu

PRESENTATION

Our Center which operates as a Center for Research and Application of Asian Studies within the Gazi University continues its activities under the Ankara Hacı Bayram Veli University with the Act No. 7141 of Higher Education and with the Act No. 183 additional clause of The Law about the Amendment on Certain Laws and the Decree Laws according to 7/d-2 clause with amendments of The Act No 2880 of The Act No 2547 on the meeting of Executive board of Higher Education. For this reason, The Journal of Asian Studies published by our center has the ISSN number 2667-6419 instead of 2602-2966.

The indexes of our journal are as follows: SOBIAD, JOURNALTOCs, Google Scholar, RESEARCH BIBLE, BASE, ROOTINDEXING, Türkiye Kaynakçası, ISI, CiteFactor and TÜBİTAK DERGİ PARK.

In this issue, we have focused on articles and promotional articles related to **“Turkmenistan”**, which are based on our publication policy. On this occasion, Mr. Murteza HASANOĞLU, who contributed to our journal with his article **“Political and Socio-Economic Relations Between Azerbaijan- Turkmenistan After Independence”**; for his articles **“The Place and Importance of Alishbek Aliyev in The Construction of Usul-i Jedid Schools in Turkmenistan”** and **“National Publication According to Juma Halmyradow (1901-1938) about Turkmenistan”** Mr. Tahir AŞİROV; for their joint work titled **“Growth and Fiscal Structure in Turkmenistan: VAR Analysis (1996-2019)”** Mustafa YILDIRAN and Mustafa Alpin GÜLŞEN, We particularly appreciate. In addition, we would like to thank Ozan BÖKE, with his article **“Turkmenistan”** in the promotion of the country, and Seyit Ali BUDULGAN, for supporting us with his article **The Book Named “Turkmenistan - Heart of The Great Silk Road”** in the promotion of the book.

In addition to these works, we would like to thank our authors, Varis ÇAKAN, İlhami DURMUŞ, Selin ÖZDEMİR, Yavuz ÇELİK and Esra YILMAZ who have contributed to *Asian Studies* with their valuable writings.

We would like to thank our Referee and Editor Board who contributed to the preparation of this issue of the journal. We wish to meet again in our new issue, which will focus on **“Iranian”**, where the articles of expert scientists will be included in the field, we wish our esteemed readers to read plenty and work efficiently.

Editorial Board

Durmuş, İlhami. (2021). “Türk Kültür Çevresinde At”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 1-12.

Araştırma Makalesi

TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDE AT*

Horse in Turkish Culture Region

İlhami DURMUŞ **

Öz

Bozkır kültür çevresinde atlı kültür çok erken dönemlerde oluşmuştur. Kurganlardan çıkarılan at iskelet ve donanımı bozkır çevresinde atın ilk sırayı aldığını göstermektedir. Attan yaygın olarak yararlanılmaya başlanması ve maden ekonomisinin geliştirilmesi, özellikle de demirin yoğun olarak kullanımı bozkır topluluklarının gelişiminde büyük ölçüde etkili olmuştur. Bozkırda yaşayan Türklerin kültürel gelişimi sosyal, siyasi, ekonomik, askeri ve dini olmak üzere çeşitli yönleriyle kendini göstermiştir. Atın binek hayvanı olarak kullanımının yanında demirin de kullanılması kültüre hareketlilik ve güç kazandırmış, büyük bozkır Türk devletleri bu sayede kurulabilmiştir. İskit, Hun ve Gök Türk devletleri bu gelişimin sonucu ortaya çıkmıştır. İskit ve Hun dönemlerinde arkeolojik buluntular ve senkronik kaynaklar atlı kültürün gelişimini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Gök Türk dönemine ait arkeolojik buluntular ile milli ve senkronik kaynaklar atlı kültürün Türkler arasında son derece gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bütün bu buluntu ve kaynaklardaki bilgilerden Türklerde at besleme, atlı spor, atlı savaş, at kurbanı gibi kültürel özelliklerin çok erken dönemlerde oluştuğu ve geliştiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk, At, Kültür, Kurgan, İskit, Hun, Gök Türk.

Abstract

Equestrian culture in the Eurasian steppes started in early times. Relics of horse bones and equipment which were excavated in kurgans display eminence of horse in those areas. Besides using horse as a transport mean, advancements in metallurgy, especially transition to the Iron Age were deeply influential in development of the steppe society. Cultural progress of the Turks living in the steppe is observed in various aspects of social, political, economic, military and religious life. Horse and iron contributed to dynamism and might of the people, and the subsequent great steppe empires were established in those terms. The Scythian, Hun/Hsiung-nu and Kök Türk empires are products of those developments. Archaeological remnants and written sources clearly tell about rise of the equestrian culture among the Scythians and Huns. Relics of the Kök Türk age and contemporary records are proofs of a highly developed equestrianism among the early Turks. Of those sources we learn that horse husbandry, equestrian sports and warfare, horse sacrificing etc. started in very early times among the Turks.

Keywords: Turkish, horse, culture, kurgan, Scythian, Hun/Hsiung-nu, Kök Türk.

* Geliş Tarihi / Received: 22.05.2021, Kabul Tarihi / Accepted: 6.06.2021. DOI: 10.34189/asyam.5.1.001

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ilhami.durmus@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-5742-3643>

Giriş

Araştırmaların gösterdiği üzere, “Andronovo kültürü” çekirdeği etrafında geliştiği anlaşılan Bozkır kültürü Altay yaylalarında Türklerin ataları tarafından ortaya konmuştur. Arkeolojik ve antropolojik kaynakların ortaya çıkışından önce bir kültür çevresi olarak bozkırlar üzerine dikkat çekilmiştir. Meşhur kültür tarihçilerinin böyle bir görüşle ortaya çıkışları at besleyiciliği ve at yetiştiriciliği için Altaylar ve çevresinin en uygun çevre olduğu düşüncesidir. Çünkü bir kültürün oluşup, gelişmesi büyük ölçüde uygun çevre şartlarına bağlıdır. Türklerin merkezinde yer aldığı Altaylar ve çevresi atlı kültüre büyük ölçüde katkı sağlamış, kültür bu çevrede oluşup, gelişme imkânı bulmuştur.

Atın ehlileştirilmesi ve atlı çoban kültürünün ortaya konması ilk Türklere bağlanmaktadır. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalade sonuçlar doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esaslı için gerekli şartlar ancak bu sayede belirebilmiştir (Koppers, 1941: 471). Türkler ufukları görünmez engin bozkırları atları üzerinde kolayca dolaşmışlar, yüksek sıradağları aşip geniş ırmakları geçip giriştikleri akın ve fetih hareketlerini onların yardımları ile yapmışlardır (Sümer, 1983: 1).

At, Türkler tarafından ehlileştirilmiş ve Türkler ata binen ilk insanlar olarak görülmüşlerdir. En eski çağlardan beri at Türklerin siyasî, dinî, iktisadî ve sosyal hayatında önemli bir rol oynamıştır. Türkler, sürüler halinde yetiştirdikleri atın etini yerler, onu kurban olarak sunarlar ve her sene - özellikle savaş atlarından- binlercesini yabancı ülkelere ihraç ederek ekonomilerini sağladılar (Kafesoğlu, 1989: 208).

At, Türkler tarafından yalnız ilk kez ehlileştirilip, binilen hayvan olmamış, aynı zamanda bütün tarih boyunca Türklerin hayatında önemli bir yer tutmuştur. Bütün yazılı kaynaklarda verilen bilgiler, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntular ve yüzey araştırmaları sonucunda belirlenen tasvirler Türklerin hayatında atın ne derece özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu itibarla Türkler atlı kültürün oluşturucusu ve yayıcısı oldukları gibi, bu kültürün geliştiricisi olarak da tarihte yerlerini almışlardır (Durmuş, 2016: 61).

Vatanı İç Asya olan ilk Türklüğe, atın ilk ehlileştirilmesi ve bununla ilgili olarak karakteristik bir at çobanı kültürünün yaratılması yeterli derecede emniyetle atfedilmektedir. Bu beşer tarihinde bir defa olmuş bir başarı olup, kavimlerin ve kültürlerin gelişiminde kendine has sonuçlar doğurmuştur. At ve atlı çoban kültürünün başlıca unsurlarını diğer kültürler ilk Türklüğe borçludur (Koppers, 1941: 471).

Bütün bu sayılanlardan hareketle en önemli husus atın binek hayvanı olarak kullanılmasıdır. Bozkır Türk kültüründe rol oynayan baş aksiyon atın binek hayvanı olarak kullanılmasıdır. Böyle bir ihtiyacın “yerleşik” kültürlerde değil, geniş otlaklar ve uzak su başlarını süratle dolaşmak zaruretine dayanan “Bozkır kültürü”nde hissedileceği aşikardır. Böylece önce kalabalık sürüleri kollamak gibi bir ekonomik araç olan binicilik, kısa zamanda “askeri” değer kazanarak “bozkır savaşçılığı”nın temeli olmuş ve at da savaş atı tipine doğru geliştirilmiştir (Kafesoğlu, 1989: 207).

Başlangıçtan itibaren Türklerin hayatında en önemli yeri tutan atla ilgili önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Türklerin atlı sporları, attan savaşta yararlanmaları, atın etinden ve sütünden yararlanmaları köklü bir geleneğe sahiptir. At kurbanı da Türkler arasında çok yaygın ve köklü bir geleneğe sahiptir. At, Türklerin sosyal, askeri, iktisadi ve dini hayatında önemli bir yer tutmuştur. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için sırayla belirttiğimiz konular üzerinde durabiliriz.

Sosyal Hayatta At

At, Türkler tarafından günlük hayatta en fazla yararlanılan hayvandı. Bütün faaliyetler at üzerinde gerçekleştiriliyordu. Türklerin üç temel faaliyeti av, sürü ve akın olduğundan, bunlar hep at üzerinde yerine getiriliyordu. Ava at üzerinde gidiliyor, bireysel ya da toplu olarak gerçekleştirilen avlar hep at üzerindeyken yapılıyordu. Sürülerin otlatılması, sulanması, otlaktan otlağa, kışlaktan yaylağa götürülmesi ve yönlendirilmesi hep at sayesinde oluyordu. Düşmanlar üzerine gerçekleştirilen akınlarda da hep at ön plana çıkmaktaydı (Durmuş, 2016: 61).

Türklerin hayatı hep at üzerinde sürdürüldüğünden, atla ilgili yüksek bir kültür oluşmuştu. Ata yön vermek, ondan yararlanmak, çok iyi binebilmek, at üzerinde savaşılabilmek kabiliyetleri küçük yaşlardan itibaren Türklerin hayat tarzı haline gelmişti. Bu itibarla atı en iyi tanımak ve ondan en üst derecede yararlanabilmek mümkün olabilmişti. At dörtlüye giderken, dört bir yana yay gerip ok atabilme kabiliyeti ancak bu sayede mümkün olabiliyordu. Hatta atın dört nala gittiği ve dört ayağının yerden kesildiği anda yay gerip ok atabilme sayesinde hedef şaşırılmadan isabet kaydediliyordu. Süvariliğin en üst derecesi bu şekilde hedefi vurabilmektir. Onun için Türkler çok mahir at binicisi ve at üzerinde yay gerip ok atıcısı olmuşlardı (Durmuş, 2016: 61- 62).

Yabancı kaynaklarda Türklerin atlı kültürün temsilcileri olduklarını gösteren çok bilgi de bulunmaktadır. Türkler için at üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlar denilmesi kayda değerdir. Yine Türkler adeta at üzerinde doğmuşlardır yerde yürümesini bilmezler tabiri de Türklerin hayatında atın önemini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı bozkır Türk'ü, çobanlık hayatında hemen bütün varlığını borçlu olduğu, hususi ad ve unvanlar verdiği, törenle gömdüğü at'a gerektiğinde konuşan, zekâ sahibi, gökten inmiş, bir nevi kutsal hayvan gözüyle bakmıştır (Kafesoğlu, 1989: 209).

Türkler yaylak- kışlak hayatını sürdürüyorlardı. İklim ve coğrafi çevre şartlarının etkisiyle hayat büyük ölçüde “kışlak” ve “yaylak”, yani “yazlak” arasında geçmekteydi. Kışlaktan yaylağa giderken ikisi arasında baharın geçirildiği yer ise “ilk yaylak” ya da “ilk yazlak” idi. Dönüşte güzün geçirildiği yer ise “güzlek” adını taşımaktaydı (Durmuş, 2016: 83). Türklerin bu şekilde yaşayışları, hayatın yaylak- kışlak arasında geçmesi, yaylakların urug ya da boyun ortak malı olması, otlaktan otlağa yaşanan hareketlilikler hayvanların karışmasına neden olmaktadır. Hayvan sahipleri başkalarının hayvanlarıyla karışan hayvanlarını diğerlerinden ayırt etmek için kendi urug ya da boylarının damgalarını kullanıyorlardı. Hayvanları arasında en çok damgaladıkları hayvanları at idi.

Damga, “tamga, mühür” anlamındaydı (Caferoğlu, 1968: 222). Divan-ü Lugat- it Türk'te damgalar için şöyle denilmektedir: “Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının binitlerinin alametidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgelerden tanıır” (Kaşgarlı Mahmud, 1992: I, 58). Buradan da anlaşılacağı üzere hayvanları başkalarının hayvanlarıyla karıştığında kendi damgalarından hayvanlarını tanıyarak ayırt edebiliyorlardı. Böylece hayvanın, özellikle atın damgalanması bir zorunluluk haline gelmişti.

Atlar yoğun olarak damgalanıyordu. Damgalama işini yapan kişilere “tamgaçı”, yani “damgacı, damga vuran” deniliyordu (Orkun, 1987; 856). Damgalamak içinse “tamgala” fiili kullanılıyordu. Damgalı, mühürlü anlamında “tamgalı” tabiri vardı. Damgalı at sürüsü içinse “tamgalı yılki” deniliyordu (Orkun, 1987: 856).

Türklerin atı binek hayvanı olarak kullanmaları at üzerinde gerçekleştirdikleri sporların oluşmasına ve gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Bu sporlar arasında at yarışları başta olmak üzere cirit, çögen, kök böri oyunları sayılabilir. At yarışlarında hız ön plana çıkmaktadır. Cirit oyununda el yatkınlığı ve hedefi vurabilme kabiliyetinin geliştirilmesi söz konusu olmaktadır. Çögen oyununda yine el yatkınlığı ve vücudun esneklik kazanması dikkate değer bir husustur. Kök böri oyununda da vücudun esneklik kazanması, kolun güçlenmesi ve atın üzerinde rahatlıkla durabilme kabiliyetinin kazanılması esas kazanımı oluşturmaktadır. Bunlardan başka av ve sürülerin otlatılması işinde de at üzerinde bulunmak Türkler için sportif faaliyet olarak görülmemelidir.

Türkler atı kendi emrine alma, kendi özelliklerini ata tanıtmaya hususunda son derece başarılıydılar. Çıplak, çullu ve eyerli nasıl olursa olsun ata binebilmekteydiler. At üzerinde giderken isterlerse eyeri çözüp atabiliyorlardı. Attan inmeden eyeri alıp yerleştirebiliyorlardı. Atın üzerinde at dörtlüye koşarken ayağa kalmakta, atın boynundan ve karnından geçmekteydiler. Art kısım üzerinde dönüş denilen hareketi at üzerinde rahat yapabiliyorlardı. Bu hareket at süratle koşturulurken şaha kaldırılıp, arka ayaklar üzerinde atı döndürmekten ibaretti. Bu ve bunun gibi at üzerinde yapılan hareketler Türkler için basit oyun ve eğlencelerdendi (Kelepircioğlu, ? : 13).

At üzerinde at koşar durumdayken her türlü zor hareketi yapabilen Türkler için at yarışları en önemli yeri tutuyordu. Atı koşmaya alıştırmak hayatın bir gereği idi. Çünkü hayat hep at üzerinde sürdürülüyordu. Türklerin yaşadığı çevrede hayatın merkezinde hız vardı. Bu da at sayesinde gerçekleştiriliyordu. Türklerin uzun mesafeleri koşabilen atları vardı. Bu tür atlar yaklaşık günde 300

kilometre koşabilmekteydiler (Durmuş, 2005: 17). Türklerin ata binmeye başlamalarıyla ilk sportif faaliyetleri at yarışları idi. At yarışları belirli toplantı günlerinde olduğu gibi doğum, düğün, ölüm ve ölüm yıldönümlerinde, bayram gibi özel günlerde de yapılıyordu. Türkler arasında en yaygın spor at yarışları idi.

Türkler bir araya geldikleri toplantılarda at yarışları yapıyorlardı. At yarışlarına Türkler arasında “beyge” deniliyordu. At yarışları genelde ödüllü olarak düzenleniyordu (Kunter, 1938: 50). Bu yarışlarda çıplak hayvanlara da binilmek suretiyle yarışılıyordu. Erkeklerle birlikte kızlar da yarışmaktaydı (Keleşircioğlu, ? : 15). At yarışlarında asıl amaç yarışı kazanmaktı. Yarış için konulan ödül çevrede bulunanlar tarafından yağma ediliyordu.

Türklerin at üzerinde gerçekleştirdikleri spor faaliyetlerinden biri de “çögen” oyunu idi. Bu oyun Türkler arasında yaygın olarak oynanmaktaydı. Ucu ayak şeklinde bir değnekle topa vuruluyordu. Bu değnekle at üzerinde oyun oynanırken kullanılıyordu (Eberhard, 1940: 170). Bu değneğe “çögen, çevgen” deniliyordu. Çögen, topu çekmek için kullanılan ucu eğri bir değnek şeklinde tanımlanıyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992: I, 187, 223, 242, 402). Çögen oyunu için yüksek, yani boylu atlara ihtiyaç duyuluyordu. Söz konusu atlar Türk çevresinde en eski devirlerden başlamak üzere mevcuttu. Çögen oyunu Türk çevresinde icat edilmiş ve geliştirilmişti (Eberhard, 1940: 171). Bu oyunda bir top bir meydanın ortasına konuluyor ve meydana bir sınır belirleniyordu. Uzun çögenli (çökân) atlı kişiler topu çelmekteydi ve topu belirlenen hattan çıkaran diğerlerine galip geliyordu. Bu oyun polo oyunu olarak bilinen oyundu (Keleşircioğlu, ? : 17). Çögen oyunu bir iddia ortaya koyarak da oynanmaktaydı (Kaşgarlı Mahmud, 1992, I: 242).

Türklerin at üzerinde oynadıkları oyunlardan biri de kök böri oyunu idi. Türkçede “böri” kurt demektir (Orkun, 1987: 784). “Kök” ise gök rengi, gök renk anlamındaydı. Hatta kömkök kelimesi gömgök anlamındaydı (Kaşgarlı Mahmud, 1992, IV: 356). Bu adlandırmaya bakıldığında da gökkurd/bozkurd bir model olarak görülmüş olmalıdır. Bu oyun da at üzerinde oynanan manialı oyunlardandır. Söz konusu oyunda kesilmiş bir oğlağı veya başka bir hayvan yavrusunu birbirinin pençesinden almak için kurtlar gibi mücadele ederler. Kesilen hayvan oğlaktan başka herhangi bir hayvan, mesela bir sığır veya yak yavrusu da olabilir (Kunter, 1938: 50). Bu oyun erkekler arasında oynandığı gibi kızın katılımıyla da oynanabilir. At üzerinde kızın kucağında kesilmiş bir kuzu bulunur. Bu oyunda kızın kucağında bulunan kuzuyu birçok delikanlı kapmaya çalışır. Kuzuyu kızın yanında en çok koşarak tek eliyle almak isteyen kazanır. Şayet delikanlı kızın önüne geçip yoluna mâni olmak veya iki eliyle almak isterse, o zaman kız kırbacı ile savunmada bulunabilir (Orkun, 1944: 23).

Türklerin at üzerinde gerçekleştirdikleri sporlardan biri de cirit oyunudur. Bu oyun at üzerinde iyi durabilme ve hedefi vurabilme açısından son derece önemlidir. Hem avcılık hem de savaşçılık kabiliyetinin geliştirilmesine büyük imkân vermektedir. Cirit oyunu Türkler arasında çok eskiden beri sevilerek oynanan bir oyundur. Oyuna adını veren cirit bir metre boyunda kurutulmuş meşe veya soyulmuş hurma ağacından yapılıyordu. Oyuncular oyun alanına diziliyor ve iki takım halinde oynanıyordu. Bu oyunda ciritin karşı takım oyuncusuna isabet ettirilmesi esastı. Bu oyunun oynanması büyük bir beceri gerektiriyordu. Ata hakimiyetin yanında vücut kıvraklığı, zekâ ve kuvvet bu oyunun temel özelliğiydi. Cirit oyunu bir savaş tatbikatı özelliği taşımaktaydı (Çay, 1989: 143).

Askeri Hayatta At

Türklerin tarih sahnesine cihan hakimiyeti mefkûresi ile çıkışlarında ilk âmilin askeri kudrete dayandığı, onun doğurduğu mefkûrenin de maddi kudreti geliştirdiği muhakkaktır. Maddi sahada ilk göze çarpan unsur at olmuştur. Atın ilk defa olarak bir savaş vasıtası haline getirilmesi ve okçu süvari ordularının meydana çıkışı Türklerin eseri olmuş ve askeri üstünlükleri de bu sayede sağlanmıştır (Turan, 1969: 112).

İlk önce Türkler koşum takımlarını, üzengi, eğer ve dizgini keşfederek ata binmek ve ona hâkim olmak sayesinde süratli bir nakil ve savaş vasıtası elde etmişlerdir. Buna paralel olarak, süvarilik için zaruri olan dar pantolon, deri kuşak ve potin de Türkler tarafından icat edilmiş; uzun kılıç da süvariliğin icabı olarak kullanılmıştır. Bu keşiflerin askerlikte bir inkılâp yapması ve komşu kavimlere karşı bir üstünlük ve hakimiyet kazandırması doğaldır (Turan, 1969: 113).

Atlar, yalnız etinden, sütünden yararlanılan hayvanlar olmamış, kahramanları zafere götüren en önemli vasıta olmuşlardır. Savaşa atılan alpların bindikleri atlar, daima süvarisinin, devlet ve içtimai hayattaki yeri ile sıkı bir surette bağlı bulunmaktaydı. Kahramanlar, ancak sihrî kuvveti haiz, savaşta kahramanının göstereceği yararlıkta, bir nevi tılsım rolü oynayabilecek seçkin ve ad, san kazanmış atlara bindiriliyordu. Bundan dolayı da alpların bindikleri atlar, kahramanlar kadar zaferlere ortaklaşa iştirak ederlerdi ve onlar gibi de unvanlar alırlardı. Hatta ölüm halinde, özel merasimle gömülürlerdi (Caferoğlu, 1953: 203- 204).

Şüphesiz atın en kayda değer yönü savaşlarda Türklere sağlamış olduğu büyük avantajdır. Türkleri askeri başarılarla götüren ve birçok kavim üzerinde hakimiyet kurmalarını sağlayan en önemli unsurlardan birisi şüphesiz at olmuştur. Türklere atın ne derece önemli bir yer tuttuğu yazılı belgelerle de ortaya konulabilmektedir. Asya Hun Devleti'nin kudretli hükümdarı Mo-tun'un M.Ö 176 yılında Çin İmparatoruna gönderdiği kısa beyanat bozkır Türk Devleti'nin kuruluş tarzını belirgin bir biçimde aydınlatmaktadır. Bu beyanatında “tanrının inayeti, subay ve erlerinin yiğitliği ve atlarının mükemmelliği sayesinde yirmi altı devleti yendiklerini ve bütün yay kullanan kavimlerin Hunlar haline geldiklerini” bildirir (De Groot, 1921, I: 76).

At, manevra yeteneği, savaşlarda yıldırım hızıyla delip geçme kabiliyeti ile büyük bozkır devletlerinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bozkırlardaki devletler at sırtında kurulmuş ve çeşitli kavimler üzerinde bu sayede hakimiyet sağlanabilmiştir. At, Türklerin gözünde adeta kendisiyle birlikte savaşan bir silah arkadaşı olmuştur. Bundan dolayı Orhun yazıtlarında, atların kahramanlıkları, renkleri ve cinslerinden uzun uzun bahsedilmektedir. Hatta Köl Tigin'in bindiği atların “Boz”, “Ögsiz” ve “Azman Ak” vb. isimler almalarının dikkate değer olduğu görülmektedir (Caferoğlu, 1953: 204).

Türklerin hayatında at en önemli unsur olma özelliğini hep taşımıştır. Onlar ayakta durabildikleri andan itibaren ömürlerini at üstünde geçirmişler ve hayatlarını bu hayvanla bütünleştirmişlerdir. Zira eski Türkler at üstünde yemek yer, kımız içer, toplantı ve istişarelerde bulunur ve nihayet savaş yaparlardı. Türk devletleri at üzerinde yaşayarak ve savaşarak kurulmuştu. Türkler hızlı atlıları ve akınları sayesinde kolaylıkla istilalara girişiyor; uzak- yakın ülkeleri fethediyorlardı. Türk askerlerinin “kasırgalar gibi birden görünüp kuşlar gibi uzaklaşmaları” atın kendilerine sağlamış olduğu imkânla bağlantılıydı. Türklerin atları ve süvari teşkilatları günümüz hızlı vasıtaları, hatta uçaklarına benzemekte, tarih boyunca kazanılan zafer ve fetihlerin sebebi böylece daha kolay anlaşılabilir (Turan, 1969: 114).

Türklerin atın donanımında yaptıkları yenilikler atın binek hayvanı olarak kullanımına büyük ölçüde etki ediyordu. Özellikle atın donanımı arasına üzeninin girmesi Türklerin savaşlardaki başarısını daha da artırıyordu. Üzenği atlıları daha dehşet verici bir duruma getiriyordu. Zira üzenği atlılara saldırı esnasında sarf edeceği kuvvet için hemen zaruri olan desteği veriyordu. Bu gelişmeyle birlikte atının üstünlüğü devri başladı. Türkler milli silahları olan yaylarını üzenkiye basarak daha kolay germek ve oklarını daha isabetli bir şekilde atmak imkânına kavuşmuştu (Sümer, 1983: 90). Şüphesiz böyle bir gelişme Türk çevresinde atın savaşlarda önemini daha da artırıyordu. At üzerinde savaşlarda elde edilen başarı yalnız süvarinin değil, aynı zamanda kullandığı atındı.

At, Türklerin savaş taktiğinin uygulanmasında en önemli vasıta idi. Atın üzerinde yay gerip ok atabilme ve ani saldırıp geri çekilebilme kabiliyeti büyük ölçüde atın kendilerine vermiş olduğu imkânla mümkün oluyordu. Türklerin hep uygulaya geldiği “kurt oyunu” adı verilen savaş taktiği atla rahat gerçekleştirilebiliyordu. Bu taktik at üzerinde kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çembere almak üzere pusu kurulan yere doğru çekmekten oluşuyordu (Durmuş, 2005: 23- 24). Burada atın hızı ve manevra kabiliyeti taktiğin uygulanmasında kayda değerdi.

Türkler savaşlarda atlardan büyük ölçüde yararlanıyorlardı. Asya Hun ordusu Çin ordusunu M.Ö. 203 yılında Pe-teng kalesi çevresinde kuşatmıştı. Bu kuşatma esnasında “kuzeyde yağız atlılar, batıda ak atlılar, güneyde doru atlılar, doğuda demir kır atlılar bulunuyordu (De Groot, 1921, I: 63). Atların dizilişleri Türklere yönlerin renklerle temsiline uygunluk gösteriyordu. Eski Türklere batı ak, doğu gök, kuzey siyah ve güney ise kırmızı renkle sembolize ediliyordu (Pritsak, 1954: 377).

Türklere hakimiyet duygusu kazandıran, girişmiş oldukları mücadelelerde avantajlı konuma getiren bozkır atı önemli özelliklere sahipti. Bu at “küçük bedenli uzunca ince bacaklı, küçük ve

mağrur başlı, sert toynaklı” batı bozkırları tipiydi (Kafesoğlu, 1989: 206). Adı geçen at çoğunlukla dörtnala koşmaktaydı. Soğuğa, sıcağa, yağmura ve rüzgâra karşı dayanıklıydı. Nadiren yatmakta, genelde ayakta uyumaktaydı (Rasonyi, 1993: 51). Başka kültür coğrafyalarında yaşayan atlar sadece tek tip bitkiler ile beslendiği halde, bozkır atı yiyeceğini karın altından toynaklarıyla karı kazıyarak elde edebiliyordu (Artamonov, 1969: 11).

Bozkır atı dayanıklılığı, hızı ve uzun mesafeleri kısa zamanda kat edebilmesi ve savaşlardaki başarılarında üstlendiği rolle Türklerin gelenek ve folklorunda, efsanevi bir kahraman mahiyetini almıştır. Nitekim Lena nehri üst boyları kazılarında, devri için yüksek bir sosyal hayat bünyesi kurmuş olan Türk halklarına ait, elde edilen taş heykellerindeki at ve sancak tasvirlerinden de anlaşılacağı üzere, at Türkler için önemli bir vasıta olmuştur. Bu tasvirlerdeki savaş atları, kahraman süvarisine nispetle, daha iyi giydirilmiş ve süslenmiştir. Atın baş kısmına giydirilen zırha, kıl ve tüylerden yapılmış bir tuğ geçirilmiş, gemlere de aynı tarzda süsler asılmış, bazen de tuğlar atın karnının altından geçen kayışa takılmıştır. Büyük bir ihtimalle, sırf büyük zaferler kazanan atlara takıştırılan bu kabil süsler dışında, umumiyetle bozkır devleti savaşlarına katılan atları, ölümden ve yaralanmaktan korumak için, okların kolay kolay delemeyeceği zırhlarla örtmek en önemli meselelerden biri olmuştur (Caferoğlu, 1953: 208). Köl Tigin’in bindiği atlardan birinin zırhına yüzden fazla ok isabet ettiğine dair kayıta atların bu şekilde zırhlandıklarının bir işaretidir (Orkun, 1987: 45).

At bir binek hayvanı olarak bozkır insanının hayatında özel bir yer tutmuş, demirin yaygın olarak kullanımı onun önemini daha da arttırmış, böylece toplumun tüm hayatında egemen bir unsur olmuştur (Durmuş, 1997: 18). Şüphesiz atın savaşta kullanımı askerî açıdan en kayda değer vasıta olduğunu ortaya koymuştur. Türkler “atın hızı ve demirin vurucu gücü” sayesinde diğer milletlere karşı üstünlük sağlayabilmişlerdir.

İktisadi Hayatta At

Atlar ekonomik açıdan canlı olarak değer taşıdıkları gibi, onların eti ve yağı da önemliydi. At eti için Türkler “yund eti yıpar” sözünü kullanmaktaydılar. Bu söz “at eti misk gibi kokar” anlamına geliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992, III: 7). Atın karnından çıkan yağ için “yund kazısı yağ” deniliyordu. Bu yağ Türkler tarafından çok seviliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992, III: 223- 224). Belirli toplantılarda ve özel günlerde at eti Türkler tarafından sevilerek tüketiliyordu. At etinin Türklerin beslenmesinde önemli bir yeri vardı ve severek tüketiliyordu.

Kısrığın sütü büyük ekonomik değere sahipti. Atın sütünden yapılanlar arasında kımız ilk sırayı almaktaydı. Kısrak sütü tulumda bekletilerek ekşitildikten sonra içiliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992, I: 365). Türkler kımızı hem kendileri içiyorlar hem de konuklarına ikram ediyorlardı. Kımız hazmı kolay ve besin değeri yüksek bir süt ürünüydü. Kımız sindirimi kolaylaştırmakta, iştahı artırmakta, mide ve bağırsak rahatsızlıklarına iyi gelmekte ve kişileri daha sağlıklı kılmaktaydı. Solunum yolları hastalıklarının iyileşmesinde de etkili olan kımız, vücudun bağışıklık sistemini güçlendirmekte, yaraların kısa zamanda iyileşmesine ve kemiklerin kaynaşmasına yardım etmekteydi. Böbreklerin daha iyi çalışmasına ve vücudun temizlenmesine de katkı sağlayan kımız sinir sistemi üzerinde de etkili olmaktadır (Yaygın, 1992: 63).

Hayvanların sütünden yağ, yoğurt ve peynir yapıldığı bilinmektedir. Özellikle yoğurdun ve peynirin çok çeşidine rastlanmaktadır. Aynı şekilde kısrak sütünden yapılan kımızın da çeşitleri bulunmaktadır. Kımız genelde üç ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar sağmal, erek ve kara kımızdır. Sağmal kımız taze süttten yapılmaktadır. Erek kımız kara kımıza sağmal, yani taze süt karıştırılarak yapılan kımızdır. Kara kımızsa, en sert kımız çeşididir. Bu, eski kımız olarak da kabul edilmektedir. Buradaki kara sıfatı, renginin karalığından değil, özellikle onun etki kuvvetinin fazlalığındandır. En iyi yapılan kımızın rengi açık ve mavi köpüklüdür (Uluğtuğ, 1939: 10).

Kımız, Türklerin yaşamış olduğu çevrelerde en çok kullanılan içecek türüydü. Günlük hayatta aile bireyleri arasında içildiği gibi, çeşitli toplantı ve bayramlarda da en çok tüketilen içecektir. Kımız, kadın, erkek ve çocuk olma durumuna göre tüketiliyordu. Kadın, çocuk ve yaşlılar sağmal kımızı içiyorlardı. Erek kımız orta yaşlılar ve zayıf yapılı erkekler tarafından tüketiliyordu. Kara kımızı ise yiğitler içiyordu. Erek kımız aynı zamanda konuklara sunuluyordu. Fakat bu sayılanlara uymak gibi bir zorunluluk bulunmamaktaydı (Uluğtuğ, 1939: 11).

Türkler at etine olduğu gibi, kımız adı verilen bu içeceğe çok düşkün idiler (Sümer, 1983; 3). Türkler kızıma büyük değer vermekteydiler. Kımız her zaman serin durmakta, susuzluğu ve açlığı gidermekteydi (Radloff, 1954: 460). Bu özelliğiyle kımız sadece bir içecek değil, aynı zamanda doyurucu ve besleyici bir gıda idi. Türkler kımızları oldukça başka bir gıdaya ihtiyaç duymamaktaydılar (Dawson, 1955: 97).

Türkler belirli yerlerde toplanmak suretiyle ticaret yapıyorlardı. Onların toplanarak ticaret yaptıkları yerler Pazar haline gelmişlerdi. En çok ticareti yapılan malların adı pazara veriliyordu. Örneğin Hun- Çin sınırında özel bir Pazar oluşmuştu. Bu pazarın adı “At Pazarı Şehri” olarak biliniyordu. Şehrin isminden de anlaşılacağı üzere, burada daha çok Hun ülkesinde yetişen at ticareti yapıyordu. Bu isim Pazaryerleri üzerinde doğan ve gelişen şehirlerin ilklerindendi (Baykara, 1975: 91). Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, Pazaryerleri isimlerini en çok ticareti yapılan mallardan alıyordu. Günümüzde de olduğu gibi at pazarı, koyun pazarı, oğlak pazarı vb. adlar bu kapsamdaydı.

Bozkır Türklerinin ekonomisi hayvancılığa dayandığından, ihraç ettikleri mallar arasında canlı hayvanlar ve ürünleri ilk sırayı alıyordu. Örneğin M.S. 52 yılında Hunlar Çin’e çok sayıda sığırı sevk etmişler ve Çin pazarlarında satmışlardı. Aynı yıl haraç ismi altında Çin’e at ve kürk sunmuşlar, karşılığında ise ipek almışlardı (İzgi, 1978: 96- 97).

Hunlar gibi Gök Türkler de kendi hayvanlarının ihtiyaç fazlasını, ekonomik ihtiyaçlarından dolayı Çin’e ihraç etmek istiyorlardı. Özellikle atlar gönderiyorlar ve karşılığında ipek alıyorlardı. Çin’in fazla ihtiyaç duyduğu atların miktarını artırarak haraç olarak Çin’e veriyorlar ve bunun sonucunda daha fazla ipek ele geçirmeyi amaçlıyorlardı. Çinliler ise Gök Türkler tarafından yollanan atlara karşılık ipek başta olmak üzere, diğer ihtiyaç maddelerini vermek zorunda kalıyorlardı (İzgi, 1978: 97).

Türklerin Çin’e gerçekleştirilen canlı mal ihracı Uygur döneminde de sürmüştür. Uygurlar Çinlilere at gönderiyorlardı. Özellikle çok fazla at satabilmek için Çin’i siyasi ve askeri güçlerini kullanarak baskı altında tutuyorlardı (Eberhard, 1987: 214). Uygurlar canlı mal dışında Çin’e ürettikleri malları da satıyorlardı. Ülkelerinde bulunan derisi kıymetli hayvanları avlamaktaydılar. Sansar ve samur derilerinden başka beyaz aba, işlemeli ve çiçekli kumaşlar üretilmekteydi. İhtiyaç fazlası olan bütün bu işlenmiş malları komşu ülkelere göndererek satıyorlardı (Ligeti, 1986: 248).

Dini Hayatta At

Eski Türk inancında bir insan öldüğü vakit dünyasını değiştirir, manevi aleme intikal ederdi. Bu manevi âlemde de insanoğlunun birtakım ihtiyaçları vardı. Bu nedenle mezara yemek, eşya vb. konulduğu gibi atı da birlikte gömmek adet idi. Açılan eski Türk mezarlarında daima at iskeletlerine rastlanılmıştır (Orkun, 1954: 12). Hatta en fazla at iskeletine rastlanıldığını söylememiz mümkün olmaktadır.

Türklerde at kurban etmenin köklü bir geleneği bulunmaktadır. At, dini toplantılarda, ant törenlerinde Tanrı’ya kurban edilmektedir. Herhangi biri öldüğünde de atının kurban edildiği bilinmektedir. Türk tarihinde at kurban etmenin birçok örneğine rastlanmaktadır. Özellikle bazı toplantılarda at kurban edildiği görülmektedir. Herodotos İskitlerin kılıç için yaptıkları ant törenlerinde hayvanların kurban edilmesine de yer vermiştir. Onun bildirdiğine göre, “tören yerine dikmiş oldukları kılıca her yıl sürü hayvanları, özellikle at kurban etmektedirler” (Herodotos, IV: 62). Massagetlerin de dini inancıyla ilgili olarak Tanrı’ya at kurban ettikleri bilinmektedir (Herodotos, I: 216). Gök Türklerin de gerçekleştirdikleri törenlerde Tanrıya ve ölmüş atalara kurban sundukları dikkat çekmektedir (Liu Mau- tsai, 1958, I: 458).

Türklerin kendi aralarında gerçekleştirdikleri törenlerde at kurban edildiği gibi Türklerin diğer milletlerle gerçekleştirdikleri ant törenlerinde de at kurban edildiği görülmektedir. Hunlarla Çinliler arasında gerçekleştirilen antlaşma töreninde bir beyaz atın kurban edildiği bilinmektedir. Hun hakanı kupanın içindeki içkiye kılıcının ucuyla dokundurmuş ve taraflar birlikte ant içkisini içmişlerdir. Burada kurban edilen atın veya ant içenlerin kanyla içki karıştırılmak suretiyle içilmiştir (De Groot, 1921, I: 223). Gök Türkler ve Çinliler arasında gerçekleştirilen ant töreninde de bir beyaz at kurban edilmiştir (Liu Mau-tsai, 1958, I: 190- 191). Türk kültür çevresinde Kırgız- Kazaklarla Kalmuk-

Torgavutlar arasında gerçekleştirilen barış antlaşmasında gök kaşka (alnında bir işaret bulunan) boz aygır ile karabaşlı koç kurban edilmiştir (İnan, 1948: 281).

Türkler çeşitli hayvanları kurban etmekteydi. Bu hayvanların erkek olanları kurban ediliyordu. Oğuzlar çeşitli nedenlerle verdikleri toylarda attan aygır, deveden buğra ve koyundan koç kurban ediyorlardı. Tanrı'ya en çok kır at kurban olarak sunuluyordu (Gökyay, 2006: 1176- 1177). Bu şekilde erkek hayvan kurbanı dışı hayvan üremeye ilgili olduğu için daha çok tercih ediliyordu.

Atın kurban edildiğini arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan at kalıntıları da ortaya koymuştur. Ziyafetlerde ölüye önemli bir yemek payı ayrılmaktaydı. Öteki dünyada hayatın devamını kabul ettiklerinden cesede mezara gidinceye kadar yemek ikram edilirdi. Öteki dünya inancıyla bağlantılı olarak kazılar sonucunda kurganlarda çok sayıda at kalıntısına rastlanılmıştır. Özellikle Doğu Altaylarda Ulagan vadisinde Pazırık kurganlarından çıkartılan buluntular bu konuda bilgi sahibi olmamızı mümkün kılmaktadır. Kurganlardan 7- 14 arasında at kalıntısı bulunmuştur. Atların buz kazması ile alınlarına vurularak öldürüldükleri anlaşılmaktadır, az ya da çok düzenli olarak üst üste konuldukları ve dini geçit töreni koşumları görülüyor. Atların iç kısımları, adaleleri, kıl ve derileri korunmuştur. Bütün atların genç olmadıkları belirlenmiştir. Atların en azından dokuzu aşağı yukarı 17- 20 yaşlarındaydı. Mide içerisinde seçilen tanelerin analizi yem olarak hububat verildiğini, ahırda besleme ve ahırda bakmayı tespiti gösteriyor ve nihayet her aygır mülkiyet alameti olarak kulağından kesilmiştir. Bütün bunlar iktisadi ve sosyal tarih açısından önemli şahitlik belgeleridir. Bu durum doğrudan aygırların hususi hürmet ve tazimle yad edilmesi içindir. Bütün aygırlar iğdiş edilmişti, itinayla alın perçemleri, yele ve kuyrukları kısaltılmıştı (Hancar, 1952: 473- 474).

Atların kulaklarındaki nişanların ayrı ayrı olması, ölü ile beraber gömülmeleri, kuyruk, yele ve topak saçaklarının kesikliği, hepsinin aygır olması dikkate değer husustur. Bu atların her birinin bir boya ait oldukları anlaşılmaktadır. Her boyun eni başka olduğuna göre, Pazırık atlarının da ayrı boylar tarafından takdim edildiği gerçeği ortaya çıkmaktadır (İnan, 1991: 263- 264). Hayvanların yaşlarının ileri derecede olması kesimlik çağa geldiğinin beklenildiğini göstermektedir. Ayrıca, erkek hayvanların kurban edilmesi, hayvan neslinin devamında dışı hayvanların önemli yer tutmalarıyla da bağlantılıdır. Bu durum meselenin iktisadi boyutunu da göstermektedir.

Türkler arasında kurban edilecek hayvan kutlu görülüyordu. Türkler yük vurulmayarak bırakılan hayvana "ıdınçu yıldı" demektedirler (Kaşgarlı Mahmud, 1992, I: 134). İduk, yani kutlu gördükleri hayvanları bir adak için saklamakta, yününü kırkmamakta, sütünü sağmakta, yük vurmuyarak başını boş bırakıp salıvermekteydiler (Kaşgarlı Mahmud, 1992, I: 65). Adak için yahut Tanrı'ya kesilen hayvana "yağış" deniliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992, III: 10).

Türklerin atla ilgili kültürlerini yayıldıkları bütün kültür coğrafyalarına taşıdıkları görülmektedir. Doğu Anadolu'da at heykeli şeklinde mezar taşlarına rastlanılmıştır. At heykelleri koç-koyun heykellerine göre daha az bulunmuştur. At heykellerine Kafkaslarda da rastlanılmaktadır. Bu heykellerden birinin ayağında Alayuntlu boyunun damgası bulunduğundan bu heykeller büyük ölçüde 24 Oğuz boyundan biri olan Alayuntlularla ilintilendirilmektedir (Karamağaralı, 1972: 25- 29). At şeklinde mezar taşları üzerinde damgalardan başka hayat ağacı, çeşitli kuşlar, hançer, kılıç, kalkan, tüfek, musiki aletleri, rozetler vb. maddi kültür unsurları yer almaktadır. Tunceli yöresinden at heykelleri üzerinde bu tür betimlemeler yapılmıştır (Gülensoy, 1989: 170- 171).

Türkler atlarını tüm koşumlarıyla gömmüşlerdir. Bu eski Türk geleneği Anadolu'da da Türkler tarafından uygulanmıştır. Orhan Gazi'nin büyük oğlu ve veziri Süleyman Paşa'nın Bolayır'daki türbesinde atı da gömülüdür. I. Murat'ın Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa savaşlarda üzerinden inmediği atını kendi mezarının bir kenarına gömmelerini vasiyet etmiş; Sultan II. Osman da ölen atı "Süslü Kır" için Üsküdar'da eski Kavak sarayında bir mezar yaptırarak başına da ölüm tarihini (H. 1028- M. 1618) gösteren bir taş diktirmiştir. Bir söylentiye göre, yine Üsküdar'da Karaca Ahmet Sultan'ın türbesine yirmi otuz metre mesafedeki altı tane mermer sütunlu "At Mezarı"nda sultanın atı gömülüdür. Bir başka söylentiye göre de Eyüp Sultan'da I. Mahmut'a ait bir atın mezarı vardır (Tekçe, 1993: 125- 126). Bu durum kültürel süreklilik içinde Türkler arasında uzun süre yaşamıştır. Ancak burada atın bir kurban olarak sunulmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Türklerin sosyal, askeri, iktisadi ve dini yapısında at hep ön plana çıkmıştır. Bunu yüzey araştırma verileri, arkeolojik kazı buluntuları, milli ve yabancı kaynaklardaki bilgiler açık bir şekilde göstermektedir. Yazılı belgelerin ortaya çıkmasıyla birlikte Türklerin hayatında atın ne derece önemli yer tuttuğu daha açık bir şekilde görülmektedir. “Kuş kanadın, er atın” Türk atasözü Türklerin hayatında atın ne derece önemli bir yere sahip olduğunu özetler mahiyettedir. Kuşun kanadı ile uzaklara uçtuğu gibi, adeta Türk de atı ile uzaklara uçmakta, at sayesinde Türk’e uzaklar yakın olmaktadır.

Türklerin hayatında atın binek hayvanı olarak kullanımı kayda değerdir. Dünyada atı ilk ehlileştirip binek hayvanı olarak Türkler kullanmıştır. Binit takımlarının icadı ve ilk kullanımı da doğrudan Türk çevresiyle bağlantılıdır. Atın binit takımları arasında eyer, üzengi, gem ve naldan söz edilebilir. Bunların dışında binit takımıyla ilgili çok sayıda Türkçe kelime bulunmaktadır. Bu durum Türkler arasında atın binek hayvanı olarak kullanımını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Türklerin hayat tarzı ve çok sayıda at yetiştirilmesi aile, urug ve boyların atlarını başkalarının atlarından ayırt edebilmeyi de zorunlu kılmıştır. Atların otlak alanlarda başkalarının atlarıyla karışımı ya da uzaklara giderek kaybolması sahiplerinin atlarını damgalamasını zorunlu kılmıştır. Bu damga adeta atın kimlik belgesi haline gelmiş ve tanınmasını kolaylaştırmıştır. Atın tanınmasına yönelik damgalama geleneği geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir.

At yapısı itibariyle spor yapmaya en uygun hayvandır. Bundan dolayı atın binek hayvanı olarak kullanımıyla birlikte atlı sporlar Türkler arasında yaygınlık göstermiştir. At üzerinde av ve sürülerin otlatılması birer spor özelliğine sahip olmuştur. At yarışları başta olmak üzere kök böri, cirit ve çöğen oyunları atlı sporlar arasında yerini almıştır. Bu sporlarla hem at hem de süvari savaşa hazır bir hale gelmiştir.

Türkler atı en çok savaş alanlarında kullanmışlardır. Türklerin at üzerinde hızlı hareket edebilmeleri ve hedefi vurabilmeleri onları düşmanlarına karşı avantajlı hale getirmiştir. At donanımının iyileştirilmesi, süvarinin at üzerinde daha iyi durabilmesi başarıyı daha da artırmıştır. Özellikle at donanımı arasında üzeninin icat edilmesi ve Türkler tarafından kullanımı kayda değerdir. Bu sayede Türklerin at üzerinde düşmanlarına karşı üstünlükleri daha da artmıştır. Türklerin dünya üzerinde hakimiyetlerinin artmasıyla bir “Türk çağı” başlamıştır. Türk çağı ateşli silahların icat edilip kullanılmaya başlamasına kadar sürmüştür.

Türkler için şüphesiz atın eti, yağı ve diğer unsurlarının da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Özellikle atın sütünden yapılan kımız bir Türk icadı olarak ortaya çıkmıştır. Türkler kımızı milli bir içecek olarak görmüşler ve kımız Türk çevrelerinin yegâne içeceği olmuştur. Birçok hastalığı tedavi etme özelliğinden dolayı da Türkler tarafından yoğun olarak tüketilmiş ve günümüzde de aynı şekilde tüketilmeye devam edilmektedir.

Türkler en çok atı kurban etmişlerdir. Tanrıya at kurbanı Türkler arasında çok yaygınlık kazanmıştır. Bazı toplantılarda atalara da at kurban edildiği bilinmektedir. Ayrıca ölen bir kişinin cenaze töreninde de at kurbanı geleneği dikkati çekmektedir. Attan en çok aygır kurban edildiği de hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Atın Türklerin hayatında yalnız bu dünya için değil, öbür dünya için de çok özel bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Kaynak ve buluntular bu düşüncelyi açık bir şekilde desteklemektedir.

Kaynaklar

- Artamonov, Mihail İllarionoviç. (1969). *Treasures From Scythian*. Thames and Hudson. London.
- Baykara, Tuncer. (1975). “Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 6, 75- 104.
- Caferoğlu, Ahmet. (1953). “Türk Onomastiğinde At”. *Türkiyat Mecmuası*. X, 201- 212.
- Caferoğlu, Ahmet. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çay, Abdulhalûk M. (1989). *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- Dawson, Christopher. (1955). *The Mongol Mission*. Sheed and Ward, London.
- De Groot, Johann Jacob Maria. (1921). *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*. I, Walter de Gruyter, Berlin.
- Durmuş, İlhami. (1997). “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”. *Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2, 13- 19.
- Durmuş, İlhami. (2005). “Eski Türklerde Askeri Kültür”. *Silahlı Kuvvetler Dergisi*. 385, 4- 25.
- Durmuş, İlhami. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eberhard, Wolfram. (1940). “Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya’daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat”. *Ülkü*. 92, 161- 177.
- Eberhard, Wolfram. (1987). *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gökyay, Orhan Şaik. (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gülensoy, Tuncer. (1989). *Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları: Damgalar, İmler, Enler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Hancar, Franz. (1952). “Stand und Historische Bedeutung der Pferdezucht im 1. Jahrtausend v. Chr.” *Wiener Beitrage zur Kulturgeschichte und Linguistik*. IX, 465- 483.
- Herodotos. (1973). *Herodot Tarihi*. Çev.: M. Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İnan, Abdulkadir. (1948). “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”. *A.Ü. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*. VI/4, 279- 290.
- İnan, Abdulkadir. (1991). “Altaylarda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumun Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama”. *Makaleler ve İncelemeler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 261- 268.
- İzgi, Özkan. (1978). “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 9, 87- 107.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1989). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Karamağaralı, Beyhan. (1972). *Ahlat Mezartaşları*. Ankara: Güven Matbaası.
- Kaşgarlı Mahmud. (1992). *Divanü Lugat-it Türk I- IV*. Çev.: Besim Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kelepircioğlu, Kamil. (?). *Türkler’de Spor*. İstanbul: Akşam Matbaası.
- Koppers, Wilhelm. (1941). “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk Indo Germanlik”. *Bulleten*. V/17- 18, 439- 480.
- Kunter, Halim Baki. (1938). *Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Liu Mau-Tsai. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten der Ost-Türken I*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Orkun, Hüseyin Namık. (1944). *Yeryüzünde Türkler*. İstanbul: Çınaraltı Yayını.
- Orkun, Hüseyin Namık. (1954). *Eski Türkler’de Evcil Hayvanların Tarihçesi*. Ankara: Yeni Matbaa.
- Orkun, Hüseyin Namık. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pritsak, Omeljan. (1954). “Orientierung und Farbsymbolik”. *Saeculum*. V, 376- 383.
- Radloff, Wilhelm. (1954). *Sibirya’dan*. Çev.: A. Temir. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Rasonyi, Lazslo. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Sümer, Faruk. (1983). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Turan, Osman. (1969). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Tekçe, E. Fuat. (1993). *Pazırık: Altaylardan Bir Halının Öyküsü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Uluğtuğ, Nimet. (1939). *Kımız*. Ankara: Ankara Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi.

Yaygın, Hasan. (1992). *Kımız ve Özellikleri*. Antalya: Yörükoğlu Süt ve Ürünleri San. Tic. Ltd. Şti.

Çakan, Varis. (2021). “Geçmişten Günümüze Türkistan’da Türklere Yönelik Yapılan Katliamlar ”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 13-22.

Araştırma Makalesi

**GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN’DA TÜRKLERE YÖNELİK YAPILAN
KATLİAMLAR***

Massacres Toward Turks in Turkestan From Past to Present

Varis ÇAKAN**

Öz

Sömürgeci bir devletin veya bürokratik bir yapının bir ırkı veya kendinden farklı bir etnik grubu örgütlü ve sistematik bir şekilde yok etmesine “Soykırım” denir. 20. yüzyılda tüm dünyada 170 milyon insan katledilmiş veya yok olmaya terk edilmiştir. Araştırmalar yok edilen bu insan nüfusunun üçte ikisinin; yani 60 milyondan fazlasının Türk soyundan olduklarını ortaya koymaktadır. Bugün Türkistan’da hemen hemen her evde en az bir veya iki kişinin söz konusu yüzyıl içerisindeki Türklere yönelik yapılan katliamlarda öldüğü anlaşılmaktadır. Bu makalede Türkistan’ın Rus ve Çin istilasına uğradıktan sonra 19. yüzyılın sonundan 21. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki zaman içinde maruz kaldığı katliamlar ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Katliam, Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Rusya, Çin.

Abstract

The concept of “genocide” corresponds to the attempts of systematic mass destruction by a colonialist state or a bureaucratic elite towards different ethnic or cultural subgroups. Throughout the 20th century, nearly 170 million people had been killed or left for dead across the world. Researches indicate that nearly 60 million, or two third of which were Turkic descendents. Today, it is understood that almost each household across Turkestan has one or two family members who died during the massacres of the last century. This article discusses the genocidal massacres from the late 19th century until the first quarter of the 21st century in Turkestan under Russian and Chinese invasions.

Keywords: Genocide, West Turkestan, East Turkestan, Russia, China.

* Geliş Tarihi / Received: 30.05.2021, Kabul Tarihi / Accepted: 15.06.2021. DOI: 10.34189/asyam.5.1.002

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, varis.cakan@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-6705-9643>

Giriş

İnancımıza göre ilk insan ve ilk peygamber Hz. Adem ile Hz. Havva'nın neslinden çoğalan insanlar dünyanın çeşitli bölgelerine yayılarak yerleştiler ve zamanla çeşitli kavimlere ayrılarak devletler kurdular. Allah insanların birbirine zarar vermemeleri için ve yeryüzünde kardeşçe yaşamaları için yol gösterici olarak peygamberler gönderdi. İnsanlar peygamberlere uyararak doğru yolu seçtiklerinde huzur ve saadet içinde yaşadılar. Peygamberlere uymadan doğru yolu terk ettiklerinde ise felaketlere sürüklendiler. İnsanlığın uzak geçmişine baktığımız zaman yeryüzünde yaşayan insan topluluklarının hep birbiriyle savaştıklarını görüyoruz. Siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal alanlarda güçlü olan topluluklar veya devletler güçsüz ve zayıf olanları türlü yöntemlerle sindirmeye veya ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.

Bilim adamlarına göre bir devletin veya bürokratik bir yapının bir ırkı veya kendinden farklı bir etnik grubu örgütlü ve sistematik bir şekilde yok etmesine "Soykırım" denmektedir. Her ne kadar bu kavram, Nazi Almanya'sının Yahudilere karşı yürüttüğü sistematik yok etme politikasına karşı bir tepkinin somut bir ifadesi olarak 1948'de Raphael Lemkin'in önerisi üzerine BM tarafından insanlığa karşı işlenen suç kapsamına dahil edilerek hukuksal bir çerçevede tanımlanmış ise de insanların birbirine karşı uyguladığı katliamların tarihi çok eskiye dayanmaktadır.

Tarih kayıtlarına baktığımız zaman insanlık tarihinde geçmişten bugüne yapılan soykırımlarda milyarlarca insan öldürülmüştür. Tarihteki ilk soykırımı Firavun adı verilen Mısır hükümdarları İsrail oğullarına ve diğer kavimlere karşı yapmıştır. M.Ö. 2500-612 yıllar arasında Mezopotamya'da hüküm süren Asurluların, M.Ö. 1895-539 yıllar arasında hüküm süren Babillilerin hakimiyeti altına aldıkları bölgelerdeki çeşitli topluluklara yönelik soykırım uyguladıkları bilinmektedir. Asur hükümdarlarından II. Buhtunassar'ın Kudüs'ü istila ettiğinde büyük soykırım yaptığı görülür. İsa Peygamberin göğe yükseltilmesinden sonra Roma İmparatoru Titüs Kudüs'e girince şehri yakarak bütün Yahudileri katletmiştir.

1096-1270 yıllar arasında Haçlıların Müslümanlara karşı düzenledikleri Haçlı Seferleri sırasında kadın ihtiyar çocuk demeden yüz binlerce Müslüman'ı katletmişlerdir. Bizans İmparatoru Alexis Comnen'in kızı Anna Comnen'e yazdığı "Alexis Comnen'in Hayatı" adlı eseri ile Ahmet Rıza Beyin, **Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası** adlı eserinde Haçlıların Müslümanlara yönelik yaptığı korkunç soykırımlardan bahsedilmektedir (Rıza, 1988).

XIII. yüzyılda Asya'nın kuzeyinde ortaya çıkan Moğollar Cengiz Han liderliğinde 1206'da Kara Kurum'da büyük Moğol Devletini kurduktan sonra istila hareketini başlatır ve 1218'de Doğu Türkistan'ı, 1223'te Harezmşah Devletini yıkarak Batı Türkistan'ı istila eder. Moğollar Türkistan'daki medeniyet merkezleri olan şehirleri yağmalayıp yakıp yıkmakla birlikte bölgedeki milyonlarca Müslüman'ı öldürterek tarihin en büyük soy kırımlarından birini gerçekleştirir. Bölgedeki üç asırlık Türk-İslam Medeniyeti yerle bir edilir. Daha sonra Cengiz Han'ın torunlarından Hülagü de 1258'de Abbasi Halifeliğinin merkezi olan Bağdat'ı istila ederek yakıp yıkar. Başta İslam Halifesi olmak üzere 800.000 Müslüman'ı katleder. Daha sonra Cengiz Han'ın soyundan olan Hanlar Müslüman olarak İslam Dünyasına birçok hizmetlerde bulunsa da atalarının yaptığı soykırım ve medeniyet kıyımı Asya'da tekrar bir Cihanşumul Türk-İslam Devletinin kurulamamasına sebep olmuştur.

Avrupa'ya gelince İspanya'da kurulan ve ilmin, medeniyetin Avrupa'ya yayılmasında köprü rolünü oynayan Endülüs Emevi Devleti parçalanarak yıkıldıktan sonra 1492'de Endülüs'e giren Hıristiyanlar Endülüs Müslümanlarına yönelik tarihte eşi benzeri az görülen insanlık dışı yöntemlerle soykırım uyguladılar. İspanya her tarafa dehşet saçan bir taassup denizi haline geldi. İslam kültürüne ait olan her şey yok edildi. Eşsiz bir hazine konumunda olan kütüphanelerdeki kitaplar toplanıp odun yığını gibi meydanlarda yakıldı. Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupası'nda Müslümanlar veya başka dinlere mensup olanlar şöyle dursun Hıristiyanların diğer mezhebine mensup olanlara da hayat hakkı tanımadılar. 24 Ağustos 1572'de Sent Bartelmi yortu gününde Kral IX. Şarl ve Kraliçe Katerina'nın emriyle Paris ve civarında 60.000 Protestan'ın sadece mezhep ayrılığı yüzünden katledilmesi Avrupa'daki soykırım örneklerinden biridir.

XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın ilk yarısındaki Endülüs katliamından sonra tarihin en büyük soykırımlarından biri de Amerikan yerlileri olan İndi anlara (Kızılderililer) karşı Avrupalı istilacıların ve onların neslinin yaptığı soykırımdır. Avrupalıların Amerika yerlilerine uyguladıkları

söz konusu soykırımda sistemli bir biçimde öldürme, geçim kaynaklarını yok etme, toprak alanlarını çiftlik haline getirme, yerlilere alkolizmi ve ahlaksızlığı teşvik etme, kasten öldürücü mikrop bulaştırma ve zehirlenme gibi araç ve metotlar kullanılmıştır.

Avrupalıların Amerika'da Kızılderililere soykırım uyguladığı tarihlerde Çin'in Ming Hanedanı Devleti (1368-1644) de bugünkü Kan-su Bölgesi'ndeki Karasu Uygur Devletine saldırıp aynı yöntemlerle bölgedeki Türklere soykırım yapmıştır. Tarih kayıtlarına baktığımız zaman o zamanlar sayıları birkaç milyon olan Türklerin nüfusu XV. Yüzyıla gelindiğinde yüzbinlere düşmüş onlar da zamanla asimile edilmiştir. Bugün Sarı Uygurlar olarak bilinen 30-40 bin civarındaki Oğuz ve Uygur boylarından olan Türkler işte o zamanlardaki soykırımdan arta kalanlardır. Tıpkı Kızılderililer gibi onlar da bugün etkisiz hale getirildikleri için bir tehdit olarak görülmemektedir ve nesli tükenmiş bir halk olarak güya korumaya alınmıştır.

Altınordu Devletinin (1227-1502) yıkılmasından Kırım, Kazan, Sibir, Astırhan ve Nogay Hanlıkları kurulmuş; fakat bunlar 1721'de kurulan Rus Çarlığı'nın karşısında duramayarak birer birer Rus Çarlığı tarafından istila edilmiştir (Kurat,1992). Karadeniz'in kuzeyini ele geçiren Ruslar iyice güçlenerek XIX. yüzyılın ikinci yarısında dünyadaki en büyük imparatorluklardan birine dönüşmüştür.

XVI. yüzyıldan itibaren Türkistan Türklüğü siyasi birliğini bir daha kuramamış, kültürel açıdan da parçalanmaya başlamıştır. Kitle iletişimin sözlü olduğu, cami, medrese ve tekkelere dayandığı bu asırlarda haberleşme ve ulaşım imkânlarının kısıtlılığı içinde siyasi birlik ve güven olmayınca Türk Dünyası'nın kendi içinde kültürel hareketleri de fevkalade azalmış topluluklar belirli coğrafi alanlar ve kabile ilişkilerine sınırlandırılmış olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kültürel gelişmenin gittikçe donuklaşması ve zamanla diğer kesimlere nazaran farklılaşmanın önemli bir sebebi de budur. Bu parçalanma giderek bölge ve şehirlerdeki yöneticilere kadar yayılmış ve uzun süre devam ederek bölge halklarını birbirine düşman etmiştir. Rus emperyalizminin Türkistan'ı kolay istila etmesinin altında yatan önemli sebeplerin biri de budur.

Çarlık Rusya'nın Türklere Yönelik Katliamları

93 Harbi olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında Osmanlılar yenilgiye uğruyor ve 13 Temmuz 1878'de Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlılar Karadeniz kıyılarındaki önemli topraklarını kaybeder. Ruslar antlaşmayla ele geçirdikleri topraklardaki Türkleri göçe zorlarlar, göç etmeyenler ise topluca katledilir. Kaybedilen topraklardaki Müslüman Türkler Osmanlı topraklarına göç etmeye başlar (Kırımlı, 2010). İngiliz kaynaklarında savaşta ölenlerin sayısının 300-400.000 civarında, göçe zorlananların sayısının ise bir milyonu geçtiği kaydedilmektedir.

93 Harbinden sonra 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında Balkanlardaki Türkler Rus desteğini arkasına alan Bulgarlar tarafından soykırıma tabi tutulur. Halkın büyük bir kısmı mal mülkünü terk ederek Türkiye'ye göç etmek zorunda kalır. Kaynaklar sadece Edirne'de 225.000'den fazla Türkün Bulgar ordusunun esareti ve zulmü altında açlık ve sefillik sebebiyle hayatını kaybettiklerini anlatmaktadır.

Ruslar Türkistan'ı işgal ettikten sonra bölgede kurdukları "Türkistan Genel Valiliği" ile Türkistan'ı kontrolleri altında tutmaya çalışmışlardır. Rus emperyalizminin en belirgin özelliği, istila ettiği ülkelerin en verimli, stratejik noktalarına Rusları yerleştirmek ve bölgeyi dini ve etnik olarak Ruslaştırmak idi. Rusya bu hedefine ulaşabilmek için Çarlık döneminde Türkleri Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasında İliminiskiy metodunu uyguladılar. İliminiskiy metodunun amacı Rus hâkimiyeti altında yaşayan Türklere Rus dilini öğretmek, müşterek bir Türk dili yerine her Türk boyu için mahalli lehçe konuşma dilini icat ederek bu diller için de Kiril alfabetinden oluşan farklı karakterleri sözde millî alfabe olarak kabul ettirerek Ruslaştırmaktan ibaret idi. Bu metodun bir Rus politikası olarak uygulanması neticesinde aynı soydan gelen, aynı dili konuşan insanlar arasındaki birlik parçalanmış, yeni diller ve yeni milletler yaratılmaya başlanmıştır. Böyle bir hareketin başında misyoner İliminiskiy'in talebesi ve Türkistan Genel Valiliği'nin kültür danışmanı olan Ostroumov bulunuyordu. Çarlık Rusya'sının başlattığı bu Ruslaştırma politikası daha sonra Sovyetler Birliğinin de Türkleri Ruslaştırma politikasına dayanak oluşturmuştur.

Gerek Çarlık döneminde gerekse Sovyetler Birliği döneminde Türkistan'da, Kafkasya'da ve Balkanlarda Türkler akıl almaz ölçülerde soykırıma tabi tutulmuşlardır. Yapılan bir araştırmaya göre sadece 20. yüzyılda tüm dünyada 170 milyon insan katledilmiş veya yok olmaya terk edilmiştir. Yok edilen bu insan nüfusunun üçte ikisi; yani 60 milyondan fazlası Türk soyundan olanlardır. Bugün Türkistan'da hemen hemen her evde bir veya iki kişinin bu yüzyıl içerisindeki Türklere yönelik yapılan katliamlarda öldüğü bilinen bir husustur.

XX. yüzyılda Sovyetler Birliği ile Çin Türkistan'da çok sayıda Türk katliamı gerçekleştirmiştir. Burada biz misal olarak Ruslar ve Çinlilerin yaptığı onlarca katliamların içinden sadece birkaç tanesini dile getirmekle yetineceğiz.

Sovyetler Birliği Döneminde Türklere Yönelik Yapılan Katliamlar

31 Mart 1918'de Azerbaycan Türklerine Yapılan Katliam

Ermenilerin "Büyük Ermenistan"ı kurmak için Azerbaycan Türklerini ilk planlı tehcir ve soykırımı 1905-1907 yılları arasında gerçekleştirmiştir. Azerbaycan Türkleri daha sonra 1918-20 yıllarında ikinci defa güç tatbik edilerek kendi topraklarından sürülmüştür. SSCB döneminde Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri 1948-53 yıllarında "büyük göçe" tabi tutularak yaklaşık 150 bin Azeri tarihi yurtları olan Ermenistan'dan kovulmuş ve Azerbaycan Türkleri üçüncü kez tehcire maruz bırakılmıştır. Son tehcir ve soykırım ise modern dünyanın gözleri önünde 1988 yılında başlayan çatışmalarla gerçekleşmiştir.

31 Mart 1918 yılında Ermeniler başta Bakü olmak üzere Şamahı, Guba, Kürdemir, Salyan ve Lenkeran şehirlerinde büyük soykırımlar yapmıştır. Sadece bir gün içerisinde Bakü'de 12 bin Türk öldürülmüştür. Bazı dış kaynaklara göre bu sayı 25 bin civarındadır. Şamahı şehrinde öldürülen Türk sayısı 7 bindi. Azerbaycan'da Mart ayında devam eden katliam ve soykırımlar Eylül ayına kadar devam etmiş ve Nuri Paşa komutasındaki Kafkasya İslam Ordusu'nun duruma el koymasına kadar devam etmiştir. Bu katliamlar sırasında toplam 50 bin Azerbaycan Türkü öldürülmüştür. Kafkasya İslam Ordusu ise 1.100 asker ve 30 subay şehit vermiştir (<http://turksam.org/31-mart-azerbaycan-turklerine-yapilan-soykirim-gunudur>, e.t.: 30 Nisan. 2018).

Bugün Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde bu askerler anısına şehitlikler yapılmıştır. Bugün 31 Mart 1998 yılından itibaren Azerbaycan Türklerine karşı yapılan soykırım günü olarak anılmaktadır.

Kazakistan'da Aydınlar Katliamı

Kazakların "Ziyahılar Katliâmı" dediği 1936-1937 yıllarında yapılan bu siyasî soykırımda Kazak aydınlarının %80'i katledilir. Kalan bir kısmı da Sibirya'ya sürgüne gönderilir. Sovyetler Birliği sınırları içindeki bütün Türk topluluklarına da bu dönemde buna benzer katliamlar yapılır, aydınlar yok edilir. Ancak Kazakistan'ın başında bulunan F. İ. Goloşekin'in gayretiyle, Moskova adına Kazakistan'da aydın katliamı ile birlikte her sınıftan halk da katliâma tabi tutulur. Stalin Şubat 1937'de bütün idarelere özel bir talimat göndererek "Halk Düşmanlarının Temizlenmesi"ni emreder. İçişleri komiserliğine de Yelov'u getirerek bu görevi ona verir. Kazakistan'da "Halk düşmanı" diye bütün vatansever, milliyetçi, Türkçü aydınlar, yöneticiler, şair ve yazarlar tevkif edilir. Tutuklananların sayısı ve akıbetleri belli değildir. 1937-1939 yıllarında sadece 350'den fazla edebiyatçı, şair tutuklanır. Bunların tamamına yakını işkenceyle öldürülür (Kafkasyalı, 2012).

Bu iki yıl içerisinde öldürülen Kazakistan Türk millî şair ve yazarlarından bazıları şunlardır: Abdul Rauf Fitret, Abdulhamid Süleyman Çolpan, Maşrık Yunus Elbek, Mahmud Maksud Batu, Abdullah Kadiri Culkunbay, Mir Yakub Dulat, Mağcan Cumabay, Kasım Tınıstan, Jüsippe Aymavitov, Beyimbet Maylin ve İlyas Jansügirov.

Türkmenistan'da Göktepe Katliamı

Ruslar, 12 Ocak 1881'de çocuk ve kadınlar dahil binlerce Türkmen'i Göktepe kalesinde katletmiştir. Göktepe Savaşı, Türkmenistan'da Aşkabat'ın 50 kilometre kuzey batısında bulunan yerde Rusların Türkmenlere karşı yaptığı büyük bir katliamdır. Türkmenistan'daki Yengi Sheher kalesi 1881 yılında işgalci Rus Çar imparatorluğu ordusu tarafından ele geçirildi. Kalenin gerçek adı Yeni Şehir'dir.

Aralık 1880'de, General Mikhail Dmitrievich Skobelev komutası altındaki 6 bin kadar Rus askeri Gök-Tepe'yi işgal etti. Bu işgal yirmi üç gün sürdü. Rus ordusu daha sonra saldırıya geçti. Ruslar 12 Ocak günü 25 bin kişinin savunduğu şehri üstün teknolojileriyle ele geçirmeyi başardılar.

Türkmenler burada büyük bir direniş gösterdiler; ancak yine de büyük kayıplar verildi. Ruslar, kalelerin altına yerleştirdikleri bin 160 kilogramlık dinamitlerle kaleyi içten vurdular. Ruslar, büyük saldırılar sonucu kaleyi ele geçirdiler. Kalede bulunan yaklaşık 50 bin kadar sivil insan çöllere doğru savrulmaya başladı. Çöllere dağılan insanlar Rus ordusundan kurtulamadı. Ruslar, 6 bin 500 kadar insanı kalenin içinde katletti. Ruslar bu işgal sırasında çok az kayıp verdiler; ancak Türkmen askerlerin çoğu hayatını kaybetmiştir.

Kırgızistan Ata-Beyit Katliamı

Bilindiği gibi Stalin rejimi Türklük ve Turancılık fikrine ve Türk coğrafyalarının bir çatı altında toplanmasına tüm SSCB cumhuriyetlerinde izin vermemiş; bu davayı savunan ve yakınlık duyan tüm aydınları, dinî ve millî liderleri topluca meşhur 58. maddeye istinaden toplu olarak katletmiştir. Bu katliamlardan biri de 1938'de Kırgızistan'da gerçekleştirilen 138 kişinin kurşuna dizilerek öldürüldüğü Ata-Beyit Katliamıdır. 1993 yılına kadar saklanabilen ve Kırgızistan başkenti Bişkek yakınlarında bulunan "Ata-Beyit" toplu mezarlığından çoğu Kırgız Türklere ait 19 ayrı milliyete sahip aydının cesedi tespit edilmiştir.

Ata-Beyit mezarlığında ortaya çıkarılan 138 kişiye ait toplu mezarda içinde DNA testiyle doğrulanan Türk Dünyasının Nobel Ödüllü yazarı Cengiz Aytmatov'un 38 yaşında öldürülen babası Törekuş Aytmatov da bulunmaktadır. Yine katledilen aydınların arasında Kırgızistan Millî alfabesinin mimarı ve doğu bilimleri âlimi Kasım Tınıstanov ve Orta Asya'nın yetiştirdiği en büyük âlim ve Turan Birliği'nin savunucularından olan Bayalı İsakeyev, A.Jienbayev, Abdıkadir Orazbekov, Erinbek Esenamanov gibi ünlü şahsiyetlerin de olduğu tespit edilmiştir (<https://yenidenergenekon.com/352-kirgizistan-ata-beyit-katliami/> e.t.: 29 Nisan, 2018).

Katliam bugünkü Bişkek şehrinin yaklaşık 30km dışında bulunan Ala Dağların eteğindeki tuğla ocağında gerçekleştirilmiş ve 1938'deki bu katliamın bir de tanığı vardı. Tuğla ocağı bekçisi Hıdır Aliyev. Aliyev, gizlendiği yerde şahit olduğu ve yıllarca yüzlerce askerin gerçekleştirdiği bu katliamı, orada inleyerek can verenlerin çığlıklarını mezara kadar götürmek istemediğinden ölmeden önce bugün 80 yaşlarına gelmiş, "Issık Göl"de yaşayan kızına şu sözlerle dile getirmiştir: "Eğer zaman ve şartlar uygun olursa herkes bilsin. Kireç ocağında çok büyük olaylar oldu. Zamanı gelince herkes öğrenmeli!" Ölüm öncesi bir vasiyet gibi kızına verdiği bu sır 1991 yılında tam bağımsızlığını kazanan Kırgızistan Cumhuriyetinin ilan edilmesinden sonra 1993 yılında kızı tarafından kurulan ilk Kırgız hükümetine iletildi.

Kırgızistan'ın ilk Cumhurbaşkanı, Askar Akayev bu durumu bizzat görev edinerek 1993 yılında bir kazı başlatılması için gerekli izni ve kararı çıkardı. Kazılar sonucunda bulunan toplu mezar sadece Kırgızistan'ı değil tüm Orta Asya cumhuriyetlerinin kanını dondurdu. Toplu mezarda 138 ceset ve binlerce mermi kovanı bulundu.

Bu durum karşısında devrik lider Akayev, 1936–1938 yıllarına ait tüm KGB arşivlerinin taranmasını emretti. Yapılan arşiv araştırmaları ve DNA testleri sonucunda iki kadın cesedi dışında herkesin isimleri belirlendi.

Uzmanlar tarafından mezarda çoğunluğu Kırgız Türkü olmak üzere, Uygur, Tatar, Kazak, İranlı, Alman ve Çinli asıllı dönemin Sovyet vatandaşları olduğunu rapor ettiler. Hükümet komisyonu KGB arşivlerinden burada yatanların bazılarının neden, ne şekilde cezalandırılarak öldürüldüğü ile kimlik tanımlama yapılamayan bazılarının isimleriyle iki kadın cesedinin isimlerine ulaşılamadı.

Buna rağmen mezarda bulunan elbiselerin ceplerinden çıkan bir sararmış kâğıtta Sovyetlerin ünlü 58. maddesine istinaden; yani Basmacılık, Turancılık ve Pantürkizm suçlamalarıyla ölüm emirleri ve isim listelerinin bulunması birçok cesedin sahiplerini ortaya çıkarmıştır (Buran, 2011).

Bugün toplu mezarın bulunduğu yerde, mezardan çıkarılan her kurbanın adının tek tek yazılı olduğu bir abide yükselmektedir. Abidenin adı ise "Ata-Beyit Kurbanları Abidesi"dir. 10 Haziran

2008'de ebediyete intikal eden büyük yazarımız Cengiz Aytmatov da vasiyeti üzerine Ata-Beyit'e, babası Törekuł Aytmatov'un yanına başına defnedilmiştir.

Stalin döneminde Kırgızistan'da 1938'den 1953 yılına kadar 20 bin Türk'ün katledildiği, binlerce kişinin kaybolduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bunların arasında sadece 138 kişinin cesedi bulunabilmiştir. Diğerleri hala sır, mezarlarının nerede olduğu belirsiz. Stalin dönemindeki istihbaratın yaptığı bu katliamı 1990'lara gelindiğinde Sovyet istihbarat birimi KGB'nin ortaya çıkarması tarihin bir cilvesidir.

Kırım Katliamı

İkinci Dünya Savaşının sürdüğü dönemlerde Kırım Türklerinin acıları katlanarak çoğaldı. Savaş sonunda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) Devlet Başkanı Stalin Rus olmayan milletlerin sürgün kararını müzakere ederek karara bağlamıştır. Stalin Kırım Türklerinin savaş sırasında Almanlarla iş birliği yaptığını iddia ederek topyekûn sürgüne gönderilmesini emreder. 18 Mayıs 1944 gecesi gelen emirin ardından 100 binin üzerinde Kırım Türkü katledilmiştir (Hablemitoğlu, 2005).

Stalin'in emri Kırım Türklerine iletilir. 15 dakika içerisinde, evlerinden hiçbir eşyayı almaksızın, buldukları şehrin meydanında toplanmaları istenir. Evini terk etmek istemeyenler zorla götürülür. Direnenler, dipçik darbeleriyle hemen oracıkta öldürülür. Sağ kalan Kırım Türkleri hayvan taşınmasında kullanılan tren vagonlarına, âdeta istif eder gibi yerleştirildiler. İki ay süren bu zor yolculukta çok sayıda insan öldü. Ölüm sebebi susuzluk, hastalık, açlık, havasızlık ve pislikti. İlk göç ettirilen eşler, çocuklar ve yaşlı insanlardı; erkekler savaşa devam ettikleri için onlar daha sonra göçe tabi tutulacaklardı. Dayanamayıp yolda can verenlerin gömülmesine bile izin yoktu; cesetlerini dışarı çıkartamazlar yaşayanların arasında çürürdü, ancak kısa molalarda demiryolu hattı üzerine bırakırlardı. İnsanlar havasızlıktan boğuluyor, birçokları da akıllarını kaybediyordu.

Kırım Türkleri Ural, Sibiryaya, Kazakistan, Özbekistan, Orta Asya'nın binlerce kilometre içlerine naklediliyorlardı. Sürgün işlemleri tamamlanınca hayatta kalmayı başarabilenler ulaştıkları yerlerdeki kötü şartlar altındaki hayata dayanamadılar. Açlık, sıtma, verem ve diğer hastalıklar sebebiyle ilk altı ay içerisinde de yarısı ölür, kalanların ise buldukları yerleşim alanının dışına çıkmaları yasaktır. İzinsiz çıkanların cezası yirmi beş yıl mahkûmiyetti. Eğitim görmeleri engelleniyor, kültürlerini korumalarına izin verilmiyordu. Kırım şivesiyle konuşanlar, şarkı-türkü söyleyenler cezalandırılıyordu. Adeta açık hava hapishanesi şartlarında yaşamaya mahkûm edilmişlerdi.

Bütün Türkleri ayrı ayrı yerlere sürerek aralarındaki iletişimi koparıp direnişi kırıp parçalamaktı amaçları. 1956 yılına kadar bu zor koşullar altında yaşamlarını sürdürerek, ülkenin ahali içinde erimeyerek millî benliklerini korumayı bilmişlerdir.

Sovyet Hükümetleri tarafından Kırım Türkleri ve diğer halkların halen buldukları yerler, ısrarla gizli tutulmaktadır ve dünya kamuoyundan da büyük bir maharetle de yıllarca gizlenmiştir.

Sovyet hükümetinin Kırım Türklerini vatanlarından uzak tutmak için gösterdikleri gayretlerin hepsi boşa çıkıyordu. Onlara sunulan yeni vatan seçeneği kabul görmemiş, anavatanlarına dönme kararlılığından asla taviz vermemişlerdi.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Kırım, Rusya Federasyonu ile Ukrayna arasında çıbanbaşı olmuştur. 1774 yılında Osmanlı Devletinden koparılan Kırım Türkleri, bugün Ukrayna sınırları içinde bağımsızlık mücadelesine devam etmektedir.

Hocalı Katliamı

Karabağ Savaşı sırasında gerçekleşen Hocalı katliamı, Sovyet Kızıl ordusunun desteği ile XX. yüzyılın sonlarında çağdaş dünyada yapılan asrın son katliamlarından biridir. Acısı henüz taze olan ve binlerce şahidi olan söz konusu katliam hakkında dünyanın çeşitli bölgelerinde ve Türkiye'nin dört bir yanında anma etkinlikleri düzenlenmektedir.

Ermeni güçlerinin 1991'in sonlarına doğru ablukaya aldığı Hocalı, 936 kilometrekarelik alana sahip, 2 bin 605 ailenin, 11 bin 356 kişinin yaşadığı bir kasabaydı. Aralık 1991'de Karabağ'ın başkenti olarak kabul edilen Hankendi şehrini işgal eden Ermenilerin bir sonraki hedefi Hocalı oldu.

Hocalı'nın etrafındaki bütün köy ve yolları işgal eden Ermeniler, kasabanın diğer illerle karayolu bağlantısını kesti. 1992'de ocak ayının başlarından itibaren elektrik verilmeyen Hocalı'nın savunması sadece hafif silahlara sahip yerel savunma güçleri ve az sayıdaki millî ordu askerinden ibaretti. 25 Şubat 1992'den itibaren Hocalı'ya üç koldan saldırıya başlayan Ermeniler, Sovyet Rus ordusunun 366. motorize alayının bütün araçlarını kullanarak şehri iki saat boyunca top ve tank ateşine tuttu. Saldırdan bir gün sonra ise hafızalardan yıllarca silinmeyecek "Hocalı Katliamı" yapıldı.

Resmi verilere göre, Hocalı Katliamında savunmasız durumdaki 106'sı kadın, 70'i yaşlı, 63'ü çocuk olmak üzere 613 Azerbaycan vatandaşı hayatını kaybetti. Katliamdan 487 kişi ağır yaralı olarak kurtuldu, Ermeni güçleri, bin 275 kişiyi esir aldı, bunların 150'sinden bugüne kadar haber alınmamıştır (<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/hocali-katliami-nedir-katliamin-taniklari-o-gunleri-anlatt-40753674>, e.t.: 02 Mayıs, 2018).

Çin'in Doğu Türkistan'da Uygur Türklerine Yaptığı Katliamlar

Çarlık Rusya imparatorluğu XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın batısını işgal ederek Türk katliamlarını sürdürürken Çin Man-chou İmparatorluğu da 1878'de Rus ve İngiliz işgalci güçlerinin desteği ile Yakup Beg'in liderliğinde kurulan Kaşgariya Devletini yıkarak Türkistan'ın doğusunu işgal eder. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Zou Zung-tang kumandanlığındaki işgalci Çin Man-chou ordusu 1878-1884'e kadar Doğu Türkistan'da tarihte benzeri az görülen vahşi yöntemlerle Türk katliamı yapmış ve tarihî Beşbalık bölgesindeki Türk nüfusunu tamamıyla yok etmiştir (Buğra, 1987).

Bu büyük soy kırımından sonra Manchou İmparatorluğu bugünkü Urumçi'yi başkent yaparak bölgeye "Yeni Topak" ve "Yeni Hudut" manalarını taşıyan sözde "Xinjiang" eyaletini kurmuştur.

Çin Doğu Türkistan'ı ikinci kez işgal ederek bölgeye hâkim olduktan sonra sistemli bir şekilde Doğu Türkistan'daki Türklere soykırım uygulamaya devam etti. Çin'in Doğu Türkistan'da yürüttüğü soykırımı üç döneme bölmek mümkün:

1. Dönem Manc-chou İmparatorluğu dönemindeki katliamlar (1878-1911)
2. Dönem Çin'in Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri Dönemindeki katliamlar (1911-1933)
3. Sheng Shi-cai Döneminde Yapılan Katliamlar (1933-1944)
4. Gou Min-dang (Milliyetçi Çin Rejimi dönemindeki katliamlar (1944-1949)
5. Komünist Çin Rejimi Döneminde Yapılan katliamlar 1949'dan bugüne...

Her ne kadar Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla komünizmin siyasi bir rejim olarak çöktüğü kabul edilse de komünist ideoloji ve uygulamaları -gizli veya açık- hala devam etmektedir. Bugün Doğu Türkistan'da yaşayan Müslüman Türkler, hala Maocu Kızıl Çin rejiminin zulmü altında yaşamaktadırlar. Batılı ülkeler ise, Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerini her zamanki gibi görmezlikten gelmişlerdir.

1949 yılında Mao önderliğindeki komünistlerin Çin'in yönetimini ele geçirmelerinin ardından, Doğu Türkistan üzerindeki baskılar eskisine oranla daha da arttı. Komünist rejim, asimile olmayı reddeden Müslümanların fiziksel olarak imhasına yöneldi.

Katledilen Müslüman sayısı korkunç boyutlardaydı. Bağımsız kaynaklar 1949-1952 yılları arasında 2 milyon 800 bin, 1952-1957 arasında 3 milyon 509 bin, 1958-1960 yılları arasında 6 milyon 700 bin, 1961-1965 yılları arasında 13 milyon 300 bin Doğu Türkistanlı Türklerin Çin rejim güçleri tarafından katledildiğini ileri sürmektedirler. Bundan başka bölgede uygulanan yanlış politikalar ve baskılar sonucunda milyonlarca Türkün açlıktan ve ağır baskılardan öldüğü bilinmektedir.

1949 yılından günümüze kadar milyonlarca Uygur Çin rejim güçlerinin katliamlarında hayatını kaybetmiş ve bugün de aynı melun devletin sistematik asimilasyon politikalarının kurbanı olmaya devam etmektedir.

Halkın hayatta kalabilenleri ise akıl almaz büyük işkencelere maruz bırakılmıştır. Çin rejimi tarafından Doğu Türkistan'da halka uygulanan baskılar, Sırpların, Bosna'da Müslüman Boşnaklara veya Kosova'da Arnavut çoğunluğa uyguladıklarından farklı olmadığı anlaşılmaktadır.

Komünist rejim, 1949 yılından itibaren, bir yandan Doğu Türkistan'daki Türkleri sistematik bir şekilde katlederken bir yandan da bölgeye devlet eliyle sistematik olarak Çin'in iç bölgelerinden Han Çinlisi göçmenleri yerleştirmiştir. Çin hükümetinin 1953 yılında başlattığı bu kampanyanın etkisi son derece düşündürücüdür. 1953 yılında bölgede %75 Müslüman, %6 Çinli yaşarken bu oran 1982 yılında %53 Müslüman, %40 Çinli'ye yükselmiştir. 2010'da yapılan nüfus sayımında bu rakamın Türklerin aleyhinde değiştiğini görüyoruz. Bugün bölgedeki Çinli nüfusun %53 Çinli nüfus oranı bölgedeki etnik temizliğin boyutlarını göstermesi açısından son derece önemlidir. Bugün ise Uygurlar büyük şehirlerden zorla çıkarılırken yerine Çin'in iç bölgelerinden getirilen Çinliler yerleştirilmektedir. Bu sebeple bazı şehirlerde Çinli nüfus %90'lara çıkmaktadır.

İlk olarak 16 Ekim 1964 tarihinde başlatılan nükleer denemelerin olumsuz etkileri yüzünden bölge insanı ölümcül hastalıklara yakalanmış, 20 bin özürlü çocuk dünyaya gelmiştir. Nükleer denemeler nedeniyle ölen Müslüman sayısının 210 bini bulunduğu bilinmektedir. Binlerce insan ise ya sakat kalmış ya da kanser gibi hastalıklara yakalanmıştır. Çin 1964'ten günümüze kadar Doğu Türkistan topraklarında yer altı ve yer üstü olmak üzere 46 atom ve hidrojen bombası denemiştir. İsveçli uzmanlar, 1984 yılında yapılan yeraltı nükleer denemesinde kullanılan bombanın Richter ölçeğiyle 6.8 şiddetinde yer sarsıntısına sebebiyet verdiğini tespit etmişlerdir (<http://ozenliforum.com/archive/index.php/thread-844.html>, e.t.: 25 Nisan, 2018).

Doğu Türkistan 1949'da Çin tarafından işgal edildikten sonra Çin'in asimilasyon, Çinli göçmenleri bölgeye göç ettirerek demografik yapısını değiştirmek, Doğu Türkistanlıların maddi ve manevi değerlerini ortadan kaldırmaya yönelik baskıcı politikalarına karşı kendi hak ve hukuklarını korumak isteyen Doğu Türkistanlılar 5 Nisan 1990'da Barın Katliamına, 5 Şubat 1997'de Gulca katliamına, 5 Temmuz 2009'da Urumçi katliamına, 28-31 Temmuz 2014'te Yarkent İlişku katliamına maruz kalmış, binlerce Uygur Türkü hayatını kaybetmiş, binlercesinin tutuklandıktan sonra akıbetinden haber alınamamaktadır.

Doğu Türkistan'da Müslüman Türklere yönelik zulüm son yıllarda şiddetini artırarak devam etmektedir. Başta BBC olmak üzere uluslararası haber ajansları Çin'in Mart 2017'den itibaren zorla evlerinden alınarak toplama kamplarına götürdüğü Doğu Türkistanlıların sayısının bir milyonu geçtiğini ortaya koymuştur (<https://www.bbc.com/news/world-asia-china-45147972>, e.t.: 15 Ağustos, 2018).

Sonuç

Tarihte olduğu gibi ve halen de devam eden Türklere yönelik yapılan katliamlar incelendiğinde ve tüm belgeler karşılaştırıldığında esas katliamlara kimlerin maruz kaldığı çok net görülecektir. İnsanların eşitliğine ve halkların kardeşliğine dayandığını iddia eden Sosyalizm bu şartları ne yazık ki Slav ırkı için geçerli saymıştır. Kırım'da, Balkanlarda, Kafkaslarda, Azerbaycan'da, Irak'ta, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde yaşanan katliamlar Türklere yapılan gerçek bir soykırımdır. Soykırımların baş aktörü kim olursa olsun, Emperyalizmin sahnelediği bu oyun yayılmacı ve istilacı politikaların çirkin bir yüzü ve büyük bir insanlık suçudur. İstilacı sömürgeci anlayış, çıkarları uğruna insanları kitleler halinde katletmekten çekinmez. Devletlerin bu gerçeklerin ışığında ve zaman zaman Türklere yapılan dayanaksız suçlamaların karşısında onurlu bir politika izlemesi gerektiğini düşünüyorum.

Kaynaklar

Basılı Eserler

Buğra Muhammed Emin. (1987). *Şarki Türkistan Tarihi*. (Uygurca). Ankara.

Buran Ahmet. (2011). *Kurşunlanan Türkoloji*. Ankara: Akçağ Yayın Evi.

Hablemitoğlu, Necip. (2005). *Yüzbinlerin Sürgünü: Kırım'da Türk Soykırımı*. (3. Baskı). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Kafkasyalı Ali. (2012). “Bağımsızlıklarının 20. Yılında Kazakların İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. XII/1, (Yaz).

Kırımlı, Hakan. (2010). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Kurat Akdest, Nimet. (1992). *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitapevi Yayınları.

Rıza Ahmet Bey. (1988). *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Dijital Kaynaklar

(<https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/what-is-genocide> (e.t.: 29 Nisan, 2018).

(<http://ozenliforum.com/archive/index.php/thread-844.html> (e.t.: 25 Nisan, 2018).

(<http://turksam.org/31-mart-azerbaycan-turklerine-yapilan-soykirim-gunudur> (e.t.: 30 Nisan, 2018).

(<http://turksam.org/31-mart-azerbaycan-turklerine-yapilan-soykirim-gunudur> (e.t.: 30 Nisan, 2018).

(<https://yenidenergenekon.com/352-kirgizistan-ata-beyit-katliami/> (e.t.: 29 Nisan, 2018).

(<https://www.bbc.com/news/world-asia-china-45147972> (e.t.: 15 Ağustos, 2018).

(<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/hocali-katliami-nedir-katliamin-taniklari-o-gunleri-anlatti-40753674> (e.t.: 02 Mayıs, 2018).

Hasanoğlu, Murteza. (2021). “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-Türkmenistan Arasındaki Siyasi ve Sosyo-Ekonomik İlişkiler”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 23-36.

Araştırma Makalesi

**BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAJYCAN-TÜRKMENİSTAN ARASINDAKİ
SİYASİ VE SOSYO-EKONOMİK İLİŞKİLER***

Political and Socio-Economic Relations Between Azerbaijan-Turkmenistan after Independence

Murteza HASANOĞLU **

Öz

İki bağımsız Türk devleti olan Türkmenistan ve Azerbaycan aynı tarihsel köklere sahiptir. Ortak dil, din, gelenek ve kültüre sahip bu iki ülkenin, her biri başarılı bir dış politika izleyerek dünya devletleri ile ilişkiler kurmaktadır. Hem sahip oldukları ortak yönleri hem de dünya haritasındaki konumları, bu iki ülkenin birbirleriyle karşılıklı ilişkiler kurmasını gerekli kılıyor. Bu nedenle Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin bir parçasıyken dahi Azerbaycan ve Türkmenistan, sınırlı da olsa kimi alanlarda ilişki kurmuşlardır. SSCB'nin çöküşünden sonra ikili ilişkileri daha da genişletmeye çalışan bu devletler arasında bir takım anlaşmazlıklar da yaşanmıştır. Bu anlaşmazlıklar arasında en uzun süren Hazar Denizi'ndeki Azerbaycan-Türkmenistan sınırında yer alan petrol ve gaz sahasının hangi ülkeye ait olduğu meselesi olmuştur. Bu sorunu çözmek için uzun yıllar karşılıklı görüşmeler yapılmıştır. Söz konusu olayların arka planında, iki ülke arasında çeşitli alanlarda işbirliği belli bir seviyede hep var olmuştur. Nitekim, tartışmalı petrol sahası ile ilgili yıllardır düzenlenen toplantılar olumlu sonuç vermiştir. Sorunun çözümü Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki ikili ilişkilere yeni bir ivme kazandırdı. Bugün bu iki bağımsız Türk devleti bilim, eğitim, kültür, ekonomi ve insani yardım alanlarında başarılı işbirliği yapmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan, Türkmenistan, Hazar Denizi, İşbirliği, Anlaşma.

Abstract

Turkmenistan and Azerbaijan, two independent Turkish states, have the same historical roots. These two countries, which have common language, religion, traditions and culture, each pursues a successful foreign policy and establishes relations with world states. Both their common features and their position on the world map require these two countries to establish mutual relations with each other. Therefore, Azerbaijan and Turkmenistan, while still part of the Union of Soviet Socialist Republics, established mutual relations at a certain level. After the collapse of the USSR, there were some disagreements between these states, which tried to further expand bilateral relations. The longest running among these disputes was the question of which country the oil and gas field on the Azerbaijan-Turkmenistan border in the Caspian Sea belongs to. Mutual talks have been held for many years to solve this problem. In the background of these events, there has always been a certain level of cooperation between the two countries in various fields. The meetings held for years on the controversial oil field have now yielded positive results. The solution of the problem gave a new impetus to bilateral relations between Azerbaijan and Turkmenistan. Today, these two independent Turkish states cooperate in the fields of science, education, culture, economy and humanitarian aid.

Keywords: Azerbaijan, Turkmenistan, The Caspian Sea, Cooperation, Agreement.

* Geliş Tarihi / Received: 15.05.2021, Kabul Tarihi / Accepted: 29.06.2021. DOI: 10.34189/asyam.5.1.003

** Doç. Dr., Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığına Bağlı Devlet İdarecilik Akademisi, m.hasanoglu@yahoo.com.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-3734-4045>

Giriş

Günümüzde dünya devletlerinin dış politikası, bu devletlerin uluslararası ilişkiler sistemindeki konumlarını, rollerini ve katılım düzeylerini belirleyen temel stratejik faktörlerden biridir. Sıra, devletin dış politikasını değerlendirmeye geldiğinde birtakım stratejik faktörler dikkate alınmaktadır. Bu faktörler, uluslararası ilişkiler sisteminin mevcut durumunu, ülkenin ulusal gücünün nicel ve nitel unsurlarını, ikili ilişkilerin özelliklerini ve ayrıca ülkelerin bölgesel ve uluslararası kuruluşlardaki temsil düzeylerini içermektedir (Babaoğlu, 2019: 6).

Devletlerin dış politika faaliyetleri sonucunda ikili ve/veya çok taraflı düzeyde sürdürülen ilişkileri meydana gelir. Modern dünyadaki olayların seyri, hiçbir devletin ve milletin birbirinden ayrı yaşayamayacağını göstermektedir. Uluslararası düzeyde devletler ve halklar arasında ilişkilerin kurulması bu devletler ve halkların kendilerine hizmet eder. Zira, milletler ve halklar birliğe dayalı şekilde, küreselleşen dünyanın bir parçası olmayı hedeflemektedirler. Milletler ve genel olarak insanlar, insani değerleri korumak ve daha da geliştirmek için bu bağlamda bölgesel ve küresel ölçekte birleşmek ve temas kurmakla yükümlüdürler.

Bugün birçok ülke gibi Türkçe konuşan ülkeler de birbirleriyle ve diğer ülkelerle işbirliği yapmaktadırlar. 90'lı yıllarda başlayan bu işbirliği, Türk dili konuşan ülkeler arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesiyle daha da güçlenmiştir. Bu güçlenmenin ilk göstergelerinden biri 1993 yılında Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)'nın kurulması olmuştur. TÜRKSOY, Türk dili konuşan ülkelerin iç ve dış politikasından, devlet yapılarının siyasi yöneliminden bağımsız olarak, onların kültür ve sanat alanında bölgesel birliğini gerçekleştirmektedir. Bununla birlikte, Türkçe konuşan ülkeler arasındaki işbirliğini daha da geliştirmek için Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Uluslararası Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı ve Türk İş Konseyi gibi önemli kuruluşlar kurulmuştur. Bu adımların bir sonucu olarak, Türk dili konuşan ülkeler arasındaki işbirliğinin son 10 yıldır somut mekanizmalar temelinde geliştiğini söyleyebiliriz (Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, 31.05.2020).

Türk dili konuşan ülkelerden olan Azerbaycan Cumhuriyeti, bağımsız bir dış politika izlemekte ve diğer ülkelerle başarılı ilişkiler kurmaktadır. Bugün dünyanın önde gelen devlet ve kuruluşları tarafından Güney Kafkasya'nın güvenliğinin ve kalkınmasının garantörü adlandırılan Azerbaycan bu konuma kolay ulaşmamıştır.

Azerbaycan, jeostratejik konumu nedeniyle tarihsel olarak bölgedeki menfaatlerini güvence altına almak isteyen ülkelerin çıkarlarının çatıştığı bir siyasi alan olmuştur. Böylesine karmaşık bir çıkar çatışması alanında yerleşmesi, Bakü'nün özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında dış politikasında son derece dikkatli olmasını zorunlu kılmıştır. Bu dönemde Azerbaycan'ın dil, tarih, kültür gibi manevi bağlar ve siyasi ilişkilerle yakından bağlantılı olduğu Türk devletlerine her şekilde yaklaşma girişimlerine ve bu işbirliğine “pan-Türkizm”, “Turancılık”, “büyük Türk milliyetçiliği” gibi bazı suçlamalar eşlik etmiştir.

Ancak tüm bu zorluklara ve baskılara rağmen Türk devletleri ile ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi en başından itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti dış politikasının bir önceliği olarak belirlenmiş ve uygulamaya konulmuştur (Ruinton, 2009).

SSCB döneminde, Azerbaycan'ın Türkçe konuşan ülkelerle ilişkileri sınırlı olmuş ve sadece ekonomi, kültür ve insani yardım alanlarını kapsamıştır. 80'li yılların sonlarına doğru Türk devletlerinde bağımsızlık eğilimleri güçlenmeye başlamış ve Azerbaycan bu sürecin dışında kalmamıştır. 23 Eylül 1989'da Azerbaycan Cumhuriyeti Âli Sovyeti'nin olağanüstü toplantısında Azerbaycan SSC'nin Egemenliği hakkında Anayasa kabul edilmiştir (Ruinton, 2009). Bu kanunun kabul edilmesinden sonra Bakü yönetimi, Türk devletleri de dahil olmak üzere dünya güçleriyle doğrudan ilişkiler kurmaya başlamıştır. Bu dönemde Azerbaycan'ın doğrudan ilişki içinde olduğu Türk devletleri arasında Türkiye başta olmak üzere Özbekistan ve Kazakistan da bulunmaktadır.

90'lı yılların başlarında, SSCB'deki tüm Türkçe konuşan devletlerin- Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın- birbirini izleyen bağımsızlıklarıyla bu ülkeler arasındaki ilişkiler büyümeye ve gelişmeye başlamıştır.

Azerbaycan ve Türkmenistan İlişkilerinin Tarihi

Uluslararası ilişkiler sistemindeki konumunu güçlendiren Azerbaycan, Türk dili konuşan ülkelerle de işbirliğini başarıyla sürdürmüştür. Bu ülkelerden biri olan Türkmenistan ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin derin tarihi kökleri bulunmaktadır. Azerbaycan Türkleri ve Türkmenler sadece dil ve din açısından değil; aynı kültüre ve geleneklere sahip olma noktasında da birleşmektedirler. Nitekim, Orta Asya halkları arasında Türkmenler milliyet açısından Azerbaycan halkına en yakın halklardan biri olarak kabul edilmektedir (“Heydər Əliyev İrsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxana, 01.07.2010). Bu ortak özelliklerin temel nedeni ise her iki halkın da Oğuz kökenli olmasıdır.

SSCB'nin bir parçası iken belirli karşılıklı ilişkileri olan Azerbaycan ve Türkmenistan için bağımsızlıkla birliktebu ilişkileri genişletme fırsatı doğmuştur. Böylece 90'ların başında iki bağımsız Türk devleti - Azerbaycan ve Türkmenistan- arasında ilk diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Diplomatik ilişkilerin kurulmasının ardından Bakü ve Aşkabat arasında önemli ve stratejik konularda işbirliği yapılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda, 16 Ekim 1992 tarihindeiki ülkeyarasında “Taşımacılık alanında karşılıklı ilişkilerin ilkeleri sözleşmesi” (Azərbaycan Respublikasının Türkmənistandakı və Əfqanıstan İslam Respublikasındakı Səfirliyi, 09.05.2021), bir yıl sonra ise Bakü'de ulaşım konusunda bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Bunlar arasında 22 Ocak 1993 tarihli “Azerbaycan Cumhuriyeti Gümrük Komitesi ile Türkmenistan Devlet Gümrükleri arasında gümrük prosedürlerinin uygulama kuralları hakkında anlaşma”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Gümrük Komitesi ile Türkmenistan Devlet Gümrükleri arasında, yasadışı yollarla taşınan kültür varlıklarının depolanması ve iadesi alanında işbirliği anlaşması”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Gümrük Komitesi ile Türkmenistan Devlet Gümrükleri arasında narkotik ve psiko trop maddelerin kaçakçılığına ve yasadışı ticaretine karşı işbirliği anlaşması”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Gümrük Komitesi ile Türkmenistan Devlet Gümrükleri arasında gümrük konularında işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma anlaşması” ve 31 Mart 1993 tarihli “Azerbaycan Demiryolları ile Türkmenistan Demiryolları arasında demiryolu taşımacılığı alanında karşılıklı ilişkiler anlaşması”nı saymak olanaklıdır (Azərbaycan Respublikasının Türkmənistandakı və Əfqanıstan İslam Respublikasındakı Səfirliyi, 09.05.2021). 23-24 Aralık1993 tarihlerinde ise dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Aşkabat'ta düzenlenen *Bağımsız Devletler Topluluğu Devlet Başkanları Konesevi'nin Zirve Toplantısı*'na katılarak Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov ile iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi konusunda görüş alışverişinde bulunmuştur. Ekim 1994'te Haydar Aliyev Türkmenistan Bağımsızlık Günü'ne adanmış bir etkinliğe katılmıştır. İki Cumhurbaşkanı arasındaki bu yakınlaşmanın etkisi ile Mart 1996'da Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov Azerbaycan'a resmî bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret esnasında her iki ülkenin geleceği için büyük önem taşıyacak bir dizi belge imzalanmıştır. Adı geçen belgeler arasında “Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkmenistan arasında dostluk ve işbirliği üzerine sözleşme”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov Bakü Deklarasyonu”, “Eğitim alanında işbirliği anlaşması”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ve Türkmenistan Dışişleri Bakanlığı arasındaki istişarelere ilişkin protokol”, “Konsolosluk sözleşmesi”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Güvenlik Bakanlığı ile Türkmenistan Milli Güvenlik Komitesi arasında işbirliği ve etkileşim anlaşması”, “Deniz ticareti alanında işbirliği anlaşması” bulunmaktadır.

Türkmenistan ile Azerbaycan arasında büyükelçilik düzeyinde ilişkilerin kurulmasına yönelik ilk adımlar 1997 yılında atılmıştır. 11 Nisan 1997 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkmenistan Büyükelçiliğini açma kararını kabul etmiş, çok geçmeden (30 Nisan 1997 tarihinde) de Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Büyükelçiliğin Türkmenistan'daki faaliyetlerinin düzenlenmesine ilişkin bir kararname imzalamıştır. Türkmenistan'ın Bakü'deki büyükelçiliği ise 1998 yılında açılmıştır (Musayev, 2011). Ayrıca, 5 Şubat 1998 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkmenistan Dışişleri Bakanları ile uzman grupları arasındaki görüşmelerin sonuçlarına ilişkin bir Ortak Açıklama yayınlanmıştır (Azərbaycan Respublikasının Türkmənistandakı və Əfqanıstan İslam Respublikasındakı Səfirliyi, 09.05.2021). Adı geçen dönemde iki ülke gündemindeki temel konulardan biri Trans-Hazar doğalgaz boru hattı projesi olmuştur ki bu proje Hazar çevresindeki enerji kaynaklarının Batı'ya taşınması açısından büyük önem taşımaktadır. Öyle ki söz konusu proje gerçekleşmesi halinde, Türkmenistan ve Azerbaycan için siyasi ve ekonomik olduğu kadar stratejik de bir kazanım da sağlayacaktır.

18 Kasım 1999 tarihinde İstanbul Çırağan Sarayı'nda Azerbaycan Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti, Gürcistan ve Türkmenistan arasında Trans-Hazar doğalgaz boru hattına ilişkin "Hükümetlerarası Deklarasyon" da dahil olmak üzere bir dizi önemli anlaşma imzalanmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı ve Azerbaycan halkının ulusal lideri Haydar Aliyev bu anlaşma hakkında şunları söylemiştir:

"İstanbul'da Azerbaycan petrolünün ihracatı için ana otoyol olacak Bakü-Ceyhan petrol boru hattının inşası için bir anlaşma imzaladık. Aynı zamanda Türkmenistan, Gürcistan ve Türkiye ile birlikte Trans-Hazar doğalgaz boru hattına ilişkin bir bildirme imzaladık. Bu, büyük fırsatlar yaratıyor. Bu arada, Türkmenistan, boru hattını sadece Türkiye'ye gaz sağlamak için değil, hem de Türkiye üzerinden Avrupa'ya göndermek için de inşa edeceğini söylüyor. Bizde de gaz hasılatı için büyük perspektifler açılıyor. Bu perspektifler bizde her zaman olmuştur. Ancak son iki veya üç yılda yapılan çalışmalar, gaz rezervlerimizin beklediğimizden çok daha yüksek olduğunu gösterdi. Azerbaycan bir petrol ülkesi olarak uzun süredir, muhtemelen 60 yıl veya daha uzun süredir gaz üretiyor. ...Azerbaycan hâleneski yataklarından gaz üretmekte, onu Bakü ve ülkenin diğer birçok bölgesine tedarik etmektedir. Ancak daha önce keşfettiğimiz ve gerçek rezerv hacmini belirlediğimiz alanlar, büyük miktarlarda bile gaz ihraç etmek zorunda kalacağımızı gösteriyor. Bu nedenle Türkmenistan-Türkiye doğalgaz boru hattına ilişkin beyannameyi imzalarken bu doğalgaz boru hattını Azerbaycan gazının ihracatı için kullanma olasılığını göz önünde bulundurmamız doğaldır" (Əliyev, 1999: 308).

İki ülke arasında enerji alanında işbirliği kadar, dostluk ilişkilerinin geliştirilmesini hedefleyen anlaşmalar da yapılmıştır ki bunlara örnek olarak 1999 yılında imzalanan Azerbaycan ve Türkmenistan arasında vatandaşların karşılıklı dolaşımı hakkında anlaşmadır (e-qanun, 24.03.2000).

Hazar Denizi'nin Statüsü Sorunu

Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki hukuki anlaşma zemini Türkmenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov dönemine dayanmakla birlikte, iki ülke arasındaki ilişkilerin nispeten gergin ve karmaşık bir yapıda olduğunun da aynı zaman dilimine denk geldiğini belirtmek gerekmektedir. Bu durumun temelinde ise Hazar Denizi'nin yasal statüsü, Türkmenistan'ın ulusal sektörlerin sınırları ile ilgili yaklaşımı, Hazar'ın hidrokarbon kaynaklarının geliştirilmesi ve dış pazarlara ihracatı meselesi ola gelmiştir. Bu nedenlerden dolayı, zaman zaman Türkmenistan ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerde kimi sorunlar ortaya çıkmıştır.

Eski bir tarihe sahip olan Hazar Denizi'nin hukuki statüsü meselesi, SSCB'nin çöküşüyle yeniden gündeme gelmiştir. Öyle ki Hazar bölgesinde yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkması, bu devletlerin sınırlarının belirlenmesini ve Hazar Denizi'ni kullanma sorununun çözülmesini gerekli kılmıştır. Hazar Denizi'nin yeni jeopolitik statüsü, hidrokarbon sahalarıyla olan ilişkisini, havzada faaliyet gösterme hakkını ve üstün konum hakkını, denizin Hazar'a kıyısı olan ülkeler arasındaki dağılımı ve bu dağılımın metodolojisi gibi sayısız eyaletler arası jeopolitik sorunun çözümünü gündeme getirmiştir (Həsənov, 2010). Jeopolitik ve jeoekonomik özellikleri nedeniyle Hazar Havzası, bölge ülkeleri için sadece hayati bir alan değil; aynı zamanda önemli bir dünyasal faktör haline gelmektedir.

Uzun yıllar boyunca, Hazar Denizi'nin statüsü sorunu Hazar kıyı devletlerinin her birinin çıkarlarını güvence altına alarak çözmek kolay bir iş olmamıştır. Bu doğrultuda onlarca görüşme yapılmış, bu görüşmelerin her birinde Azerbaycan, uluslararası hukukun normlarına atıfta bulunarak çıkarlarını olabildiğince ifade edebilmiştir. Öyle ki Hazar Denizi'nin statüsü sorunu, Azerbaycan'ın dış politikasındaki en önemli iki yönden biri olmuştur. Genel olarak Azerbaycan, Hazar Denizi'nin bir "sınır gölü" olduğunu ve ulusal bölümlere ayrılmasını iddia etmiştir. Azerbaycan'ın konumuna göre:

- Hazar, uluslararası bir sınır gölüdür;
- Hazar Denizi, orta çizgi prensibine göre her yönden ulusal sektörlere (hava sahası, deniz yüzeyi, derinlik, dip ve alt) bölünmelidir;
- Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere bölünmesi, eski SSCB'nin uygulamasına ve o zamanın bölünmesine (1970'te kabul edilmiştir) dayanmaktadır. (Adı geçen dönemde Astara-

Hasangulu hattının güneyi İran'a aittir. Bu hattın kuzeyi ise SSCB cumhuriyetleri arasında paylaşıyordu);

- Böyle bir bölünme zaten mevcut olduğundan, Hazar kıyı devletleri statü tespit edilmeden önce kendi ulusal sektörlerinde çalışmaya başlayabilirler (Aslanlı, 2014: 20).

Türkmenistan başlangıçta Hazar Denizi'nin yasal statüsü konusunda Rusya ve İran ile aynı pozisyonu almıştır. Üç ülke politikasına göre, "*Hazar Denizi beş ülkenin iç gölüdür ve bölgedeki hiçbir yabancı devlet veya ülke herkesin rızası olmadan tek başına bir şey yapamaz*" şeklinde olmuştur (Həsənov, 2010). Nitekim adı geçen ülkeler 1996 yılında bir mutabakat imzalamış olsalar da Türkmenistan, 1998 yılında Moskova'da düzenlenen *Hazar Kıyı Ülkelerinin Zirve Toplantısı*'nda farklı bir tutum sergilemiştir. Buna göre, görüşmede Türkmenistan, Hazar Denizi'nin bölünmesini ve Azerbaycan ile sınırın orta hat prensibiyle çizilmesini kabul ettiğini belirtmiştir. Böylelikle, Türkmenistan'ın, Hazar Denizi'nin statüsüne ilişkin müzakerelerin ilk aşamasında belirsiz bir tutum sergilemiş olduğu görülmektedir. Bir yandan Hazar Denizi'ni ulusal bölümlere ayırmanın önemini vurgulayan Aşkabat, diğer yandan "ortak kullanım" (condominium) fikrini desteklemiştir (Həsənov, 2010).

Türkmenistan ile Azerbaycan arasında Hazar Denizi'nin statüsüne ilişkin fikir ayrılıklarına, orta hattın geçeceği alanların belirlenememesi ve bazı tartışmalı petrol sahaları neden olmuştur ki bunlar esas olarak Azerbaycan'da "Kepez" ve Türkmenistan'da "Serdar" olarak adlandırılan sınırdaki petrol ve gaz sahasıdır (Musayev, 2011). Tarihsel perspektiften bakıldığında ise iki ülke arasındaki ilişkilerin 1995 yılında "Yüzyılın Sözleşmesi"nin imzalanmasıyla açılmaya başladığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. 1997 yılında Aşkabat'taki İslam İşbirliği Teşkilatı Zirvesi'nde Türkmen lideri, Azerbaycan tarafına Sovyet döneminden kalma "deniz sınırlarının sınırlandırılması" haritasını sunarak, "Azeri" ve "Çırac" sahalarının Azerbaycan değil; Türkmen kesiminde olduğunu kanıtlamaya çalışmış ve belirli bir tazminat karşılığında bu alanlara ilişkin talebi geri çekmeye hazır olduklarını ifade etmiştir. Bu iddiaya karşılık Azerbaycan kombine hat yöntemiyle Hazar'ın ulusal sektörler bölünmesini gösteren SSCB Petrol Sanayi Bakanlığı'nın haritalarında ve daha sonra Azerbaycan, Kazakistan ve yabancı kuruluşlar tarafından hazırlanan tüm haritalarda "Azeri" ve "Çırac" sahalarının Azerbaycan bölgesinde gösterilmesini kanıt olarak sunmuştur. Taraflar arasındaki gerginliğin devam ettiği süreçte, 1997 yılının ortalarında Azerbaycan, "Kepez" sahasını geliştirmek için Rusya ile bir anlaşma imzalamıştır (Həsənov, 2010). Buna karşılık Moskova, Türkmenistan'ın itirazlarını dikkate alarak Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi ile Rusya'nın "Lukoil" ve "Rosneft" şirketleri arasında imzalanan bu anlaşmadan geri çekilmiştir. Aynı yıl Saparmurat Niyazov'un, "The Financial Times"a verdiği bir röportajda Hazar Denizi'nin Azerbaycan kesimindeki "Kepez" ve "Azeri-Çırac-Güneşli" sahalarının Türkmenistan'a ait olduğunu beyan etmesinden sonra iki ülke arasındaki soğukluk yüksek seviyeye ulaşmış; çok geçmeden de Türkmenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan'daki Büyükelçisini geri çağırmıştır (Musayev, 2011).

90'lı yıllarda çözülemeyen statü sorunu 2000'li yıllarda da devam etmiş, 21.yüzyılın ilk yılları Hazar'a kıyıdaş olan devletler arasında söz konusu sorunu çözmeye yönelik toplantılarla geçmiştir. Bununla birlikte 22-23 Nisan 2002 tarihlerinde Aşkabat'ta yapılan görüşmenin özel bir önem taşıdığını ifade etmek gerekmektedir. Öyle ki söz konusu tarihte statü sorunu ilk kez Hazar'a kıyı devletlerin devlet başkanları düzeyinde tartışılmış ve ilk kez bu Zirve'de, soruna en yüksek düzeyde çözüm aranmıştır. Zirveye katılan Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev konuşmasında durumu şu şekilde ifade etmiştir: "*Hazar Denizi'nin yasal statüsü meselesinin çözümü, karşılıklı yarar sağlayan ortaklık ruhu içinde, Hazar kıyı devletlerinin egemenlik haklarına saygı gösterilerek barışçıl bir şekilde gerçekleştirilmelidir*" (Həsənov, 2012). Görüldüğü gibi Azerbaycan'ın bu zirvedeki görüşü kısa ve somut olmuş, sorunun çözümünde kıyıdaş ülkelerin tümünün çıkarlarının gözetilmesi gerektiği en yüksek düzeyden vurgulanmıştır. Türkmen tarafı ise ihtilafli alanların topraklarına yakınlığından söz ederek, bu alanın özel mülkiyet olduğu fikrini öne sürmüştür.

Azerbaycan-Türkmenistan İlişkilerinde Yeni Dönemin Başlaması ve Statü Sorununun Çözümü

Kurbankulu Berdimuhamedov'un 2007 yılında Türkmenistan Cumhurbaşkanı seçilmesiyle Türkmenistan-Azerbaycan ilişkilerinin yeni bir aşamaya girdiğini söyleyebiliriz (Cəfərli, 2008). Nitekim, 2007 yılından itibaren deiki devlet arasındaki siyasi ilişkilerde canlanma görülmektedir.

Hazar bölgesinde sorunun çözümüne yönelik en önemli adımlardan birinin de 2007 yılına denk geldiğini ifade etmek gerekir. Şöyle ki 6 Ekim 2007 tarihinde Hazar'a kıyıdaş olan Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan Cumhurbaşkanlarının katılımıyla Tahran Zirvesi gerçekleştirilmiştir. Toplantıda beş Hazar denizi kıyı ülkesinin hiçbir devlete, hiçbir koşulda bölgeyi saldırgan amaçlarla kullanmak ve Hazar kıyı devletlerinden herhangi birine karşı diğer askeri operasyonlar yürütmek izni vermeme yükümlülüğünün alınmış olması dikkate değerdir. Ayrıca kıyı devletleri, Hazar Denizi'nde egemenlik haklarının yalnızca kendilerine ait olduğunu ve bu havzadaki gemilerin yalnızca Hazar kıyı devletlerinin bayrakları altında seyredebileceğini belirtmişlerdir. Bu Zirve'de ilk defa Hazar Denizi'nin hukuki statüsü ile ilgili tüm konuları kapsayan genel bir siyasi belge ve Hazar Denizi'nin statüsüne ilişkin genel bir kavram da kabul edilmiştir. Ayrıca Zirve'de Devlet Başkanlarının, dışişleri bakanlarının düzenli toplantılarının yapılması, farklı sorunların tartışılması için formatların ve mekanizmaların belirlenmesi, genel anlaşmalara hizmet edecek çok önemli araçların uygulanması gibi kararlar alınmıştır (Bağırov, 2008, s. 52).

Türkmenistan Devlet Başkanı'nın Mayıs 2008'de Azerbaycan'a resmi ziyareti Azerbaycan Türkmenistan ilişkilerindeki canlanmanın ilk işaretlerinden bir diğeri olmuştur. Söz konusu ziyaret, iki Türk devleti arasında ikili ilişkilerin gelişmesi için bir potansiyel olduğunu ve özellikle her iki halkın etnik ve kültürel kökenlerinin yakınlığının, bağları genişletmek için sağlam bir temel oluşturduğunu doğrulamıştır. İki ülke arasındaki ilişkilerin yumuşaması, devlet başkanlarının karşılıklı ve uzun süreli görüşmelerine açıkça yansımıştır. Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın ziyaretini tarihi bir ziyaret olarak nitelendiren Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bunu şu şekilde ifade etmiştir: *“Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın Azerbaycan ziyaretine büyük önem veriyoruz. Bu ziyareti, ikili ilişkilerimizin gelişiminde niteliksel olarak yeni bir aşama başlatan tarihi ziyaret olarak görüyorum. Son zamanlarda ikili ilişkilerimizin hızlı gelişmesine tanık olduk. Ekonomik bağlarımız güçleniyor, siyasi ilişkilerimiz kalıcı, hayatımızın birçok alanında çok yakın bir etkileşim var. Elbette, tüm bunlar bizi çok mutlu ediyor”* (Cəfərli, 2008).

Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın ziyaretinin ardından aynı yıl Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev de Türkmenistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. 28 Kasım'da Aşgabat şehrinde gerçekleşen bu ziyaret ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti Arasında Azerbaycan-Türkmenistan Hükümetlerarası Ekonomik İşbirliği Komisyonu Anlaşması”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti arasında Bakü (Azerbaycan Cumhuriyeti) ve Türkmenbaşı (Türkmenistan) limanları üzerinden doğrudan uluslararası demiryolu-feribot bağlantısının düzenlenmesine ilişkin anlaşma”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı ile Türkmenistan Eğitim Bakanlığı arasında eğitim alanında işbirliği anlaşması” gibi anlaşmalar imzalanmıştır (e-qanun, 13.02.2009).

90'lı yıllarla kıyaslandığında daha ılımlı ve yakın süren ilişkiler 2000'li yıllar boyunca aynı hassaslıkla sürdürülmüştür. Nitekim, 2017 yılında düzenlenen ve her iki cumhurbaşkanının da katılmış olduğu basın toplantısında yaptığı konuşmada İlham Aliyev, 2008 yılındaki ziyaretlerle ilgili şunları söylemiştir:

“Türkmenistan bizim için yakın, dost ve kardeş bir ülkedir. Türkmen halkı bizim kardeş halkımızdır. Biz bunu çok takdir ediyoruz. Başkan Berdimuhammedov'un faaliyetlerine özellikle değinmek istiyorum. Çünkü başarılı işbirliğimizin tarihi olayı 2008 yılında gerçekleşti. O yılın Mayıs ayında Türkmenistan Cumhurbaşkanı Azerbaycan'ı ilk kez ziyaret etti ve birkaç ay sonra - Kasım 2008'de ben Türkmenistan'ı ziyaret ettim. Bu ziyaretler bir dönüm noktasıydı. Bu ziyaretlerin ardından geniş bir işbirliği biçimi oluştu ve biz bugün onun harika meyvelerini görüyoruz” (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, 08.08.2017).

18 Kasım 2010'da Bakü'de Hazar kıyı devletlerinin 3. Zirvesi gerçekleşmiştir. Zirve sonunda devlet başkanları Hazar Denizi'nde güvenlik konusunda işbirliğini kapsayan bir anlaşma imzalayarak ortak bir bildiri yayınlamışlardır. Bunun yanında taraflar, Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Taslak Sözleşmenin tamamlanması için işleri hızlandırmayı kabul etmişlerdir. Ayrıca görüşmede, üst düzey toplantılar arasındaki zaman aralığının azaltılması ve dışişleri bakanlarının yardımcılarını düzeyinde özel çalışma grubu toplantı sayısının yılda beşe çıkarılması gibi konular da görüşülmüştür

(Kapshev, 2012: 27). Hazar kıyı devletlerinin üçüncü toplantısının, Hazar Denizi'nin henüz tanımlanmamış statüsünün, Hazar kıyı devletlerinin dostluk ilişkilerini ve karşılıklı işbirliğini güçlendirme arzusunu etkilemediğini ifade etmek gerekmektedir. Nitekim Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“Bizi birleştiren Hazar dostluk ve işbirliği denizidir. Hazar kıyı devletlerinin bir sonraki zirvesinin Hazar Denizi'nde barışı, güvenliği sağlamak ve işbirliğini derinleştirmek için önemli bir adım olacağına eminim. Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün tespiti için çok aktif çalışmalar yapılıyor, uzman gruplar çalışıyor. Umarım gelecekte bu yönde pratik sonuçlara ulaşılır. Şu ana kadar Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirlenememesi aramızdaki dostluk ilişkilerini etkilemedi. İlişkilerimiz çok yönlüdür. Elbette Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün bir an önce çözülmesini istiyoruz ve bu yöndeki çalışmalarımıza devam edeceğiz” (Cəfərli, 2010).

Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü belirlemeye yönelik dördüncü zirve toplantısı 29 Eylül 2014 tarihinde Astrahan'da gerçekleşmiştir. Astrahan Zirvesi'nin önemli hükümlerini şu şekilde ifade etmek olanaklıdır:

- Güç ve tehdidin uygulanmaması;
- İstikrarlı bir silah dengesi sağlamak;
- Hazar kıyı olmayan devletlerin askeri varlığının kabul edilemezliği (Qurbanov, 2014).

12 Haziran 2015 tarihinde Türkmenistan Devlet Başkanı Kurbankulu Berdimuhammedov, Avrupa Oyunlarının açılış törenine katılmak üzere Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile de görüşen Türkmen Cumhurbaşkanı, iki ülkenin siyaset, ekonomi, enerji, ulaşım ve insani yardım alanlarında üst düzeyde işbirliği yaptıklarını ve ortak tarihin, dilin ve manevi değerlerin varlığının ikili bağların daha da genişlemesine yardımcı olduğunu belirtmiştir.

8 Ağustos 2017 tarihinde Bakü'de Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkmenistan arasında Stratejik Ortaklık Bildirgesi imzalanmıştır. Bildiride ikili ilişkilerin derinleştirilmesi ve karşılıklı ziyaretler yapılmasının önemi vurgulanmış; Hazar Denizi'nin statüsü üzerinde durulmuştur. Nitekim bildiride yer alan *“Hazar Denizi'ni bir barış, dostluk, güvenlik ve işbirliği denizi olarak gören Taraflar, Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü Sözleşmesi'nin erken anlaşılması ve kabul edilmesinin önemini yeniden teyit etmektedirler. Bu bağlamda Taraflar, Hazar kıyı devletleri düzeyinde varılan tüm anlaşmaların uygulanması gereğini vurgulamaktadır”* (e-qanun, 29.12.2017) hükmü buna işaret etmektedir. 2018 yılında Alat Uluslararası Deniz Ticaret Limanı ve Türkmenbaşı Uluslararası Deniz Limanı'nın açılması, iki ülke arasındaki ticaret hacmini önemli ölçüde artırırken, ürünlerin nakliye süresini de kısaltmıştır.

Hazar'ın statüsünün belirlenmesine yönelik en önemli anlaşma 2018 yılında imzalanmıştır. 12 Ağustos 2018 tarihinde Kazakistan'ın Aktau kentinde *Hazar kıyı devletlerinin 5. Zirvesi* düzenlenmiş; bu görüşmede, *“Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme”*nin imzalanmasıyla Hazar kıyı devletlerinin yaptıkları ikili ve çok taraflı görüşmeler somut bir sonuca ulaşmıştır (Abdullayev, 2020). Türkmen parlamentosu bu sözleşmeyi 3 Aralık 2018'de, Azerbaycan Parlamentosu 12 Şubat 2019'da onaylamıştır. Sözleşmenin temel hükümlerinden biri, Hazar Denizi'nin altına petrol boru hatlarının çekilmesine izin verilmesidir. Bununla birlikte söz konusu durumun kıyı devletlerinin iznine tabi olduğunun vurgulanması gerekmektedir (Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, 27.01.2021). Bununla birlikte uzmanlar, sözleşmenin imzalanmasını beş kıyı devleti - Azerbaycan, Kazakistan, Rusya, İran, Türkmenistan için bir dönüm noktası olarak görmektedirler. Kıyı devletlerinin deniz kaynaklarından eşit bir şekilde yararlanmasının temelini oluşturan bu sözleşme, temel bir normatif belge olarak Hazar Denizi'nin genel hukuk rejimini tanımlamaktadır.

Ayrıca Aktau Zirvesi'nde, Hazar kıyı devletlerinin ilgili kurumlarının başkanları tarafından bu Sözleşmeden doğan diğer önemli belgeler (*“Hazar Denizinde Organize Suçlarla Mücadelede İşbirliği Protokolü”*, *“Hazar Kıyı Devletlerinin Hükümetleri arasında Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması”*, *“Hazar Kıyı Devletlerinin Hükümetleri arasında Ulaştırma Alanında İşbirliği Anlaşması”*, *“Hazar Denizi'nde Olayların Önlenmesine dair Anlaşma”* ve *“Sınır Hizmeti Kurumları arasında İşbirliği ve Etkileşim Protokolü”*) de imzalanmıştır (Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, 12.08.2018).

Türkmenistan ve Azerbaycan ilişkilerinin geleceği açısından büyük bir önem taşıyan Aktau Zirvesi'nin ardından 21 Kasım 2018 tarihinde Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Türkmenistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. 22 Kasım'da Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ve Türkmenistan Hükümeti Aşkabat'ta "Türkmenistan ile Azerbaycan arasında 2019-2021 arası ticaret ve ekonomik işbirliği programı"nı imzalamıştır. Amacı ticaret ve ekonomik işbirliğinin önceliklialanlarının belirlenmesi ve geliştirilmesi; ticaret hacminin artırılması ve yapısının iyileştirilmesi; tarafların şirketleri ve müesseseleri arasında karşılıklı fayda sağlayan ortaklıkların genişletilmesinin kolaylaştırılması ve teşvik edilmesi; yatırım alanında ortak faaliyetlerin etkinleştirilmesi, her iki ülkenin yatırım çekiciliğinin artırılması;ulusal ekonomilerin yapısını çeşitlendirmeyi amaçlayan yenilikçi ve yüksek teknoloji alanlarında ve modern hizmet alanlarında ortak projelerin desteklenmesi; karşılıklı yarar temelinde taşımacılık ve kargo geçişi alanında işbirliğinin daha da geliştirilmesi ve güçlendirilmesi olan programın hedefleri ise şunları içermektedir:

- Karşılıklı yarar ve eşitlik temelinde ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilmesi ve genişletilmesi;
- Ekonomik işbirliği alanındaki üst düzey toplantılarda, Azerbaycan-Türkmenistan Hükümetlerarası Ekonomik İşbirliği Komisyonu toplantılarında varılan anlaşmaların uygulanmasının sağlanması;
- Karşılıklı çıkar sağlayan ticari-ekonomik, yatırım ve bilimsel ve teknik bilgi alışverişinin gerçekleştirilmesi;
- Ekonomik işbirliği için yasal çerçevenin genişletilmesi ve iyileştirilmesi;
- Ticaret cirosunun artırılması ve yapısının iyileştirilmesi için uygun koşulların yaratılması, yatırım işbirliğinin hacminin artırılması ve çeşitlendirilmesi;
- Gelişmiş deneyim ve teknolojilerin uygulanmasına dayalı modern üretimlerin oluşturulması için ortak projelerin tanıtımı, ürünlerin kalitesinin ve rekabet gücünün artırılması;
- Tarımsal ürünlerin yeni rekabetçi türlerinin, modern tarım teknolojilerinin oluşturulması, hayvancılık ve veterinerlik alanında ortak araştırmaların yapılması, tarafların şirket ve müesseseleri arasında uzun vadeli ortaklıklar kurulmasına yardım sağlanması;
- Ulaşım ve iletişim alanında karşılıklı yarar sağlayan işbirliğinin genişletilmesi, kargo taşımacılığının artırılması için uygun koşulların oluşturulması, uluslararası taşımacılık ve transit koridorların ve altyapıların verimli kullanılması;
- Fikri mülkiyet alanında işbirliğinin daha da geliştirilmesi ve güçlendirilmesi (e-qanun, 29.01.2019).

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Aşkabat ziyareti sırasında imzalanan tek belgenin "Türkmenistan ile Azerbaycan arasında 2019-2021 arası ticaret ve ekonomik işbirliği programı" olmadığını belirtmek gerekmektedir. Bahsi geçen ziyaret sırasında, "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti arasında uzun vadeli ticaret ve ekonomik işbirliği Anlaşması", "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti arasında iki ülkenin limanları aracılığıyla ulaşımın geliştirilmesine ilişkin anlaşma", "Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi ile Türkmenistan Bilimler Akademisi arasında işbirliği Anlaşması", "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti arasında 2019-2022 için Ulaşım İşbirliği Programı" gibi eğitim, ulaşım, ekonomi gibi çeşitli alanlarda önemli belgeler imzalanmıştır (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, 22.11.2018). Söz konusu anlaşmalardan biri olan "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti arasında 2019-2022 için Ulaşım İşbirliği Programı"nın imzalanması ile taraflar topraklarında bulunan hava ve deniz limanları, demiryolu ve karayolu ağları aracılığıyla nakliye operasyonlarının uygulanması için uygun koşullar yaratan ulaşım ve transit alanında işbirliği geliştirmeyi kabul etmişlerdir (e-qanun, 29.01.2019). Ulaştırma İşbirliği Programı ayrıca, tarafların ulaşım alanında yakın işbirliği için uygun koşullar yaratmaları, ülkelerinin topraklarından doğrudan mal ve yolcu taşımacılığının organizasyonuna yardımcı olmaları; karayolu ile uluslararası yolcu ve kargo taşımacılığı yapan sürücülere vize verme prosedürünü basitleştirmek için ortak çaba göstermeleri; devletlerinin mevzuatına göre taşıma ve transit taşımacılığın kolaylaştırılması ve hızlandırılması, gemilerin makul olmayan gecikmelerinin önlenmesi, liman istasyonlarında sınır ve gümrük işlemlerinin hızlandırılması ve basitleştirilmesi için uygun önlemleri almaları; Avrupa-Kafkasya-Asya (TRACECA) uluslararası ulaşım koridorunun etkin

gelişimi için ortak çaba göstermeleri; üreticilerin ve taşıyıcıların dikkatini Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkmenistan'dan geçen güzergahlara çekmek için ilgili üçüncü şahıslarla birlikte çalışmaları, aynı zamanda küresel ve bölgesel girişimler çerçevesinde işbirliği yapmaları; deniz taşımacılığının gelişmesi için makul koşullar yaratmak amacıyla Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı ile Türkmenbaşı Uluslararası Deniz Limanı arasında işbirliğini teşvik etmeleri gibi önemli maddeler içermektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi , özellikle 90'lı yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkmenistan arasındaki ilişkilerin gergin olmasının temel nedeni, Azerbaycan'da “Kepez” ve Türkmenistan'da “Serdar” olarak adlandırılan petrol sahasının hangi ülkeye ait olduğu meselesi olmuştur.“Kepez” sahası, 1989 yılında Azerbaycanlı petrol işçileri tarafından keşfedilmiş olmasına rağmen, Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki deniz sınırında yer alması nedeniyle uzun yıllardır geliştirilmesi mümkün olmamış ve konuyla ilgili çok sayıda görüşmeler yapılmıştır (Vətən uğrunda-ictimai-siyasi qəzet, 21.01.2021). Şimdiye kadar bu konuda yapılan görüşme ve toplantılar ise 2021 yılının başlarında sonuç vermiştir. 21 Ocak 2021 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti arasında Hazar Denizi'ndeki “Kepez” sahasının hidrokarbon kaynaklarının ortak araştırılması, geliştirilmesi ve benimsenilmesine ilişkin bir Mutabakat Muhtırasının imzalanmasıyla bağlantılı olarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Kurbankulu Berdimuhammedov video konferans görüşmesi gerçekleştirmiştir (Kazakistan.kz, 25.01.2021). Yatağın adı da tartışmalı olduğundan, tarafların önceki görüşmelerde iki ülke arasındaki dostluğun ve derinleşen ortaklığın sembolü olarak yatağın adı “Dostluk”olarak belirlenmiştir. Söz konusu görüşmede Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev “Dostluk” sahasının ortak geliştirilmesinin önemini vurgulayan şu sözleri dile getirmiştir: *“Bugünün belgesine tarihi bir belge diyeceğim çünkü Azerbaycan ve Türkmenistan ilk defa Hazar Denizi'nde bir yatağın işletilmesi için birlikte çalışıyorlar ve bu yatak ülkelerimizi ve halklarımızı yakınlaştıracak ve hem Türkmenistan hem de Azerbaycan halklarına fayda sağlayacaktır”* (Abdullayev, 2021).

“Dostluk” yatağının petrol ve gaz rezervlerinin 100 milyon ton olduğu tahmin edilmekte ve uzmanlar bu rezervlerin en az 50 milyon tonunun çıkarılabileceğini ifade etmektedirler. Ekonomik açıdan bakıldığında ise yatağın 35-40 milyar dolar gelir getirmesi beklenmektedir (Vətən uğrunda-ictimai-siyasi qəzet, 21.01.2021). İki devlet arasındaki anlaşmanın tarihî bir olay olduğunu ve Azerbaycan'ın petrol ve gaz stratejisinin geliştirilmesinde büyük önem taşıdığını belirtmek gerekmektedir. Öyle ki Dostluk Yatağı, Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nin en büyük hidrokarbon üreticilerinden biri olarak jeopolitik konumunu uzun süre koruyabilmesini sağlayacak ciddi rezervlere sahiptir. “Dostluk” sahasının ortak geliştirilmesine ilişkin Memorandum'un imzalanması, Azerbaycan ile Türkmenistan arasında enerji, ulaştırma ve haberleşme alanlarında işbirliğinin artırılmasında ve bölge için yeni jeoekonomik perspektiflerin açılmasında da önemli bir rol oynayacaktır. Belgenin imzalanması ile Hazar Denizi tarihinde ilk kez iki ülke bu alanı ortak olarak kullanacak ve dış pazarlara enerji ihraç edecektir. Kabul edilen tasarıya göre taraflar, “Dostluk”yatağının hidrokarbon kaynaklarının ortak araştırılması, geliştirilmesi ve benimsenilmesi için o alanın coğrafi koordinatlarını belirleyecektir. “Dostluk” sahasının hidrokarbon kaynaklarının, %30 Azerbaycan ve %70 Türkmenistan olacak şekilde paylaşılacağı ifade edilmektedir (Report İnformasiya Agentliyi, 18.02.2021). Genel çerçevede düşünüldüğünde ise “Dostluk” yatağının, yalnız Azerbaycan ve Türkmenistan için değil; bölgesel kalkınma ve işbirliğinin geliştirilmesi için büyük umutlar vaat ettiğinin vurgulanması gerekmektedir.

Bilim, Eğitim ve Kültür Alanlarında İşbirliği

Bilindiği gibi, Azerbaycan ve Türkmenistan tarih, kültür, ortak kökler ve geleneklerle birleşmiştir. Tarihsel açıdan bakıldığında iki ülke arasındaki kültürel ve edebî bağların izlerinin geçen yüzyılın başlarına dayandığı görülmektedir. Başka bir deyişle, Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki kültürel bağlar bağımsızlıktan önce, bu ülkeler SSCB'nin bir parçası iken kurulmuştur. Nitekim 20.yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın önde gelen düşünür ve yazarlarından Celil Memmedkuluzade'nin çıkardığı “Molla Nasreddin” dergisi Türkmenistan'da yaygın olarak basılmıştır.

Yine, Ağustos 1972'de Azerbaycan'da Aşkabat Günleri'nin düzenlenmesi, iki ülkenin kültürel işbirliği tarihinde önemli bir rol oynadı (Ömərov, 2013). Bu etkinliğin temel amacı, Azerbaycan ile Türkmenistan arasında kültürel açıdan dostluk ve kardeşliği geliştirmektir. Bağımsızlık sonrası dönemde de iki ülke arasındaki kültürel bağların geliştirilmesine dikkat edilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov'un Haziran 1995'te bu ülkeye resmî ziyareti sırasında Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı başta olmak üzere diğer üst düzey yetkililerle bir takım görüşmeler yapılmıştır (Ömərov, 2013). Söz konusu ziyaretin önemli başlıklarından birini de kültürel alandaki görüşmeler oluşturmuştur.

1996 yılında Azerbaycan'a resmî bir ziyaret gerçekleştiren Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'a, bağımsız Azerbaycan'ın ilk üniversitesi olan Bakü Devlet Üniversitesi tarafından fahri doktor unvanı verilmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov onuruna verdiği ziyafette ise kültürel ilişkilerin geleceği ile ilgili şunları söylemiştir: *"Biz daha yakın işbirliği yapmalı, bilim, kültür, eğitim... alanlarında mevcut işbirliği fırsatlarından kaynaklanan harika koşullardan yararlanmalıyız"* (Ömərov, 2013).

Daha önce de belirtildiği gibi, Kurbanulu Berdimuhamedov'un Türkmenistan Cumhurbaşkanı seçilmesiyle Azerbaycan-Türkmenistan ilişkileri yeni bir aşamaya girmiştir. Bu yeni aşamada iki ülke arasında imzalanan belgeler, kültürlerarası ilişkilerin geliştirilmesine yönelik anlaşmaları da içermiştir. Bu kapsamdaki gelişmeler arasında "Azerbaycan Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Kapalı Anonim Şirketi ile Türkmenistan Televizyon, Radyo Yayıncılığı ve Sinematografi Devlet Komitesi arasında İşbirliği Anlaşması", "Azerbaycan Milli Kütüphanesi ile Türkmenistan Kültür Bakanlığı Devlet Kültür Merkezi Devlet Kütüphanesi arasında kütüphane çalışmaları alanında Mutabakat Muhtırası", "Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nizami Gencevi'nin adını taşıyan Edebiyat Enstitüsü ile Türkmenistan Bilimler Akademisi Mahtumkulu'nun adını taşıyan Diller, Edebiyat ve Milli El Yazmaları Enstitüsü arasında işbirliği anlaşması" gibi anlaşmaları saymak olanaklıdır (Mükərrəmoğlu, 2020).

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 28 Kasım 2008 tarihinde Türkmenistan'a yaptığı resmi ziyarette ise, Mahtumkulu Türkmen Devlet Üniversitesi Fahri Profesörü unvanına layık görülmüştür. Bu ziyaret sırasında, iki ülke arasındaki kültürel ve tarihi bağları vurgulayan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ilişkilerin seyrini gösteren şu konuşmayı yapmıştır: *"İlişkilerimizin gelişmesi için çok sağlam bir temel var. Bu temel, ortak tarihimiz, kültürümüzdür. Yüzyıllar boyunca Türkmen ve Azerbaycan halkları kardeşlik, dostluk ve iyi komşuluk içinde yaşadılar. Biz iki bağımsız devlet arasındaki ilişkileri bu sağlam tarihi temel üzerine inşa ediyoruz"* (Xalq qəzeti, 2008).

Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki kültürel bağların en güzel örneklerinden biri, 2009 yılında Türkmenistan'da Azerbaycan Kültür Günleri ve 2010 yılında ise Azerbaycan'da Türkmen Kültür Günleri'nin düzenlenmesi olmuştur (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 04.12.2020). Türkmenistan'da Azerbaycan Kültür Günleri'nde Azerbaycan, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti kültür ve sanat ustaları tarafından temsil edilmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan'da Türkmen Kültür Günleri'nde Türkmen kültür ve sanat figürlerinin sunulduğu program Azerbaycanlı izleyiciler tarafından büyük ilgiyle karşılanmıştır. Bu etkinlikleri iki ülke arasındaki samimi dostluğun açık örnekleri şeklinde ifade etmek gerekmektedir. Yine, 2010 yılında Azerbaycan ulusal lideri Haydar Aliyev'in 87. yıl dönümü vesilesiyle Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta "Haydar Aliyev" adlı kitabın Türkmen baskısının tanıtımının yapılması önemlidir (Mükərrəmoğlu, 2020). Kitap, Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki ilişkilerde, kültürel dinamizm ve etkileşimde önemli bir işleve sahiptir.

Bunun yanında Azerbaycan'da da Türkmen edebiyatına yönelik özel bir ilginin olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu ilginin göstergelerinden biri, Azerbaycan Filoloji Doktoru Profesör Ramiz Asker'in büyük Türkmen şairi Mahtumkulu Fıraki'nin "Seçilmiş Eserleri"ni Azerbaycan diline çevirerek yayımlanmasıdır. 21 Mayıs 2010 tarihinde Bakü Devlet Üniversitesi, önde gelen Türkmen şair Mahtumkulu Fıraki'nin sanat ve yaşam hikayesini konu alan bir konferansa ev sahipliği yapmıştır (Mükərrəmoğlu, 2020). Ayrıca, Nizami Gencevi adını taşıyan Edebiyat Enstitüsü tarafından 2014 yılından itibaren her yıl, Türkmen edebiyatının büyük klasiği Mahtumkulu Fıraki'nin yaşam ve sanatını konu alan bilimsel konferanslar ve sergiler düzenlenmesi, uluslararası bilimsel işbirliği köprülerini daha da güçlendirmek adına önemli çabalardandır.

Yukarıda belirtildiği üzere, Aktau Görüşmelerinin ardından Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 22 Kasım 2018 tarihinde Türkmenistan'ayapmış olduğu ilk resmi ziyaret sırasında imzalanan belgelerden biri de "Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi ile Türkmenistan Bilimler Akademisi arasında İşbirliği Anlaşması"dır. Bilim, yeni teknolojiler ve yenilikçi faaliyetlerde işbirliğini genişletmeyi ve bağları güçlendirmeyi amaçlayan anlaşmada bir dizi önemli maddeler yer almıştır. Buna göre, anlaşma kapsamında karşılıklı çıkar sağlayan ve tarafların devletlerinin ekonomik ve sosyal gelişimi için önemli olan bilimsel ve bilimsel-teknik sorunlar üzerinde ortak araştırma yapılması; ortak bilimsel konferansların, sempozyumların, seminerlerin ve çalışma toplantılarının düzenlenmesi; bilimsel personel eğitiminin teşvik edilmesi; yayınlar ve matbaa işlerinin değişimi; bilimsel kurumlar arasında doğrudan temasların kurulmasının ve genişletilmesinin desteklenmesi gibi önemli meseleler yer almıştır (e-qanun, 29.01.2019). Söz konusu ziyaret sırasında imzalanan anlaşmalardan bir diğeri de "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti arasında bilim, eğitim, kültür ve sanat alanında 2019-2021 arası İşbirliği Programı"dır (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, 22.11.2018). Bu programın imzalanması iki ülke arasında bilim, eğitim, kültür ve sanat alanlarında işbirliğini geliştirmek için atılan en önemli adımlardan biridir. Yine, 22 Kasım tarihli ziyarette iki ülkenin yüksek öğretim kurumları arasındaki işbirliğine ilişkin başka belgeler de imzalanmıştır. Bunlar arasında Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığına bağlı ADA Üniversitesi ile Türkmenistan Dışişleri Bakanlığı Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Arasında Mutabakat Muhtıra'sını ve Türkmenistan'ın Uluslararası Beşeri Bilimler ve Kalkınma Üniversitesi arasında işbirliği Anlaşması'nı göstermek mümkündür (Məhərrəmov, 2019). Bunun yanında Azerbaycan üniversitelerinde eğitim gören Türkmen öğrenci sayısının son yıllarda büyük bir artış gösterdiğini de belirtmek gerekmektedir.

11 Mart 2020 tarihinde Türkmenistan Devlet Başkanı Kurbankulu Berdimuhammedov Azerbaycan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, 22.03.2020). Ziyarete Devlet Başkanları enerji, tarım, bilim, eğitim, kültür, spor ve diğer alanlarda işbirliği olanaklarını görüşmüşlerdir. Adı geçen ziyaret iki ülke arasındaki ilişkilerin geleceğine yönelik olumlu seyrin devam edeceğini göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç

Oğuz kökenli iki bağımsız devlet olan Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki ilişkiler çok eski bir tarihe sahiptir. SSCB döneminde iki ülke arasında bazı ilişkiler olsa da bu ilişkiler çok yönlüol(a)mamış ve sınırlı alanları kapsamıştır. Öyle ki SSCB'nin bir parçası oldukları dönemde Azerbaycan ve Türkmenistan arasında sadece ekonomi, kültür ve insani yardım alanlarında karşılıklı ilişkiler kurulabilmiştir. Bağımsızlığın ardından ise iki Türk ülkesi birbirleriyle ilişkilerini genişletmeye ve geliştirmeye yönelik çaba göstermiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarındaki gelişmeler arasında iki ülke arasında ulaşım, ticaret, eğitim ve güvenlik alanlarında imzalanan anlaşmaları ve cumhurbaşkanlarının karşılıklı resmî ziyaretlerini göstermek olanaklıdır. İki ülke arasındaki büyükelçilik düzeyindeki ilişkiler ise90'lı yılların sonlarına doğru kurulmuştur.

Azerbaycan-Türkmen ilişkilerinin tarihsel gelişimine bakıldığında zaman-zaman iki ülke arasında bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. Bu sorunların en önemlisi, Türkmenistan'ın Hazar Denizi'ndeki bazı petrol yatakları üzerindeki iddiası olmuştur. Özellikle, Azerbaycan'da "Kepez", Türkmenistan'da ise "Serdar" olarak bilinen tartışmalı petrol sahası ile ilgili iki ülke arasındaki anlaşmazlık uzun süre devam etmiştir. Söz konusu anlaşmazlığın nedeni ise, sahanın Azerbaycanlı petrol işçileri tarafından keşfedilmesi, ancak toprak olarak Türkmenistan'a daha yakın olmasıdır. Böyle bir sorunun varlığı, Azerbaycan ile Türkmenistan arasında Hazar Denizi'nin statüsü konusunda anlaşmazlıklara ve doğal olarak iki ülke arasındaki ilişkilerde soğukluk yaşanmasına yol açmıştır. Sorunu çözmek için çok sayıda toplantı ve görüşme yapılmasına rağmen, bu çabalar sonuç vermemiş, Kurbankulu Berdimuhammedov'un 2007 yılında Türkmenistan Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra çözüme yönelik somut gelişmeler yaşanmıştır. Bu tarihten sonra ise iki ülke arasında birçok alanda işbirliği hızla gelişmeye başlamıştır. Bu kapsamda, 2007 yılından itibaren Azerbaycan-Türkmenistan ilişkilerinin yeni bir aşamaya girdiğini söylemek mümkündür. Ülke Cumhurbaşkanlarının karşılıklı resmi ziyaretleri, bu ziyaretlerde imzalanan önemli belgeler, ekonomik, bilimsel, eğitim ve kültür alanlarında başarılı işbirliği bu yeni aşamanın yol açtığı gelişmenin temel göstergeleridir. 2018 yılında Hazar'ın statüsü sorununun çözüme kavuşturulmasından sonra ise iki ülke arasındaki ilişkilerdeki

yakınlaşmanın yükselen bir seyirle devam ettiğini ifade etmek gerekmektedir. Nitekim Azərbaycan və Türkmənistan ilişkilerini bir üst seviyeye taşıyan “Kepez” sahasındaki anlaşmazlığın çözülmesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihinde en önemli adımlardan biri olmuştur.

Gerek “Dostluk” sahasına ilişkin anlaşmanın imzalanması, gerekse son yıllarda iki ülke arasında imzalanan diğer anlaşmalar, Azərbaycan-Türkmənistan ilişkilerinin geçmişten aldığı köklere dayanarak, geleceğe yönelik olumlu ve yükselen bir seyirde; kazan-kazan perspektifi ile sürdürüleceğini göstermektedir.

2021 yılında varılan anlaşma ile sahanın birlikte geliştirilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda, taraflar petrol sahasını “Dostluk” olarak yeniden adlandırarak yatağa simgesel bir anlam da katmışlardır. Böylece Türkmənistan ve Azərbaycan'ın dost ülkeler olduğu bir kez daha teyit edilmiştir.

Kaynaklar

Abdullayev, Mübariz. (2020). “Azərbaycan Xəzər hövzəsi ölkələri arasında nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsinə mühüm töhfələr verir”.

http://www.yeniazerbaycan.com/KIVDF_e57000_az.html

Abdullayev, Mübariz. (2021). “Azərbaycanla Türkmənistan arasında “Dostluq” yatağı üzrə sazişin imzalanması tarixi hadisədir”. http://yeniazerbaycan.com/Siyaset_e57934_az.html

Aslanlı, Araz. (2014). “Geosiyasi Rəqabət və Geoiqtisadi Maraqlar Zəminində Xəzər Hövzəsinin “Qordü Düynü”. *Konrad-Adenauer-Stiftung*, Tbilisi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. “Azərbaycan və Türkmənistanın ədəbi-mədəni əlaqələri müstəqillik illərində daha da inkişaf edib”, <http://science.gov.az/news/open/15281> (e.t.: 04.12.2020).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev. “Azərbaycan və Türkmənistan prezidentləri mətbuata bəyanatlarla çıxış ediblər”, <https://president.az/articles/24919> (e.t.: 08.08.2017).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev. “Aktauda Xəzəryanı dövlətlərin başçıları Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanı imzalayıblar”, <https://president.az/articles/29674> (e.t.: 12.08.2018).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev. “Türkmənistan Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun rəsmi qarşılanma mərasimi olub”, <https://president.az/articles/36130> (e.t.: 22.03.2020).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev. “Azərbaycan-Türkmənistan sənədləri imzalanıb”, <https://president.az/articles/30828> (e.t.: 22.11.2018).

Azərbaycan Respublikasının Türkmənistandakı və Əfqanıstan İslam Respublikasındakı Səfirliyi. “İkitərəfli münasibətlər”, <https://ashgabat.mfa.gov.az/az/content/3/ikiterefli-munasibetler> (e.t.: 09.05.2021).

Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. “Türkdilli dövlətlər arasında strateji əməkdaşlıq: Azərbaycanın xüsusi rolu”, <https://azertag.az/xeber/Turkdilli-dovletler-arasinda-strateji-emekdasliq-Azerbaycanin-xususi-rolu-1500519> (e.t.: 31.05.2020).

Babaoğlu, Hikmət. (2019). *Xarici Siyasət*. “ELM”, Bakı.

Bağırov, Elmir. (2008). *Xəzər regionunda Azərbaycanın milli mənafeyinin prioritet istiqamətləri*. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Bakı.

Bayramlı, Nardar. (2014). “Azərbaycanla Türkmənistan arasında əlaqələr uğurla inkişaf edir”. *Yeni Azərbaycan*.-25 sentyabr.174 (8).

Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi. “Türkmənistan Azərbaycanla enerji əlaqələrini gücləndirir”, <https://aircenter.az/az/single/turkmenistan-azerbaycanla-enerji-elaeqelerini-guclendirir-622> (e.t.: 27.01.2021).

Cəfərli, Rəşad. (2008). “Azərbaycan-Türkmənistan münasibətləri sürətlə inkişaf edir”. Azərbaycan.-5 dekabr.1.

Cəfərli, Rəşad. (2010). “Üçüncü Zirvə Görüşü Xəzəryanı dövlətlərin əlaqələrinin inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoydu”. Azərbaycan.- 24 noyabr.- 5.

e-qanun. “Azərbaycan Respublikası və Türkmənistan arasında 2008-ci il noyabrın 28-də Aşqabad şəhərində imzalanmış sənədlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, <http://www.e-qanun.az/framework/16297> (e.t.: 13.02.2009).

e-qanun. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkmənistan Hökuməti arasında” vətəndaşların qarşılıqlı gediş-gəlişi haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, <http://www.e-qanun.az/framework/736> (e.t.: 24.03.2000).

e-qanun. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə Türkmənistan Elmlər Akademiyası arasında əməkdaşlıq haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”, <http://www.e-qanun.az/framework/41313> (e.t.: 29.01.2019).

e-qanun. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında 2019–2021-ci illər üçün ticarət-iqtisadi Əməkdaşlıq Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”, <http://www.e-qanun.az/framework/41315> (e.t.: 29.01.2019).

e-qanun. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında 2019–2022-ci illər üçün nəqliyyat sahəsində Əməkdaşlıq Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”, <http://www.e-qanun.az/framework/41324> (e.t.: 29.01.2019).

e-qanun. “Azərbaycan Respublikası ilə Türkmənistan arasında strateji tərəfdaşlıq haqqında Bəyannamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, <http://www.e-qanun.az/framework/37712> (e.t.: 29.12.2017).

Əliyev, Heydər. (1999). *Müstəqilliyimiz əbədidir*. “Azərənəşr”, Bakı.

Əmrahov, Mais. (2018). “Azərbaycan-Türkiyə Mədəni Əlaqələrində Türksöyün Rolu”. *Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri II beynəlxalq elmi konfransının materialları*. Kastamonu, 356-362.

“Heydər Əliyev İrsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxana. “Azərbaycan - Türkmənistan münasibətləri”, <https://lib.aliyevheritage.org/az/3639411.html> (e.t.: 01.07.2010).

Həsənov, Əli (2010). “Xəzərin hüquqi statusu məsələsi və Azərbaycanın geoiqtisadi maraqları”. 525-ci qəzet.- 14 noyabr.-8-13.

Həsənov, Sənan. (2012). “Xəzərin statusu zirvə görüşlərinin müzakirəsində (Aşqabad sammiti)”. *Sosial-siyasi elmlər seriyası*, №2, 26-37.

Xalq Qəzeti. (2008). “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə Məxdumqulu adına Türkmənistan Dövlət Universitetinin Fəxri professoru adı verilmişdir”. 2 dekabr.- 2-3.

Kapyshev, Ardak. (2012). “Legal Status of the Caspian Sea. History and Present”. Abai Myrzakhmetov University, Kazakhstan. <https://ideas.repec.org/a/aad/ejbejj/v6y2012i0p25-28.html>.

Kazakistan.kz. “Türkmənistan-Azərbaycan ilişkilerinde yeni dönem”, <https://www.kazakistan.kz/turkmenistan-azerbaycan-iliskilerinde-yeni-donem/> (e.t.: 25.01.2021).

Qurbanov, İlqar. (2014). “Sonu bilinməyən Xəzər hekayəsi: Hüquqi status, Həştərxan zirvəsi və sair”, <http://newtimes.az/az/politics/3108>.

Məhərrəmov, Təranə. (2019). “Azərbaycanla Türkmənistan arasında əməkdaşlıq iqtisadi rifaha, təhlükəsizliyə və mədəni inkişafa xidmət edir”. *Kaspi*.- 21 avqust. - № 150/2. - 5.

Musayev, Mayıs. (2011). “Azərbaycan-Türkmənistan arasında diplomatik əlaqələrin yeni mərhələdə inkişafı”. *Tarix və onun problemləri*, № 2, 140-145.

Mükərrəmoğlu, M.. (2020). “Azərbaycan – Türkmənistan mədəni əlaqələri yeni mərhələdə”. Xalq qəzeti 2020.- 18 mart.-5.

Ömərov, Vahid. (2013). “Azərbaycan, Türkmənistan və Qırğızıstan mədəni əlaqələri”, <https://sesqazeti.az/news/kivdf/381726.html>.

Report İnformasiya Agentliyi. “Dostluq” yatağı üzrə Azərbaycan və Türkmənistanın pay bölgüsü məlum oldu”, <https://report.az/energetika/dostluq-yatagi-uzre-azerbaycan-ve-turkmenistanin-pay-bolgusu-melum-oldu/> (e.t.: 18.02.2021).

Ruintən, Sevinc. (2009). “Azərbaycanın türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələrinin mərhələləri və xarakteri haqqında (XX əsrin 90-cı illəri – XXI əsrin əvvəlləri)”. Tarix və onun problemləri №3.

Vətən uğrunda-ictimai-siyasi qəzet. “30 illik “Kəpəz” münaqişəsi də həllini tapdı - Tarixi Anlaşma Memorandumu imzalanıb”, <https://vetenugrunda.az/rubrikalar/economy/30-illik-k-p-z-yatagi-munaqis-si-d-h-llini-tapdi> (e.t.: 21.01.2021).

Aşırov, Tahir. (2021). “Türkmenistan’da Usûl-i Cedîd Okullarının Yapılandırılmasında Alishbek Aliyev’in Yeri Ve Önemi”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 37-44.

Araştırma Makalesi

**TÜRKMENİSTAN’DA USÛL-İ CEDÎD OKULLARININ
YAPILANDIRILMASINDA ALİŞBEK ALİYEV’İN YERİ VE ÖNEMİ***

The Place and Importance of Alishbek Aliyev in the Construction of Usul-i Jedid Schools in Turkmenistan

Tahir AŞIROV**

Öz

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Türkmenistan’da iyi organize olmuş usûl-i cedid okulları önemli eğitim merkezleri halini almıştır. Kısa zamanda okuma yazmayı öğreten usûl-i cedid okullarının, Türkmenler arasında millî ve entelektüel uyanışa büyük etkisi olmuştur. Yenilenme hareketini benimseyen Türkmen aydınlarına “terakkiperver” denilmiştir. Bu aydınlar, Türkmenistan’da usûl-i cedid ile okullaşma yolunda önemli bir adım atmışlardır. Türkmenistan’da eğitim – öğretim faaliyetlerinde, özellikle usûl-i cedid okullarının açılmasında Türkmen terakkiperverlerinin yanında, Türk dünyası aydınlarının da büyük etkisi ve katkısı olmuştur. Türk dünyası aydınlarından biri de öğretmen Alishbek Süleymanoğlu Aliyev’dir (1883-1933). Aliyev’in Türkmenistan’da usûl-i cedid okullarının tesisine ilişkin somut bir sorumluluk yüklenmesiyle birlikte hazırladığı ders kitapları ve araştırma yazıları ayrı bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda Aliyev’in Türkmenistan’da usûl-i cedid okullarının yapılandırılmasında yeri ve önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan, Eğitim, Aliyev, Usûl-i Cedid.

Abstract

XX. In the first quarter of the century, well-organized usûl-i jedid schools in Turkmenistan became important education centers. Usul-i jedid schools, which taught literacy in a short time, had a great impact on the national and intellectual awakening among Turkmens. Turkmen intellectuals who adopted the renewal movement were called “terakkiperver”. These intellectuals took an important step towards schooling in Turkmenistan with the usûl-i jedid. In addition to Turkmen progressives, intellectuals of the Turkic world also had a great influence and contribution in education and training activities in Turkmenistan, especially in the opening of usûl-i jedid schools. One of the intellectuals of the Turkish world is teacher Alishbek Süleymanoglu Aliyev (1883-1933). The textbooks and research articles prepared by Aliyev, together with the undertaking of a concrete responsibility for the establishment of usûl-i jedid schools in Turkmenistan, are of particular importance. In this context, the place and importance of Aliyev in the construction of usûl-i jedid schools in Turkmenistan will be tried to be revealed.

Keywords: Turkmenistan, Education, Aliyev, Usul-i Jedid.

* Geliş Tarihi / Received: 18.06.2021, Kabul Tarihi / Accepted: 29.06.2021. DOI: 10.34189/asyam.5.1.004

** Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, tahirashirov@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>

Giriş

XX. yüzyılın ilk çeyreği, Türkmen tarihinde önemli bir yenileşme hareketinin başladığı bir dönemdir. Türkmenistan'da yenileşme hareketi, eğitim-öğretim, özellikle usûl-i cedit okullarının kurulması ile kendini göstermiştir. Bu dönemde yenileşme hareketi, usûl-i cedit okullarının tesisi üzerine idealize edilmiştir. 1914-1917 yılları arasında Türkmenistan'da Rus İmparatorluğu'nun kontrolü altında "Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar / Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazyeta" (Hazar Ötesi Gazetesi) adlı gazete aracılığıyla yeni okulların yaygınlaştırılmaya ve benimsetilmeye çalışıldığı görülebilir. Dönemin Türkmen aydınları, yenilenmenin yolunun eğitim- öğretimde yapılacak bir reform ile mümkün olduğunu savunmuşlardır. Buna bağlı olarak medrese mektep tartışması da yaşanmıştır. Dolayısıyla Türkmenler arasında eğitim-öğretim son derece önem kazanmıştır. Özellikle Türkmenlerin önde gelen aydınları tarafından eğitim-öğretim alanında aktif bir şekilde girişimler başlatılmıştır. Yenilenme hareketini benimseyen Türkmen aydınlarına "terakkiperver" denilmiştir. Türkmen terakkiperverlerinden Muhammetgulu Atabayoğlu (1885-1916), Övez Muhammetyarov, Molladurdu Nazımi, Hocalı Molla Mıratberdioğlu (1860-1920), Söyünberdi Garriyev, Nazargulu Serdarov ve Teke Gızı Tatyana'nın (Artıkgül Tekinskaya 1878-1924) Türkmenler arasında eğitim-öğretim yolunda harcadıkları çaba, tarihî bir vakiydir. Ayrıca dönemin Türkmen aydınlarından düşünür Muhammet Geldiyev (1889-1931) "Türkmen İli" dergisinde yayımladığı "Türkmenler hem Olarda Okuv-Okatmak İşleri" (Türkmenler ve Onlarda Okul-Okutma Faaliyetleri) adlı makalesinde, Molla Annagılıç Subhannazaroğlu'nun Türkmenler arasında gerçekleştirdiği eğitim faaliyetlerinden bahsetmektedir: "Molla Annagılıç Subhannazaroğlu Türkmenler arasında ilk defa Türk-Tatar matbuatına makaleler yazarak halk arasında gerçekleştirip bu çalışmaya tutunan terakkiperverlerimizden ve de son zamana kadar kendi mesleğinde devam eden sebatlı millet hadimlerimizdendir" (Aşirov, 2020a: 130-131). Bu aydınlar, Türkmenistan'da usûl-i cedit ile okullaşma yolunda önemli bir adım atmışlardır. Böylece Türkmenistan'da yeni usûl temelli eğitim-öğretim ivme kazanmıştır. Bundan sonra Türkmenistan'da usûl-i cedit okulları yaygınlaşmıştır. Onlar, Batı eğitim sistemi örneğinde Türkmen eğitimini yeniden şekillendirmeye çalışmışlardır. Bu okullar, Türkmen kültürünün ve yenilikçi hareketlerin gelişmesinde en önemli merkezlerden biri olmuştur. Okullaşma ile yenileşme hareketi Türkmenler arasında süratle yayılmış, Türkmenistan'da etkisini göstermiştir.

Türkmenistan'da usûl-i cedit okulları, Türkmen aydınları tarafından hayata geçirilmiştir. Türkmenistan'da eğitim-öğretim faaliyetlerinde, özellikle usûl-i cedit okullarının açılmasında Türkmen terakkiperverlerinin yanında, Türk dünyası aydınlarının da büyük etkisi ve katkısı olmuştur. Özellikle Gaspıralı İsmâil Bey (1851-1914) tarafından Kırım'da yapılandırılan usûl-i cedit okulları ve orada yayımlanan "Tercüman" gazetesıyla birlikte okul/eğitim ve basın, Türk dünyasında felsefi ve kültürel bir devrim başlatmıştır. Bunun Türkmenler arasında önemli bir etkisi olmuştur. Bilhassa Türk dünyasından, eğitim-öğretim başta olmak üzere farklı çalışmalara imza atan ve eserleri erken bir zamanda Türkmençe yayımlanan Abdurrahman Sagdı (Aşirov, 2020b) ve Türkmen düşüncesini ihyası üzere yazılar kaleme alan Hayrulla Abidî gibi aydınlar bunun örneklerinden bazılarıdır (Aşirov, 2020a: 361-370). Ayrıca Türkmen düşünce tarihi ile ilgili farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde Zeki Velidi Togan'ın Türkmen şairi Mahtumkulu üzerine kaleme aldığı yazılar, bunun örneklerden biridir (Aşirov, 2016: 661-673). Bu Türk aydınlarından biri de öğretmen, Türkmen edebiyatı araştırmacısı âlim Alishbek Aliyev'dir.

A. Aliyev'in Hayatı

1906 yılında Türkmenistan'a gelen Mahaçkale doğumlu öğretmen Alishbek Süleymanoğlu Aliyev (1883-1933), Türkmenlerin okullaşması ile ilgili çalışmalar yapan "Kafkasyalı" Türk düşünürlerden biridir. Aliyev'in Türkmenistan'a geldiği günden itibaren eğitim-öğretim ile meşgul olduğu, dönemin yazılarından görülebilir. Bu bağlamda Aliyev'in Türkmenistan'ın farklı bölgelerinde çalıştığı görülmektedir. Türkmenistan'da Tecen, Büzmeyin ve Kâkâ ilçelerinde öğretmenlik ve müdürlük yapmıştır. Ayrıca Türkmenistan'da halk maarif bölümünde çalışmıştır. 1926 yılında Taşkent şehrindeki Türkmen İnpros'un (Turkmenskiy İnstitut Prosvetşeniya/Türkmen Eğitim Enstitüsü) Müdürü görevine atanan Aliyev, 6 Şubat 1933 yılında vefat etmiştir.

Aliyev, Türkmenler arasında okullaşma ile ilgili önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda Aliyev’in usûl-i cedid okullarının Türkmenistan’da yapılandırılmasında ayrı bir etkisi olmuştur. Nitekim düşünür Geldiyev “Türkmenler hem Olarda Okuv-Okatmak İşleri” adlı yazısında, Türkmenler arasında eğitim konusunda Aliyev’in de faaliyetlerinden bahsetmektedir. Geldiyev bu yazısının dipnotunda Aliyev hakkında şu şekilde bir açıklama yapmıştır: “Uzak zamanlardan bu yana Türkmen halkı içinde ikamet edip, ilkokulların yola girmesine sebep olan ve de ilk ‘Türkmen Alfabe’sini hazırlayan yayımlayan Kafkaslı [Kafkasyalı Alişbek] Aliyev yoldaş da bu yolda yürüyenlerin ilklerindedir” (Aşirov, 2020a: 131). Aynı şekilde şair ve yazar Ata Atacanov (1922-1989), 1987 yılında yayımladığı “Teke Gızı Tatyana” adlı kitabında, Aliyev’in Türkmenler arasında usûl-i cedid okullarının yapılandırılmasında büyük gayret gösterdiğini şu sözlerle dile getirmiştir: “Alişbek [Aliyev] Türkmen çocuklarını okutma hususunda yeni usule geçmenin çabasıyla koşmaktadır” (Atacanov, 1987: 430).

Aliyev’in Ahal ilinin Tecen bölgesinde öğretmenlik yaptığı, dönemin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Nitekim XX. yüzyılın Türkmen aydınlarından Övez Muhammedyaroğlu, 1915 yılında yayımlanan “Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar” gazetesindeki “Yengi Usûl” (Yeni Yöntem) adlı yazısında, Aliyev hakkında şöyle demektedir: “Ene dilimizi, eski usûl [usûl-i kadim] ile ders verilen Türkmen okullarımızda da birçok zaman okudum. Fakat okuldan çıktığımda ne okumak ne yazmak biliyordum. Ancak Tecen okulunda az bir zaman kalıp okumayı ve yazmayı hem Türki hem de Rusçayı muhterem mollamız Alişbek Aliyev’den ders okuyup öğrendim. Benim bu tür hızlı yazı ve okuma öğrenmeme sebep yengi usûl [usûl-i cedid okulu] oldu” (Övez Muhammedyaroğlu, 1915).

Öğrenciler üzerinde büyük etkisi aşikâr olan Aliyev’in Tecen şehrinde en az beş altı sene öğretmenlik yaptığını söylemek mümkündür. Çünkü 20 Ocak 1915 yılında “Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar” gazetesinde yer alan “Bizmeyin İşkolının Habarı” (Bizmeyin Okulunun Haberi) adlı haberde, Bizmeyin’deki usûl-i cedid okuluna Aliyev’in atanmasıyla ilgili yazıda şöyle bilgi geçmektedir: “Mektepte [Bizmeyin’deki usûl-i cedid okulunda] büyük molla (öğretmen), önceden Tecen Rus-Türkmen okulunda okutan beş yıl mollalık (öğretmenlik) yapan Alişbek Aliyev” (Bizmeyin İşkolının Habarı, 20 Ocak 1915). Bu bilgiden hareketle Aliyev’in Tecen’de usûl-i cedid okulunda en geç 1909 yılında çalışmaya başladığı söylenebilir. Ancak Atacanov “Teke Gızı Tatyana” adlı kitabında, Aliyev’in Tecen’de altı sene öğretmenlik yaptığını ifade etmektedir: “Şimdi Alişbek otuz yaşına ulaşıyor. Türkmen iline geldiğine şimdi yedi yıl oldu. Altı yıl Tecen’in Rus- yerli halk mektebinde çalıştı” (Atacanov, 1987: 430). Bu yazılardan da anlaşılacağı üzere Aliyev, Türkmenistan’a geldiği günden itibaren eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgilenmiştir.

Türkmenistan’da usûl-i cedid okullarında öğretmenlik yapan Aliyev’in ilk olarak eğitim-öğretim hizmetine Tecen’de başladığı ve orada 1914 senesine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. 1914 yılından itibaren ise Bizmeyin’de usûl-i cedid okulunda öğretmenliğe başlamıştır. Bu konu da 1915 yılında “Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar” gazetesinde yayımlanan “Bizmeyin İşkolının Habarı” adlı habersel yazıdan anlaşılmaktadır. Özellikle Aliyev, Bizmeyin’de yapılandırılan usûl-i cedid okullarına aktif bir şekilde katkı sağlamıştır. Nitekim Bizmeyin’de Şubat 1914 tarihinde usûl-i cedid okulunun kurulmasında ve aynı yıl açılmasında, Aliyev’in katkısı ile ilgili şöyle denilmektedir: “Bu [1914] yıl okul başladı. Okulda büyük molla (öğretmen), önceden Tecen Rus-Türkmen okulunda okutan beş yıl mollalık (öğretmenlik) yapan Alişbek Aliyev, küçük molla (öğretmen) Söyünberdi Garnıyev ile şeriat ve Türkmen dili okutan Nazargülü Serdarov atandılar” (Bizmeyin İşkolının Habarı, 20 Ocak 1915).

Aynı şekilde Aliyev’in Kâkâ’da da öğretmenlik yaptığını görmek mümkündür: “Şu [1915] yılın 16 Eylül’ünde Kâkâ İstasyonunda yeni Rus-Türkmen okulu açıldı. Bu okulun açılması sebebiyle Bizmeyin okulunun mollası (öğretmeni) Alişbek Aliyev, Kâkâ’ya sayın inispektor Belyayev tarafından tayin edildi. 16 Eylül’de mezkûr okul açılıp okul/eğitim başladı” (Habarçı, 9 Ekim 1915). Aliyev’in Türkmenistan’ın farklı bölgelerinde usûl-i cedid okulların açılmasında da büyük katkısının olduğu anlaşılmaktadır.

Aliyev’in Türkmenistan’ın farklı bölgelerinde de usûl-i cedid okullarında öğretmenlik yaptığı görülebilir. Aynı şekilde Aliyev’in eşi Raisa Nikolayevna Aliyeva’nın da bu yolda mücadele ettiği söylenebilir (Aşirov, 2020a: 131). Aliyev ailesinin Türkmenlerin okullaşması, daha doğrusu

bilinçlenmesi ile ilgili çalışmalar ve faaliyetler yaptığı bilinmektedir. Bu bağlamda Aliyev, Türkmen dili, edebiyatı, tarihi ve sözlüğü alanlarında eserler kaleme almıştır.

A. Aliyev'in Eserleri

Aliyev'in Türkmenistan'da usûl-i cedid okulları için ders kitaplarının hazırlanmasında da ayrı bir çabasının olduğu görülebilir. Nitekim Atacanov "Teke Gızı Tatyana" adlı kitabında, Aliyev'in bu konudaki çalışmasını şöyle açıklamaktadır: "[Aliyev] yeni usulü beyan eden kitabını şimdi Bakı'da neşrettirdi" (Atacanov, 1987: 430). Aliyev, yeni usul yazımıyla usûl-i cedid mektepler için bir dizi ders kitabı yayımlamıştır. Aliyev'in sosyal bilimler alanı temelinde çalışmalarını genel olarak dil, edebiyat, tarih ve sözlük olmak üzere dört başlıkta toplamak mümkündür.

1. Dil

Aliyev, Türkmen dili ile ilgili okul kitapları hazırlamış ve değerli bilimsel çalışmalar yapmıştır. Türkmenistan'da usûl-i cedid okullarının yapılandırılmasında çaba harcayan muallim Atabayev, 13 Ocak 1915 tarihinde "Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar" gazetesinde yayımlanan "Tâze Okuv Düzgünü" (Yeni Okul Düzeni) adlı makalesinde, Aliyev'in Türkmen dili ile ilgili çalışmaları hakkında şöyle demektedir: "Muallim Aliyev, bu yeni yazım kuralı ve kaidelerine göre Türkmen dilinde iyi kitap yayımlamıştır" (Atabayev, 1915). Bunlardan biri de Aliyev'in 1913 yılında yeni usul Türkmen okulları için hazırladığı "Yengi Usul Türkmen Mektebi" adlı eseridir (Aliyev, 1913). Aynı şekilde Kiriak Yefimoviç Bendrikov, 1960 yılında yayımladığı "Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovania v Turkestane (1865-1924 godı)" adlı eserinin dipnotunda, Aliyev'in ana dili anlamına gelen "Rodnaya Reç" adında eserinin ikinci baskısını 1914 yılında yayımlandığını belirtmiştir (Bendrikov, 1960: 250). Söz konusu eserin Aliyev'in 1913 yılında yayımlanan eserle aynı olduğu söylenebilir. Ayrıca Atacanov, Aliyev'in bu ders kitabını "Teke Gızı Tatyana" adlı eserinde, özel bir şekilde tahkiye etmektedir (Atacanov, 1987: 433). Bununla birlikte Aliyev'in Türkmen dili ile ilgili farklı çalışmalarından 1920 yılında "İj Tâze Türkmen Elifbâsi ve İlki Okuv" (Aliyev, 1920), 1922 yılında "Musevveri İkinci Yıl Türkmen Dili" (Aliyev, 1922a) ve aynı yılda "Türkmen Dili" adlı okul kitapları yayımlanmıştır (Aliyev, 1922b).

2. Edebiyat

Aliyev'in Türkmen edebiyatı üzerine yaptığı çalışmaların, döneminde bu alanda atılan önemli adımlardan biri olduğu söylenebilir. Aliyev'in büyük Türkmen şairi Mahtumkulu'nun şiirlerini yayımlamaya çalışması bunun örneklerinden biridir. Nitekim Aliyev, 1915 yılında "Bahr-i Maverâ-i Hazar" gazetesinde Mahtumkulu'nun "Enede Bizni" ve "İhlas Haysı Bilinmez" adlı şiirlerini yayımlamıştır (Mahtumkulu, 8 Temmuz 1916). Bununla birlikte Aliyev, Türkmen şairi Mırat Talibî hakkında da 1916 yılında "Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar" gazetesinde "Türkmen Şahırları: Talibi" (Türkmen Şairleri: Talibî) adıyla bir yazı kaleme almış ve "Dünyâden Şikâyet" isimli şiirini yayımlamıştır (Aliyev, 8 Ocak 1916).

Aynı şekilde Aliyev, klasik Türkmen edebiyatının önemli şairi Annagılıç Mâtâci (1824-1884) hakkında da 1915 yılında "Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar" gazetesinde "Şair Mâtâciniñ Tercime-i Hali" adıyla bir yazı kaleme almış ve "Gör bak ne aydya" diyerek "Huşdan Ayırdı" isimli şiirini yayımlamıştır (Aliyev, 6 Mart 1915). Yine Aliyev, Mâtâci'nin oğlu Molladurdi Mâtâci (1859-1922) hakkında 1915 yılında "Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar" gazetesinde "Türkmen şairi Köşili Molladurdi Mâtâci Oğlınıñ Tercime-i Hali" adıyla bir yazı kaleme almıştır (Aliyev, 24 Mart 1915).

Bununla birlikte Aliyev, şaire Saib Cemal (Sahıp Cemal) hakkında da araştırma yapmıştır. Aliyev, onunla ilgili 1915 yılında "Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar" gazetesinde "Türkmen Şairesi" isimli bir makale kaleme almıştır (Aliyev, 1915). Aliyev yazısında, Türkmen şaire kadını Saib Cemal hakkında şöyle demektedir: "Gazetemizin önceki sayısında en ünlü Türkmen şairi olan Mahtumkulu (Firakî) hazretlerinin kısa hayatı ve onun birkaç şiiri yayımlandı. Mahtumkulu'dan başka da Türkmenlerde yine şairler vardır. Fakat zamanında onların şiirleri yazılıp alınmadığından dolayı kaybolmuştur. Türkmenlerde sadece şairler değil, şaireler (şair kadınlar) de vardır. Az bir zaman bundan önce ben Büzmeyin köyünde Saib Cemal adlı bir Türkmen şairesinin olduğunu bilerek onu görmeye gittim. Şaire 72 yaşlarında bir yaşlıdır. Kendisi de Anev Türkmenlerindedir. Saib Cemal Kelteçinar'da doğmuştur. Atası Sâhetguli Bağşı ve kardeşi Durdi Bağşı ünlü bağşılardandır. Kendi

zamanında çok şiir söylemiştir. Ancak kendi yazı yazma bilmediğinden dolayı yazmamıştır. Ve bir kimse de yazmadığından dolayı çoğu unutulmuştur. Saib Cemal kendi yurdunun işgal edilmesi hakkında da birkaç şiir söylemiştir” (Aliyev, 2015). Aliyev yazısının sonuna Saib Cemal’ın bugün “Balam” adıyla meşhur olan şiirini yayımlamıştır.

Aynı şekilde Aliyev’in Nasreddin Efendi’nin fıkraları Türkmenistan’da ilk olarak 1913/1914 yılında Aşkabat’ta yayımladığı “Nasreddin: Efendi’niñ Gürrünleri” (Nasreddin Efendi’nin Latifeleri) adlı eseri, Türkmen düşünce tarihinde ayrı bir yeri vardır. Aliyev tarafından 1913 yılında tercüme edilip “Nasreddin Efendi’niñ Gürrünleri” adıyla yayımlanan eserin de Türkmen dilinde Nasreddin Efendi’nin fıkralarının derli toplu ilk yayını olduğunu söylemek mümkündür. Aliyev tarafından Türkmençeye tercüme edilen ve 24 sayfadan oluşan “Nasreddin Efendi’niñ Gürrünleri” adlı eser, 55 fıkra içermekte olup fıkraların isimleri zikredilmemiştir. Ancak eserde her bir fıkra eski usul temelinde birbirinden “latife” ibaresiyle ayrılmıştır (Aşirov -Albayrak, 2020: 244-247).

Bununla birlikte Aliyev, Türkmen halk edebiyatı ve onun derlenmesiyle ilgili 1915 yılında “Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar” gazetesinde “Sual ve Cevap” (Soru ve Yazıt) adıyla bir yazı kaleme almıştır (Aliyev, 27 Ocak 1915). Bunun sonucunda Aliyev’in 1928 yılında “Ertékiler” (Masallar) adlı eseri yayımladığını görmek mümkündür (Aliyev, 1928).

3. Tarih

Aliyev’in, Türkmenistan’da tarih alanında da ayrı bir çabasının olduğunu görmek mümkündür. Nitekim Aliyev, 1913 yılında “Muhtasar Rusya Tarihi” adıyla bir kitap neşretmiştir (Aliyev, 1913). Bu kitapta Aliyev, “mütercimi ve naşiri A. Aliyev” diye kapağında belirtilmiştir. Aliyev’in eski Slavlardan 1905 yılına kadarki tarih ele alınarak anlatılan “Muhtasar Rusya Tarihi” adlı eseri, yeni usûl okullarda Rusya Tarihi’nin ders kitabı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Aliyev’in 1914 yılında “Muhtasar-ı Tarih-i Enbiya” adıyla bir okul kitabı yayımlanmıştır (Aliyev, 1914). Türkmen tarihi ilminin gelişmesinde ayrı bir etkisi olmuştur.

4. Sözlük

XX. yüzyıl Türkmenistan’da sözlük, özellikle Rusça-Türkmençe sözlük çalışmasında ayrı bir önem kazanmıştır. Aliyev, Türkmen düşünürü Kümüşali Böriyev (1896-1942) ile beraber Rusça-Türkmençe bir sözlük hazırlamıştır. Hazırladıkları bu sözlüğü 1929 yılında Aşkabat’ta “Rusça-Türkmençe Sözlük” (Russko-Turkmenskiy Slovar) adıyla yayımlamışlardır. Bu sözlükte, Rusça kelimeler Kiril alfabesiyle Türkmençe sözcükleri ise Latin harfleriyle derlenmiştir. Aliyev ile Böriyev tarafından Latince olarak hazırlanan Rusça-Türkmençe sözlük, genelde Türk Dünyası, özelde ise Türkmen dili, edebiyatı ve düşüncesi açısından değerlidir. Aliyev ile Böriyev tarafından hazırlanan sözlüğün Türkmen tarihinde sözlükçülüğün gelişmesine ayrı bir etkisi olmuştur (Aşirov, 2017: 47-52).

Aliyev’in yukarıda zikri geçen eserlerinden başka da yazıların olduğunu görmek mümkündür. Aliyev’in 1914-1917 yıllar arasında yayımlanan “Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar” gazetede yazıları, Türkmen düşünce tarihi açısından önemli metinlerdir. Aliyev’in 1915 yılında “Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar” gazetesinde “Ticaret Medresesi” (Aliyev, 15 Eylül 1915) ve 1916 yılında “Kakadan Gelen Hat” adlı yazıları yayımlanmıştır (Aliyev, 30 Eylül 1916). Aliyev’in farklı alanlar ile ilgili çalışmalarının olduğunu görülebilir.

Sonuç

XX. yüzyılın ilk çeyreği Türkmen tarihinin önemli bir dönemidir. Bu devirde Türk dünyası aydınları, halkın uyanışı ve gelişmesinde tek yolun eğitim-öğretim olduğunu düşünmüşlerdir. Bu dönemde iyi organize olmuş usûl-i cedid okulları, önemli birer eğitim merkezi halini almıştır. Kısa zamanda okuma yazmayı öğreten usûl-i cedid okullarının, Türkmenler arasında millî ve entelektüel uyanışa büyük etkisi olmuştur. Bu okulların, Türkmenistan’da yenileşme hareketinin başlamasının nedenlerinden biri olduğu söylenebilir. Bundan sonra Türkmenistan’da açılan usûl-i cedid okullarında dönemin ifadesiyle “terakkiperver” veya ceditci aydınlar yetişmiştir. Bu yenilenme hareketi, aslında geniş sosyo-kültürel değişim döneminde tedrici olarak gelişen okullaşma sonucunda meydana gelmiştir. Dönemin Türkmen aydınları, okullaşmaya giderek bakış açılarını genişletmeyi amaçlamışlardır. Türkmenistan’da terakkiperverler tarafından gerçekleştirilen ve usûl-i cedid olarak anılan eğitim faaliyetleri, Türkmen düşünce hayatının gelişmesinde ve şekillenmesinde etkili olmuştur.

Türk dünyası aydınlarından Alişbek Aliyev, Türkmenistan'da usûl-i cedid okullarının tesisine ilişkin somut bir sorumluluk yüklenmekle birlikte ders kitaplarının hazırlanmasında da faaliyetleriyle dikkat çekmektedir. Aliyev'in Türkmenistan'da usûl-i cedid okullarının yapılandırılmasında ayrı bir yerinin ve yeni usul olarak ifade edilen eğitim hareketinin mimarlarından biri olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

- Aliyev, A[lişbek]; S[Süleymanoğlu]. (1913). *Yengi Usul Türkmen Mektebi*. Red.: M. A. Belyayev. Bakü.
- Aliyev, A[lişbek]. (1920). *İň Taze Türkmen Elifbâsi ve İlki Okuv*. Aşgabat.
- Aliyev, A[lişbek]. (1928). *Ertekiler*. Aşgabat.
- Aliyev, A[lişbek]. (1922). *Türkmen Dili*. Taşkent.
- Aliyev, A[lişbek]. (1922). *Musavveri İkinci Yıl Türkmen Dili*. Taşkent.
- Aliyev, A[lişbek]. (1924). *Övredüvci Yigidiň Yoldaşı*. Taşkent.
- Aliyev, A[lişbek]. (1915). “Bize Nâme Yazıyalar”. *Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar Gazetesi* (13 Ocak).
- Aliyev, A[lişbek]. (1915). “Türkmen Şairesi”. *Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar Gazetesi* (17 Kasım).
- Aliyev, A[lişbek]. (1916). “Türkmen Şahırları: Talibi”. *Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar Gazetesi* (8 Ocak).
- Aliyev, A[lişbek]. (1915). “Ticaret Medresesi”. *Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar Gazetesi* (15 Eylül).
- Aliyev, A[lişbek]. (1916). “Kakadan Gelen Hat”. *Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar Gazetesi* (30 Eylül).
- Atabayev, Muhammetgulı. (1915). “Täze Yauuv Düzgüni”. *Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar Gazetesi* (13 Ocak).
- Aşirov, Tahir. (2020a). *Türkmen Basın ve Düşünce Tarihinde Türkmen İli Dergisi (1922-1924)*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Aşirov, Tahir. (2016). “Mahdumkulu'yu Anlamak A Zeki Velidi Togan Örneği”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 5 (2), 661-673.
- Aşirov, Tahir. (2019a). “Tatar Aydınlarının Türkmen Düşüncesinin İhyasında Yeri ve Önemi: H. Abidi Örneği”. *Nauçnoye Naslediye i Obşestvennaya Deyatel'nost' Bra'yev Maksudi. Materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, priurochennoy k 150-letiyu Akhmetkhadi Maksudi i 140-letiyu Sadri Maksudi (Kazan, 7 dekabrya 2018 g.)*. Kazan: İnstitut İstorii im. Ş. Marjanı AH RT, 361-370.
- Aşirov, Tahir. (2017). “A. Aliyev ve K. Böriyev, Rusça – Türkmençe Sözlük, Türkmen Devlet Neşir, Aşgabat 1929. S. 464.” *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 2 (3), 47-52.
- Aşirov, Tahir; Albayrak, Çağdaş. (2020). “Nasreddin: Efendi'nin Gürrünleri. (Mütercimi A. Aliyev). 1-nci Çap. Aşgabat – 1913/1914. 24 s.” *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*. 6 (2), 244-247.
- Aşirov, Tahir. (2020b). “Tatar Aydını Gabdrahman Sagdi'nin Türkmençe Yazıları”. *Aktua'niye Problemi Tyurkologii: Rossiya i Tyurko-Musul'manskiy Mir*. Mejdunarodnoy Tyurkologicheskoy Konferentsii, 20 Aralık 2020. Kazan.
- Atacanov, Ata. (1987). *Teke Gızı Tatyana*. Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı.
- Bendrikov, Kiriak Yefimoviç. (1960). *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovania v Turkestane (1865-1924 godı)*. Moskova: İz. APN RSFSR.
- Habarçı. (1915). “Kakada Yaňı İşkol”. *Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar Gazetesi* (9 Ekim).

Mahtumkulu. (1916). “Ene de Bizni”. (Yazdı A. Aliyev). *Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar Gazetesi* (8 Temmuz).

Mahtumkulu. (1916). “İhlas Haysı Bilinmez”. (Yazdı A. Aliyev). *Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar Gazetesi* (8 Temmuz).

Muhammedyaroglu Övez. (1915). “Yengi Usûl”. *Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar Gazetesi* (3 Şubat).

Aşırov, Tahir. (2021). “ Cuma Halmiradov’a (1901-1938) Göre Türkmenistan’da Millî Matbuat”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 45-52.

Araştırma Makalesi

CUMA HALMİRADOV’A (1901-1938) GÖRE TÜRKMENİSTAN’DA MİLLÎ MATBUAT*

National Publication According to Juma Halmyradow (1901-1938) about Turkmenistan

Tahir AŞİROV**

z

1901-1938 yılları arasında yaşamış olan aydın Cuma Halmiradov, 1930 tarihinde Türkmenistan’da millî basın tarihini konu edinen “Türkmenistanda Milli Metbuat” (Türkmenistan’da Millî Matbuat) adlı bir makale kaleme almıştır. Halmiradov yazısında, o dönemde Sovyet Türkmenistanı’nda yayımlanan “Kızıl Yol”, “Türkmenistan”, “Dayhan”, “Yaş Kommunist”, “Gızıl Goşın”, “Zhmet”, “Bolşevik”, “Tokmak”, “Türkmen Medeniyeti” ve “Pioner” olmak üzere altı gazete ile dört dergiden bahsetmektedir. Yazar, Türkmenistan’da çıkarılan gazeteler, dergiler hakkında genel bilgi sunmaktadır. Halmiradov’un yazısında, adı geçen gazeteler ve dergiler, Türkmenistan açısından önemli yayınlardır. Çalışma, Sovyet Türkmenistanı’nda süreli yayınlara gün yüzüne çıkması açısından önem arz eder. Bu bakımdan Halmiradov “Türkmenistanda Milli Metbuat” adlı yazısıyla, fikir ve anlayış itibarıyla ‘milliliği’ yansıtan Türkmenistan matbuatının bilinmesini ister. Halmiradov’un söz konusu makalesinin, Sovyet Türkmenistanı’nda süreli yayınlara gün ortaya konması açısından değerli bir çalışma olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Halmiradov, Matbuat, Türkmenistan’da Matbuat, Millî Matbuat.

Abstract

Turkmen scholar who lived during 1901-1938 years, Cuma Halmyradow, of history of Turkmenistan national publication, in 1930 he wrote “National publication about Turkmenistan”. In Halmyradow’s article, “Kyzyl Yol”, “Turkmenistan”, “Dayhan”, “Yash Kommunist”, “Gyzyl Goşın”, “Zahmet”, “Bolshevik”, “Tokmak”, “Turkmen Medeniyeti” and “Pioner” were published in Soviet Turkmenistan at that time seven newspapers and six magazines. Author wrote about information collected from newspapers and magazines published in Turkmenistan. Newspaper and magazines in the publication of Nasyrly are the main publications of Turkmenistan. The study contains important information about the publication period in Soviet Turkmenistan. Because scholar in the “National Printing in Turkmenistan: A Brief History of the History of Periodicals” nations of Turkmenistan according to thinking and understanding spreading the culture of the publication. It can be said that Halmuradow’s article in question is a valuable study in terms of revealing periodicals in Soviet Turkmenistan.

Keywords: Nalmyradow, Publication, Turkmenistan Publication, National Publication.

* Geliş Tarihi / Received: 25.05.2021, Kabul Tarihi / Accepted: 27.06.2021. DOI: 10.34189/asyam.5.1.005

** Dr. ğr. yesi, Zonguldak Blent Ecevit niversitesi, tahirashirov@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>

Giriş

Sovyet Türkmenistan'ının tarihî, edebî, sanatsal ve toplumsal hayatı ile ilgili değerli bilgiler içeren süreli yayınlar, Türkmen basın tarihi ile ilgili ilk dönem kapsamlı yapılan çalışmalar kısıtlı olmakla birlikte farklı yazıların konusu olmuştur. Bu yazılardan bir tanesi Abdulhekim Gulmuhammedov'un (1885-1931), 1927'de yayımladığı "Türkistan Möchberinde Milli Metbugat" (Türkistan Çapında Milli Matbuat) adlı makalesidir (Aşirov-Arican, 2020a: 101-114). Türkmenistan matbuat tarihi üzerine diğer yazı, Yakup Nasırlı (1889-1958) tarafından, 1929'da "Natspeçat Turkmenistane: Kratkiy Oçerk İstorii Periodičeskoj Peçati" (Türkmenistan'da Ulusal Basın: Süreli Yayınlar Tarihinin Kısa Bir Özeti) başlığıyla "Turkmenovedeniye" (Türkmen Araştırmaları) dergisinde yayımlanmıştır (Aşirov- Arican, 2020b; 45-50). Türkmenistan basın tarihi üzerine yapılan çalışmalardan, Yakov Markoviç Faktoroviç'in (1892-1948), 1929'da "Turkmenovedeniye" dergisinde "Peçat v Turkmenskoy SSR" (SSCB Döneminde Türkmenistan Basımı) adlı makalesi kayda değerdir (Aşirov- Arican, 2019a, s. 98-108). Daha sonra Türkmenistan basın tarihi ile ilgili kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Mämmetdurdı Annagurdov tarafından 1957 yılında Aşkabat'ta kaleme alınan, 1918-1920 yılları arasında Türkmenistan'daki yayınları kapsayan "Türkmenistanda Kommunistik Metbugatın Tarihinden" (Türkmenistan'da Komünist Matbuatın Tarihinden) isimli eseri (Annagurdov, 1957) ve 1962 yılında 1921-1929 tarihleri arasındaki yayınlar üzerine yayımladığı "Sovet Türkmenistan'ının Metbugat Tarihinden Oçerkler" (Sovyet Türkmenistan'ının Matbuat Tarihinden Denemeler) adlı kitabı (Annagurdov, 1962) başta olmak üzere çeşitli eserler yayımlanmıştır. Bunlarla birlikte Sovyet Türkmenistanı döneminde süreli yayınlar üzerine farklı çalışmalar görmek mümkündür (Aşirov, 2020: 139-153). Bu dönemde süreli yayınların her biri hakkında özel bir araştırma da yapılmıştır. "Türkmenistan" gazetesi redaktörlerinden Kakabay İlyasov ile Hocamırat Goçmıradov tarafından 1990 tarihinde Aşkabat'ta "Türkmenistan" gazetesiyle ilgili "Dövrün Aynası: 'Sovet Türkmenistan'ı Gazyeti 70 Yaşadı" (Devrin Aynası: "Sovyet Türkmenistan'ı" Gazetesi 70 Yaşında) başlığıyla ayrıntılı müstakil bir eser yayımlanmıştır (Aşirov- Albayrak, 2020: 141-146).

XX. yüzyılın 30'lu yıllarında Sovyet Türkmenistanı'nda bağımsız bir şekilde millî matbuat ele alınmış olması anlamlıdır. O dönemde yazarlar tarafından kaleme alınan yazıların, en gerçekçi bir biçimde olayları yansıtan tarihi belge niteliğinde olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Sovyet Türkmenistan'ının 30'lu yıllarında Türkmen basın tarihi ile ilgili çalışma yapanlardan biri de 1901 yılında doğduğu bilinen Cuma Halmıradov'dur (Durdıyev, 1970; 93-102). Sovyet dönemi Türkmen aydınlarından Halmıradov (1901-1938), Türkmenistan matbuat tarihini, 1930 yılında "Türkmenistan" gazetesinde yayımlanan "Türkmenistanda Milli Metbugat" (Türkmenistan'da Millî Matbuat) adlı makalede ele almıştır (Halmıradov, 1930). Halmıradov'un "Türkmenistanda Milli Metbugat" isimli yazısı, Türkmenistan'da basın tarihi açısından önemli bir yayındır. 1927 yılından 1938 yılına kadar Komünist (Bolşevik) Parti Merkezi Komitesi'nin (TK(b)P MK) üyesi olan Halmıradov, bu yazısını kaleme aldığı dönemde, "Türkmenistan" gazetesinin ve "Tokmak" dergisinin editörü olduğu anlaşılmaktadır: "Mart 1929 yılından itibaren TK(b)P MK'nin medenî – propaganda bölümünün müdürü görevine atanmıştır. Aynı zamanda "Türkmenistan" gazetesinin, "Tokmak" dergisinin, 1930 yılının ortasından itibaren ise Türkmen dilinde yayımlanmakta olan tüm neşirlerin redaktörü olmuştur (Durdıyev, 1970: 98-99). Yazarın yazdığı makale, onun bir millî matbuat geliştirme içinde olduğunu açık bir biçimde kanıtlayan bir belgedir. Bu da müellifin Türkmenistan millî matbuat üzerine kaleme aldığı çalışmanın önemini bir kere daha ortaya koymaktadır.

Dönemin siyasi ideolojisinin çerçevesinde incelemesine başlayan Halmıradov, Türkmenistan millî matbuatı üzerine kaleme aldığı yazıda, basının temel görevini iki başlıkta toplamaktadır: "Bizim Şura ve Parti gazete- dergilerimizin ilk olarak tüm çoğunluğu/halkı organize etmek, yani onları toplama görevini; diğer taraftan onların arasında düşünce –bilim çalışmasını yayma, hem Parti ve Şuralar hükümetinin gerçekleştirmekte olan siyasetini ve yürütmekte olan faaliyetlerini, tüm işçiler sınıfının maksadını sınıfı yol ile çoğunluk/halk arasında açık [bir şekilde] anlatma görevini yürütmektedir" (Halmıradov, 1930). Halmıradov, komünizmi Türkmenistan'da inşa etmek, geliştirmek ve yaşatmak olarak tanımlanan dönemin basınının, bu görevini yaparken bazı sorumlulukları olduğu üzerinde durmaktadır. Bundan sonra Halmıradov, Türkmenistan'da yayımlanan millî matbuatının tarihi ile ilgili konuya ele almanın daha uygun olacağını şöyle ifade etmektedir:

“Şimdi bu meseleyi burada bırakıp, Türkmenistan'da millî matbuatın ortaya çıkma tarihinden açıklamak doğru olacaktır” (Halmıradov, 1930).

Halmıradov, Türkmenistan'daki süreli yayının sayısını tespit etmeye çalışarak yazısına devam etmektedir. Çünkü XX. yüzyılda ilk günlerinden 30'lu yıllarına kadar Türkmenistan'da kaotik bir yapının olduğu da bir realitedir. Bu bağlamda farklı düşünce yapısına ait yayınların da olasılığı yüksektir. Bundan dolayı o dönemin süreli yayınlarını belirlemenin ayrı bir sorun oluşturduğu ve yayımlandığı sene ve sayılarını kesin tespit etmenin mümkün olmadığını dikkate alınmalıdır. Ayrıca dönemin siyasi ve ekonomik durumundan dolayı süreli yayınların düzenli bir biçimde yayın hayatına devam etmesi de hayli zordur. Döneminin süreli yayınları hakkında detaylı bilgiye sahip olan Halmıradov, Türkmenistan'da beş gazete ve beş derginin olduğunu şöyle ifade etmektedir: “Türkmenistan'da matbuat tarihinin kısa olmasına rağmen şuan bizim Türkmenistan'ımızda beş gazete ve beş de dergi yayımlanmaktadır” (Halmıradov, 1930). Halmıradov yazısında, beş gazetenin yayımlandığından söz açsa da altı gazeteden (“Gızıl Yol”, “Türkmenistan”, “Dayhan”, “Yaş Kamınıst”, “Gızıl Goşın” ve “Zähmet”) ve dört dergiden (“Bolşevik”, “Tokmak”, “Türkmen Medeniyeti” ve “Pioner”) bahsetmektedir.

Aynı şekilde Halmıradov'un, Türkmenistan'da millî yayının başlaması konusunu dönemin siyasi görüşü temelinde incelediği görülebilir. Nitekim Halmıradov, Türkmenistan'da genel olarak 1919 yılında gazete yayımlama çalışmalarının başladığı savını ileri sürmektedir: “Türkmenistan'da genelde Türkmen halkının arasında bu gazete çıkarma çalışması 1919 yılında ortaya çıktı” (Halmıradov, 1930). Halmıradov'un Türkmenistan'da gazetenin yayılmasıyla ilgili açıkladığı tarih, onun yazısının başlığındaki “millî” kavramıyla bağlı düşünüldüğünde anlamlandırılabilir. Çünkü Türkmenistan'da zikri geçen tarihten önce de gazete yayımlandığını görmek mümkündür.

Halmıradov'un makalesinin “Türkmenistanda Milli Metbugat” şeklindeki ismi, yazının kapsamını belirleyen önemli bir başlık olduğu görülmektedir. Nitekim yazarın başlığındaki “Türkmenistan” ifadesiyle Sovyet Türkmenistan'ı dışındaki yayınların, çalışmanın kapsamına girmediğini belirtmektedir. Bu nedenle müellif yazısında, XX. yüzyılın ilk çeyreğinin Türkmen millî düşünce yapısını yansıtan süreli yayınlarından 1922'de Taşkent'te yayımlanan “Türkmen İli”, 1924'te “Kommunist Yoldaşı” ve “Yaş Carçı” dergilerine yer vermemektedir (Aşirov, 2020). Aynı şekilde başlıktaki “millî” kavramıyla yazının kapsam ve içeriğini belirlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. İlk olarak “millî” kavramıyla Türkmenistan'da yayımlanan Türkmençe yayınların olduğunu belirtmektedir. Bu dönemde Türkmenistan'da yaygın olarak bilinen 1924'te Aşabat'ta Rusça yayın hayatına başlayan “Turkmenskaya İskra” (Türkmen Kıvılcımı) gazetesi ile 1927'de çıkmaya başlayan “Turkmenovedeniye” (Türkmen Araştırmaları) dergisi bulunmaktadır (Aşirov- Arıcan, 2019a: 104-105). Bu konuda Gulmuhammedov tarafından 1927 yılında Türkistan'daki millî basın üzerine kaleme aldığı “Türkistan Möchberinde Milli Metbugat” adlı çalışma, bu konuda bir fikir vermektedir (Aşirov- Arıcan, 2020a: 101-114).

Önemli başka bir husus, Halmıradov'un başlığındaki “millî” kavramının Türkmençe olmakla birlikte süreli yayının içeriğinin de dönemin siyasi ideolojisine bağımlı olma ilkesine eklendiği görülebilir. Nitekim Türkmenistan'da 1914-1917 yılları arasında yayımlanan “Bahr-i Maverâ-i Hazar” (Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar / Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta / Hazar Ötesi Gazetesi) adlı gazete bulunmaktadır. Halmıradov yazısında, bu gazeteye yer vermemiştir. Çünkü o, dönemin siyasi ideolojisinin ihtilal yaparak yıktığı imparatorluğun ürünüydü. Nitekim Gulmuhammedov, söz konusu gazetenin ideolojik bakımdan gerçek bir Rus İmparatorluğu'nun gazetesi olduğunu iddia etmektedir (Aşirov-Arıcan, 2020a: 110). Ayrıca daha sonra da Ekim İhtilali'nden önce Türkmenistan'da Türkmençe gazetesinin olmadığı düşüncesinin genel bir kabul halini almaya başladığı da görülebilir (Aşirov, 2020: 140). Aynı şekilde Ekim İhtilali'nden sonra Türkmen Merkez Komitesi veya Müslüman Komitesi'nin resmi süreli yayını olan ve 1918-1920 yılları arasında yayımlanan “Dağ Yıldızı” gazetesi de yazarın Türkmenistan'ın millî basın (yayımları) arasında geçmemesinin iki ihtimali vardır. Bunlardan ilki yazar tarafından bilinmemesi, diğeri ise siyasi olarak yok hükmünde kabul edilmesidir. Ancak Gulmuhammedov'un 1927 yılındaki basın üzerine kaleme aldığı yazıda, “Dağ Yıldızı” gazetesinden millî bir yayın olarak bahsedilmesi ise ayrı bir gerçektir (Aşirov-Arıcan, 2020a: 111).

Halmıradov, “Bizde Metbugat Nâ Tüsli Çıkıp Başladı” (Bizde Matbuat Nasıl Ortaya Çıkmaya Başladı” makalesinde alt başlık atarak Türkmenistan’da yayımlanan millî matbuata, süreli yayınlara değinmektedir (Halmıradov, 1930). Bu bağlamda dönemin yayımlanan süreli yayınlara sırayla yer vermektedir. Dönemin süreli yayınlara, gazete ve dergi şeklinde iki kategoriye ayırarak bilgi vermektedir. İlk olarak gazeteler ile başlamaktadır.

1. GAZETELER

Türkmenistan’da millî matbuatın 1919 yılında ortaya çıkmaya başladığını ileri süren Halmıradov, Türkmen basın tarihinde süreli yayınlardan gazetelerin ayrı bir yeri olduğunu belirtmektedir (Halmıradov, 1930). XX. yüzyılda Türkmenler arasında Türk dünyasında yayınlanan gazeteleri, dergileri, özellikle de Kırım’da çıkan “Tercüman” gazetesini okuyanların azımsanmayacak kadar çok olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Sovyet Türkmenistan’ında gazete çıkarmakla ilgili önemli çalışmalar yapıldığı görülebilir. Çünkü bu dönemde Türkmenistan’da hayatî bir fonksiyona sahip olduğu söylenebilir. Her dönemde süreli yayının ne kadar gerekli olduğu vurgulanmıştır. Böylece süreli yayınlara, sosyal hayat bakımından gerçekten olumlu bir rol oynamıştır. Dönemin süreli yayınlara kısaca ömürlü olmasının en önemli sebepleri arasında ekonomi ve siyasi değişim olduğu söylenebilir (Aşirov, 2019a: 361-370). Halmıradov, “Gızıl Yol”, “Türkmenistan”, “Dayhan”, “Yaş Kamınıst”, “Gızıl Goşın” ve “Zähmet” adlı tarihi belge niteliği olan gazeteleri yazısında ele almaktadır.

1.1. Gızıl Yol Gazetesi

Halmıradov makalesine, ilk olarak “Gızıl Yol” (Kızıl Yol) gazetesi hakkında bilgi vererek başlamaktadır. Halmıradov, “Gızıl Yol” gazetesinin 1919 yılında yayımlanmaya başladığını şu sözlerle dile getirmektedir: “O [1919] yılın içinde ilk Türkistan Atlı Ordu teşkilatının siyasi bölümü tarafından Türkmen dilinde “Gızıl Yol” (Kızıl Yol) gazetesi yayımlanmaya başladı” (Halmıradov, 1930). Ancak Gulmuhammedov, 1917 Ekim İhtilali’nden sonra “Kızıl Yıldız” adıyla bir gazetenin yayımlandığını dile getirmektedir (Aşirov-Arıcan, 2020a: 111). Aynı şekilde Nasırlı da söz konusu dönemde “Gızıl Yıldız” (Kızıl Yıldız) gazetesinden bahsetmektedir. O dönemde “Gızıl Yıldız” (Krasnaya Zvezda) adlı gazetenin 19 Nisan 1919 – 9 Eylül 1920 tarihleri arasında Türkmenistan’da yayımlanan süreli yayını olduğu görülmektedir (Aşirov-Arıcan, 2020b: 47). Bununla birlikte 1928 yılında Türkmenistan’da “Gızıl Yol” (Kızıl Yol) isimli bir derginin yayımlandığını görmek mümkündür (Gızıl Yol, 1928).

1.2. Türkmenistan Gazetesi

Halmıradov yazısında, “Türkmenistan” gazetesinin 1920 yılında yayın hayatına başladığını şu sözlerle dile getirmektedir: “Ondan [“Gızıl Yol” gazetesinden] sonra 1920 yılında “Türkmenistan” gazetesi yayımlanmaya başladı. İlk günlerinde haftada bir iki defa gibi çıkarak devam etti. Ancak Orta Asya millî cumhuriyetlerinin bölünmesinden sonra 1924- 1925 yıllarında “Türkmenistan” gazetesi günlük olarak çıkmaya başladı” (Halmıradov, 1930). Zeki Velidi Togan’ın (1890-1970) “Berdi Hacı’nın oğlu eski dostum Avukat Kakacan ile “Türkmenistan” gazetesini çıkardık” şeklinde yayımlandığını ifade ettiği “Türkmenistan” gazetesi hakkında Gulmuhammedov, 1920 yılının başlarında önceki Türkistan Cumhuriyeti’nin Merkez İcrakomi ve Merkezi Parti Komitesi’nin direktifleri ile yine Bölge İcrakomi ve Bölge Parti Komitesi’nin yardımıyla çıkmaya başladığını belirtmektedir (Aşirov-Arıcan, 2020a: 111-112). 29 Temmuz 1920’de Aşkabat’ta yayın hayatına başlayan ve bugün de yayımlanmaya devam eden “Türkmenistan” gazetesiyle ilgili İlyasov ile Goçmıradov tarafından 1990’da Aşkabat’ta “Dövrün Aynası: “Sovet Türkmenistanı” Gazeti 70 Yaşadı” adıyla ayrıntılı bir eser yayımlanmıştır (Aşirov-Albayrak, 2020c: 141-146).

1.3. Dayhan Gazetesi

Halmıradov yazısında, “Dayhan” (Çiftçi/Emekçi) gazetesinin 1925 yılında yayımlandığını şu sözlerle beyan etmektedir: “Ondan [“Türkmenistan” gazetesinden] sonra “Dayhan” gazetesi, bu 1925 yılından beri çıkmaya başladı. Kendi haftada bir defa çıkmaktadır. Onun tiraj sayısı aynı yılda 1000 olup, 1927 yılında 2800, 1929 yılında 3100, ancak şimdiki zamanda 4650 ulaştı” (Halmıradov, 1930). Aynı şekilde Gulmuhammedov da Ocak 1925 yılında Aşkabat’ta Türkmen dilinde haftalık yayımlanan “Dayhan” gazetesinden kısa bir şekilde bahsetmektedir (Aşirov-Arıcan, 2020a: 111-112). Nasırlı da

yazısında, 1925 yılından itibaren T(b)KP MK gözetiminde “Dayhan” gazetesinin yayımlandığı ve haftada bir kez yaklaşık 3,000 adet basıldığı, gazetenin redaktörünün ise Gurtmıradov olduğu bilinmektedir. Bugün kütüphanelerde Türkmençe olarak yayımlanan ve içeriğinde çok değerli yazılar yer alan “Dayhan” gazetesini, 11 Haziran 1931'e kadar aynı isimle, daha sonra ise “Kolhosçı” adıyla 29 Ağustos 1935 tarihine kadar yayın hayatına devam etmiştir (Aşirov-Arıcan, 2020b: 47-48).

1.4. Yaş Kommunist Gazetesi

Halmıradov yazısında, 1926 yılında yayın hayatına başlayan “Yaş Kamınıst” (Genç Komünist) gazetesi hakkında şöyle bilgi vermektedir: “Şimdi “Yaş Kamınıst” gazetesi 1926 yılından beri çıkmaya başladı. Şimdi haftalık gazete. Bu 1927 yılında 1700 sayı, 1928 yılında 2000, 1929 yılında 2400, şimdiki zamanda ise 2500 olup yayımlanmaktadır” (Halmıradov, 1930). Aynı şekilde Nasırlı da 1925 yılında Türkmenistan'da öğrenciler için hazırlanan “Yaş Kommunist” (Molodoy Kommunist) adında bir gazetesi hakkında detaylı bilgi vermektedir (Aşirov-Arıcan, 2020b, 48). Faktoroviç yazısında, 8 Mayıs 1925 tarihinde çıkan ikinci sayısında “Mart 1925 yılından çıkıyor” şeklinde yer alan “Yaş Kommunist” gazetesinin haftada iki defa ve 2000 tirajla yayımlandığını kaydetmiştir. Gazetenin, 1925'te 3, 1926'da 4, 1927'de ise 15 sayısı çıkmıştır. 1928-1929 yıllarında ise ayda bir sayı çıkmaya başlamıştır. 1930- 1931 yıllarında ayda 4-5, 1932-1933 yıllarında ayda 6, 1934'te ayda 10, Nisan 1932'ten itibaren ayda 15, 1936'ten itibaren iki günde 1 sayı çıkmaya başlamıştır (Aşirov- Arıcan, 2019a: 102).

1.5. Gızıl Goşın Gazetesi

Halmıradov, 1930 yılında Aşkabat'ta “Gızıl Goşın” (Kızıl Ordu) adıyla yayımlanan bir gazetesinin olduğundan bahsetmektedir. Yazar makalesinde bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: “Ondan [“Yaş Kamınıst” gazetesinden] sonra “Gızıl Goşın” gazetesi 1930 yılında çıkmaya başladı. İlk yayımlandığında 2000 sayı neşredildi, hem şimdi şöyle çıkmaktadır. Bu gazete de her 5 günde bir defa çıkmaktadır” (Halmıradov, 1930). “Gızıl Goşın” gazetesi, 12 Ocak 1930 yılında Aşkabat'ta yayımlanmaya başlamıştır. TK(b)P MK Türkmen Atlı Alayı'nın siyasi bölümünün ve TSSR Osoaviahim'in yayın organı olarak 1936 yılına kadar devam etmiştir (Annagurdov, 1957: 210).

1.6. Zähmet Gazetesi

Halmıradov yazısında, “Zehmet” (Emek) gazetesinin 1920 yılında yayımlandığını şu sözlerle ifade etmektedir: “Zehmet” gazetesi 1920 yılında 1000 sayı ile çıkmaya başladı. Şimdiki zamanda 750 sayı yayımlandı” (Halmıradov, 1930). Aynı şekilde Nasırlı da, Türkmenistan'da Rusça “Trud” olarak bilinen “Zähmet” gazetesinin yayımlandığından bahsetmektedir (Aşirov-Arıcan, 2020b: 48). 1925 yılında TK(b)P MK yanındaki az milletler bölümünün yayın organı olarak “Hambal”, 1 Ocak 1926 yılından itibaren “Zähmet” adıyla yayımlanmaya başlamış ve Ağustos 1935 yılına kadar devam etmiştir (Aşirov- Arıcan, 2019a: 105-106).

2. DERGİLER

Halmıradov, “Türkmenistan'da Millî Metbugat” başlıklı yazısında, Türkmenistan'da millî matbuat ait beş derginin olduğunu ifade etmektedir (Halmıradov, 1930). Ancak yazar yazısında, dört dergiye (“Bolşevik”, “Tokmak”, “Türkmen Medeniyeti” ve “Pioner”) yer vermektedir. Aynı şekilde Nasırlı da 1929 yılında kaleme aldığı “Natspeçat v Turkmenistane” adlı makalesinde, Türkmenistan'da yayın hayatına devam eden gazetelerin sayılarını değerlendirerek o dönemde Sovyet Türkmenistanı'nda Türkmençe olarak dört gazete (“Türkmenistan”, “Dayhan”, “Yaş Kommunist” ve “Zähmet”) ve dört dergiden (“Tokmak”, “Bolşevik”, “Pioner” ve “Türkmen Medeniyeti”) bahsetmektedir (Aşirov-Arıcan, 2020b: 49). Ancak yazarın, dergileri incelerken genellikle kronolojik sıraya bağlı kalmadığı görülebilir.

2.1. Bolşevik Dergisi

Halmıradov yazısında, “Bolşevik” dergisinin 1925 yılında yayımlandığını şöyle ifade etmektedir: “Bunlardan [gazetelerden] başka yine bizim 5 tane dergimiz var. Onun ilk “Balşevik” dergisidir. 1927 [1925] yılında bir defa “Başevik” dergisi yayımlandı. Birinci yılda 500 sayı yayımlandı. 1928 yılında 1000 olup, 1929 yılında onun sayısı 1100 ulaştı” (Halmıradov, 1930). Metinde “Bolşevik” dergisinin yayın hayatına başlama tarihi olarak 1927 tarihi geçse de yazarın “ilk

Bolşevik dergisi” ifadesinden istinsah hatası olduğu söylenebilir. “Bolşevik” dergisi, 14 Temmuz 1925 yılında TK(b)P MK organı olarak yayın hayatına başlamıştır. “Bolşevik” dergisi, 1925 Eylül – 1929 Nisan arası Arap, 1929 – 1941 arası Latin ve 1941 – 1953 arası Kiril alfabesi ile yayımlanmıştır. 1953 – 1991 yılları arasında ise “Türkmenistan Komünisti” adıyla yayın hayatına devam eden “Bolşevik” dergisi, Türkmen basın tarihine damgasını vuran süreli yayınlardan biridir (Rahmanov- Kanlıdere, 2016: 200-246; Aşirov- Arıcan, 2019a: 104).

2.2. Tokmak Dergisi

Halmıradov yazısında, “Tokmak” dergisinin 1925 yılında yayın hayatına başladığını şu sözlerle açıklamaktadır: “Ondan [“Bolşevik” dergisinden] sonra bizde “Tokmak” dergisi var. O, 1925 yılından beri 1000 tiraj ile çıkmaya başladı. 1927 yılında 1800 tiraj olup, 1928 yılında 2000 baskı sayısına ulaştı. 1929 yılında baskı sayısı 2500 olup, 1930 yılında ise 3750 baskı sayıyla yayımlanıyordu” (Halmıradov, 1930). Aynı şekilde Gulmuhammedov da 1925 yılında Aşkabat’ta “Tokmak” dergisinin yayın hayatına başladığını belirtmektedir (Aşirov-Arıcan, 2020a: 113). Geçici olarak iki haftada bir “Türkmenistan” gazetesine ek olarak edebî, içtimai, mizahî bir süreli yayın olan *Tokmak* dergisinin Türkmen basın tarihinde ayrı bir yeri olmuştur. Türkmenistan’ın kütüphanelerinde, Türkmençe olarak yayımlanan mizah içerikli değerli yazıların yer aldığı *Tokmak* dergisi, Türkmenistan’da yayın hayatına uzun süre devam eden yayınlardan biridir (Aşirov-Arıcan, 2019b: 121-131).

2.3. Türkmen Medeniyeti Dergisi

Halmıradov yazısında, “Türkmen Medeniyeti” dergisinin 1928 yılında yayımlanmaya başladığını şu şekilde açıklamaktadır: “1928 yılından 1000 tiraj ile “Türkmen Medeniyeti” dergisi yayımlanmaya başladı” (Halmıradov, 1930). Aynı şekilde Nasırlı da “Türkmen Medeniyeti” dergisinin 1928 yılında Aşkabat’ta Türkmen Kültür Enstitüsü tarafından belgesel etnolojik tarihi bir dergi olarak yayımlanmaya başlandığını ve 2.000 tiraja ulaşan derginin yayın kurulunda, Böriyev, Hüseyinov, Gurtmıradov, Halmıradov, Sahetov’un bulunduğunu belirtmektedir (Aşirov-Arıcan, 2020b: 49). Annagurdov “Sovet Türkmenistanının Metbugat Tarihinden Oçerkler” adlı eserinde, “Türkmen Medeniyeti” dergisi hakkında değerli bilgi vermektedir (Annagurdov, 1962: 461-469). “Türkmen Medeniyeti” dergisi, sosyal alanda, özellikle Türkmen dili ve edebiyatı tarihi için önemli bir kaynaktır. Çünkü dönemin Türkmen aydınları tarafından süreli yayınlar, özellikle “Türkmen Medeniyeti” dergisi, Türkmen dili ve edebiyatı açısından ciddi bir kaynak haline getirilmiştir (Aşirov, 2019b: 121-131).

2.4. Pioner Dergisi

Halmıradov, “Pioner” dergisi hakkında yazısında şöyle demektedir: “Piyenir” [“Pioner”] dergisi. O, 1927 yılında yayımlanmaya başladı. İlk zamanlarda bir yılda 1000 tiraj ile çıkıyordu” (Halmıradov, 1930). Halmıradov “Pioner” dergisinin yayın hayata başlama tarihi olarak 1927 yılını göstermektedir. Ancak “Pioner” dergisi 1926 yılında yayın hayatına başlamıştır. 1926 yılı Ocak ayında Aşkabat’ta yayın hayatına başlayan “Pioner” dergisinin yayın dili Türkmenicedir. Aylık olarak yayımlanan çocuk süreli yayını olan bu derginin yayın hayatı dört sene sürmüş ve kırk altı sayıya ulaşmıştır. “Pioner” dergisi yayımlandığı dört yıl boyunca Türkmenistan’daki süreli çocuk yayını olması açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

Bunlarla birlikte Halmıradov yazısında, mahalli basın, özellikle iletişim araçlarından biri olan gazeteler hakkında kısa bilgi vermektedir. Yazarın mahalli basınından bahsetmesi, yayınların araştırılması bakımından önemlidir. Son olarak Halmıradov yazısında, dönemindeki süreli yayınlar hakkında bilgi verdikten sonra “Bizdaki Kemçilikler” (Bizdeki Eksiklikler) şeklinde alt başlık atarak basının eksikliklerini altı maddede ele almaktadır. Bu eksiklikler giderildikten sonra, basının sosyalizm inşası açısından önemli olduğu vurgulanmıştır. Çünkü Türkmenistan’da sosyalizmin inşa hareketinin toplumun içerisinde yaygınlaştırılmasında en önemli rolü basın üstlenmiştir.

Sonuç

XX. yüzyılın 30’lu yıllarına kadar Türkmenistan’da yayımlanan yayınlar, özellikle süreli yayınların millî kültürün temellerini atma bakımından önemli katkıları olmuştur. Millî kavramını temel olarak vurgulayan bir dizi yayın yayımlanmıştır. Türkmenistan’da matbuat ile ilgili yazılar kaleme alan Türkmen aydınları, aynı zamanda süreli yayınların redaktörü ve basın alanında görev

yapan yazarlardır. Türkmen basın tarihi ile ilgili Sovyet Türkmenistanı'nda çeşitli bilimsel yayınlar yapılmıştır. Bu çalışmalar Türkmen basın tarihine ait yayınların ortaya çıkılması ve tespit edilmesi açısından değerli metinlerdir. Bu bağlamda Cuma Halmıradov'un 1930 yılında "Türkmenistan" gazetesinde "Türkmenistanda Milli Metbugat" adıyla kaleme aldığı makale, Türkmenistan millî basını tarihi açısından değerli bir yapıttır. Türkmenistan'da yayımlanmış olan Türkmençe süreli yayınları hakkında bilgi vermesi bakımından dikkate değer bir çalışmadır. Halmıradov'un yazısında, adı geçen gazeteler ve dergiler, Türkmenler açısından önemli süreli yayınlardır. Düşünür yazısının başlığına da millî kelimesini eklemiştir. Yazarın "millî" kavramını seçmiş olması anlaşılır bir durumdur. Çünkü "Türkmenistanda Milli Metbugat" isimli yazısıyla Türkmenistan'daki Türkmen dili ile ilgili süreli yayınları göz önünde tutmuştur. Sovyet Türkmenistanı'nın ilk döneminde yaşamış olan Türkmen aydınlarının basın faaliyetleri, millî bir kimlik oluşturma ve bilinçlendirme çabası olarak değerlendirilebilir. Sovyet döneminde oluşan siyasi ortam ve şartlarda, süreç içinde ideolojiye bağlı kalarak millî mefkûreyi devam ettirilen çalışmalar da repressiya ile sonuçlanmıştır. Bu durum dönemin birçok yazarının başına gelmiştir. Bu süreçte yayımlanan Türkmen millî basın tarihine ait süreli yayınlar ve onlarla ilgili yazılar, dönemin Türkmen düşünce yapısını yansıtan değerli kaynaklardır.

Kaynaklar

- Annagurdov, Mämmetdurdı. (1957). *Türkmenistanda Kommunistik Metbugatın Tarihinden*. Kitap 1. Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.
- Annagurdov, Mämmetdurdı. (1962). *Sovet Türkmenistanının Metbugat Tarihinden Oçerkler*. Kitap 2. Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.
- Aşirov, Tahir. (2020). *Türkmen Basın ve Düşünce Tarihinde Türkmen İli Dergisi (1922-1924)*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Aşirov, Tahir; Arıcan, Osman. (2020a). "A. Gulmuhammedov'a (1885-1931) Göre Türkistan'da Milli Matbuat". *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*. 1 (1), 101-114.
- Aşirov, Tahir; Arıcan, Osman. (2020b). "Yakup Nasırlı'ya (1899-1958) Göre Türkmenistan'da Milli Matbuat". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 4 (1), 45-50.
- Aşirov, Tahir; Arıcan, Osman. (2019a). "Yakov Markoviç Faktoroviç'e (1892-1948) Göre Sovyet Türkmenistanı'nda Süreli Yayınlar". *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*. 1 (1), 98-108.
- Aşirov, Tahir; Albayrak, Çağdaş. (2020). "İlyasov, K. – H. Goçmıradov. H. (1990). Dövrün Aynası ("Sovet Türkmenistanı" Gazeti 70 Yaşadı), Aşkabat: Türkmenistan. 208 S.". *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 141-146.
- Aşirov, Tahir; Arıcan, Osman. (2019b). "Türkmen Basın Tarihinde "Tokmak" Dergisi". *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 3 (2), 121-131.
- Aşirov, Tahir. (2019a). "Tatar Aydınlarının Türkmen Düşüncesinin İhyasında Yeri ve Önemi: H. Abidi Örneği". *Nauçnoye Naslediye i Obşestvennaya Deyatel'nost' Bra'yev Maksudi. Materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, priurochennoy k 150-letiyu Akhmetkhadi Maksudi i 140-letiyu Sadri Maksudi (Kazan, 7 dekabrya 2018 g.)*. Kazan: İstitut İstorii im. Ş.Marjanı AH RT (2019), 361-370.
- Aşirov, Tahir. (2019b). "Sovyet Türkmenistanı'nda Edebî Dil Araştırmaları: H. Deryayev Örneği". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 121-131.
- Durdiyev, Tagan. (1970). *Iz Galdıran Ömürler (Türkmenistanın Köne Partiya – Dövlät İşğärleri)*. Aşkabat: Türkmenistan Neşriyatı.
- Halmıradov, [Cuma]. (1930). "Türkmenistanda Milli Metbugat". *Türkmenistan Gazetesi*. I. (1 Mart 1930) – II. (12 Mart 1930).
- Rahmanov, Begench; Kanlıdere, Ahmet. (2016). "Bolşevik Dergisi (1925-1929) ve Sovyet Türkmenistanı'nın Oluşum Yılları". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 1 (1), (Aralık), 200-246.

Ekler

Ek-1: Cuma HALMIRADOV'un Fotoğrafi

Alpin Gülşen, Mustafa; Yıldırım, Mustafa. (2021). "Türkmenistan'da Büyüme ve Mali Yapı: Var Analizi (1996-2019)". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 53-68.

Araştırma Makalesi

TÜRKMENİSTAN'DA BÜYÜME VE MALİ YAPI: VAR ANALİZİ (1996-2019)*

Growth and Fiscal Structure in Turkmenistan: VAR Analysis (1996-2019)

Mustafa Alpin GÜLŞEN**

Mustafa YILDIRAN**

Öz

Bu çalışma Türkmenistan ekonomisi için 1996-2019 döneminde doğrudan yabancı yatırımların, kaynak gelirlerinin ve kamu harcamalarının iktisadi büyümeye olan etkisini araştırmaktadır. Bu çerçevede söz konusu ilişki VAR analizi ile test edilmiştir. Eş bütünleşme analizinin bulgularına göre reel büyüme ile söz konusu üç değişken arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. Diğer taraftan Granger nedensellik testine göre kısa dönemde %10 anlam düzeyinde reel büyümeden DYY 'ye ve kamu harcamalarından DYY 'ye doğru pozitif bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bunun yanında kaynak gelirleri ile büyüme arasında çift yönlü pozitif nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Diğer değişkenler arasında ise nedensellik ilişkisi yoktur. Çalışmanın etki-tepki analizi ile ulaşılan üçüncü bulgusu ise büyümenin üzerinde özellikle doğrudan yabancı yatırımların etkisinin nispeten büyük olduğudur. Ek olarak Varyans ayrıştırmasında doğrudan yabancı yatırımların büyüme üzerindeki etkisinin nispeten daha önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan, İktisadi Yapı, Mali Yapı, Granger Nedensellik, VAR Analizi.

Abstract

This study investigates the effect of foreign direct investments, resource revenues, and public expenditures on economic growth in the period of 1996-2019 in Turkmenistan's economy, using VAR analysis. According to the findings of the cointegration analysis, there is a long-term relationship between real growth and these three variables. On the other hand, according to the Granger causality test, there is a positive causality relationship from real growth to FDI and from public expenditure to FDI in the short run (10% significance level). Besides, there is a bidirectional positive causality relationship between resource income and growth. There is no causality relationship between other variables. The third finding of the study is that the impact of direct foreign investments on growth is relatively large. Also, it is concluded that the effect of foreign direct investments on growth is relatively more important in the variance decomposition.

Keywords: Turkmenistan, Economic Structure, Fiscal Structure, Granger Causality, VAR Analysis.

* Geliş Tarihi / Received: 31.03.2021, Kabul Tarihi / Accepted: 7.05.2021. DOI: 10.34189/asyam.5.1.006

** Dr., Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye, alpingulsen@akdeniz.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-2860-4469>

** Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye, mustafayildiran@akdeniz.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-1450-781X>

Giriş

Orta Asya geçiş ekonomilerinden olan Türkmenistan'ın, 1987 yılında başlayan bağımsızlık hareketleri 1991 yılında sonlanmıştır. 1924-1991 döneminde Sovyet sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) çatısı altında yer alan Türkmenistan, bağımsızlığının ardından, makroekonomik yapısı yüksek enflasyon, bütçe açığı ve düşük büyüme özelliklerine sahipti. 2000'li yıllardan itibaren ise özellikle doğal kaynak gelirlerindeki artış nedeniyle yüksek büyüme oranlarına sahip olmuştur (Batsaikhana ve Dabrowski, 2017: 299).

Geçiş sürecinin finansmanı olarak rasyonel bir vergi sistemine ihtiyaç duyan geçiş ekonomilerinin aksine Türkmenistan, doğal kaynak gelirleriyle kamu finansmanında önemli bir avantaja sahiptir. Ancak diğer kaynak zengini (resource-rich) ülkelere benzer şekilde, kaynak gelirlerine bağımlı bir ekonomik yapıya sahip olan Türkmenistan'da serbest piyasa sistemine yönelik reformlar da 2000'li yıllarda başlamıştır. Ek olarak, iktisadi sisteme uygun bir vergi yapısının oluşturulmasında nispeten başarısız olmuştur. Bunun nedenlerinden birinin, kaynak gelirlerine bağımlı bir mali yapının olması ve tarihsel mirasında Sovyet etkisinin daha yoğun bulunması söylenebilir.

Orta Asya ve Kafkasya ekonomileri, diğer geçiş ekonomilerine kıyasla, SSCB çatısı altında uzun süre yönetilmişlerdir. Bu ülkelerden Gürcistan (70) ve Ermenistan (74) dışında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan 75 yıl boyunca merkezi planlı bir iktisadi sistemde bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu ülkelerin tarihsel miraslarında veya coğrafi kapsamda (komşu ülkelerde) serbest piyasa tecrübesi bulunmamaktadır. Bunun bir sonucu olarak geçiş süreleri gecikmiş ve etkileri günümüze kadar yansımıştır.

Geçiş süresinin uzunluğu, kamu kaynaklarının tahsisi ve verimliliği açısından da önemlidir. İç savaş, ticaret ortaklıklarının bağımsızlık sonrası dağılması ve döviz kıtlığından dolayı hammadde tedarikinde yaşanan güçlükler kamusal kaynakların geçişin finansmanından daha çok tarihsel mirasın iyileştirilmesinde kullanılmıştır. Bağımsızlıklarının ardından yaşadıkları resesyon baz alındığında Moldova ve Ukrayna bu süreci 10 yılda; Rusya ve Türkmenistan ise 9 yılda tamamlamıştır (Mickiewicz, 200: 13).

Günümüzde ise Türkmenistan, çeşitli kurumsal endekslerde son sıralarda yer almaktadır. 2020 yılından geçiş ülkeleri arasında (ortalama 61) ekonomik özgürlük endeksinde 48,4 puanla son sırada yer almaktadır. Ek olarak yolsuzluğun en yaygın olduğu ülkeler arasında 1,9 puanla ilk sıradadır. Ancak GSYH büyüklüğünde ise 31 geçiş ülkeleri arasında 18.sırada bulunmaktadır.

Çalışmada ilk olarak Türkmenistan ekonomisinin iktisadi ve mali yapısı ele alınacaktır. Ardından literatür incelemesi ve niceliksel analize yer verilecektir. Çalışma, sonuç bölümüyle sonlandırılacaktır. Çalışmanın kısıtı, Türkmenistan'ın özellikle vergi yapısı ile ilgili verilerinin olmamasıdır. Küresel regülatörler tarafından ilan edilen verilerde, Türkmenistan genellikle bulunmamaktadır.

İktisadi ve Mali Yapı

Türkmenistan 1987 yılında bağımsızlık hareketine başlamış ve 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Geçişin ardından ilk olarak serbest piyasaya yönelik yasal reformlar yapmıştır. EBRD (1994-1999) raporlarına göre kapsamlı reformları başlangıç dönemlerinde yapamamış olan Türkmenistan kambiyo, merkez bankası ve şirketlerle ilgili yasal reformlar yapmıştır. 1996 yılından itibaren kısmi fiyat liberalizasyonu gibi uygulamalara başlamıştır. Reformları yaparken kademeli yöntemi tercih etmişlerdir.

Literatürde Murrell (1992) ve King (2002) gibi kademeli geçiş yöntemini savunanlar, geçişin zaman içinde olması gerektiğini ve böylece siyasi ve sosyal kargaşa ile iktisadi durgunluk gibi yapısal reformların olası risklerinin etkin bir şekilde kontrol edilebileceğini öne sürmüşlerdir. Bu açıdan reformların sıralaması önem kazanmaktadır. Koşullara uygun hukuki altyapı veya finansal sistemle ilgili reformlar yapılmadıkça özelleştirmenin başarısızlıkla sonuçlanacağı ya da makroekonomik istikrar sağlanıncaya kadar fiyat serbestisi konusunda daha temkinli davranılması gerektiği buna örnek olarak verilebilir (Fischer ve Sahay, 2000: 11).

Bununla birlikte kademeli geçiş yöntemi, şok terapi yönteminin karşısı olarak görülmektedir. Her iki yöntemin de nihai amacı serbest piyasa ekonomisinin ve demokrasinin temelini oluşturan kurumların inşası ile planlı sistemden piyasa ekonomisine geçilmesidir. Buna göre geçiş sürecinde ekonomiler, ülkenin mevcut durumuna ve koşullarına bağlı olarak, geçişin farklı aşamalarında yöntemler arasında geçiş yapabilirler. Bir diğer ifadeyle her bir ülkenin içinde bulunduğu kendine özgü koşullara göre geçiş yöntemini değiştirebilmektedir. Bu kapsamda kamunun ekonomiye müdahalesi, özelleştirme ve fiyat liberalizasyonu gibi politikalar her iki yaklaşımda da bulunmakta fakat sürecin hızı farklılık gösterilmektedir (Marangos, 2004: 445; Iwasaki ve Suzuki, 2014: 8-9). Bununla birlikte piyasa ekonomisine geçmek, kararların sadece piyasa aktörleri tarafından alınması veya merkezi planlamanın artık yapılmayıp kamu kesiminin ekonomiye müdahalesini kaldırmaktan daha fazlasını ifade etmektedir (McMillan ve Naughton, 1992: 131). Bu kapsamda kademeli geçiş yaklaşımı, yasaların, regülasyonların ve kurumların yeni sisteme uygun bankacılık sektörünün kurulmasına, sosyal güvenlik ve emeklilik sistemi gibi işgücü piyasalarının geliştirilmesine ve bu unsurlara yönelik kurumsal altyapının oluşturulmasına odaklanmaktadır (Svejnar, 2002: 12).

Geçiş ekonomilerinin kullandığı bir diğer yöntem ise şok terapi yöntemidir. Literatürde Aslund (2007) ve Turley ve Luke (2010) gibi radikal geçiş yöntemi olarak da ifade edilen şok terapi yaklaşımını savunanlar; (i) yeni süreçte oluşturulan küresel toplumsal yapının tekrar eski döneme dönüş riskinin ortadan kaldırılması, (ii) komünist yapıyı savunan baskı ve çıkar gruplarına karşı güçlü reformcuların oluşturulması ve (iii) demokrasi ile serbest piyasa ekonomisini ileriye etkili (proaktif) bir şekilde destekleyecek bir orta sınıfın geliştirilmesi gibi argümanları öne sürmektedir (Iwasaki ve Suzuki, 2014: 7). Bununla birlikte Şok terapi yöntemi, serbest piyasa ekonomisini oluşturmak için gerekli reformların derhal uygulanmasını savunan neoklasik bir geçiş modelidir. Bununla birlikte şok terapi modelinin uygulanması kısa sürmüştür. Bunun nedeni başlangıçta geçiş ekonomilerinde süreci başlatan hükümetler için önemli desteklere rağmen, işsizlik ve enflasyon gibi makroekonomik açıdan istenmeyen sonuçların ortaya çıkmasıdır. Bu durum yüksek enflasyon ile sosyal ve politik istikrarsızlığa neden olmuş, sadece bölgesel değil küresel iktisadi yapıya da negatif etkilemiştir (Marangos, 2007: 88-90). Bu yöntem ilk olarak Ocak 1990'da Polonya'da uygulanmaya başlamıştır. Bu yöntemi uygulamaya başlayan diğer ülkeler ise Ocak 1991'de Çekoslovakya, Şubat 1991'de Bulgaristan, Şubat 1992'de Rusya, Temmuz 1992'de Arnavutluk, Eylül 1992'de Estonya ve Haziran 1993'te Letonya olarak sıralanabilir.

Şok terapi yöntemini aksine kademeli geçişi savunanlar literatürde ve uygulamada fazla yer tutmamış; bu nedenle teorik çerçevesi nispeten daha kısıtlı kalmıştır. Bu yöntem özellikle Macaristan ve Çin'de uygulanan başarılı kademeli geçiş reformlarının ardından şok terapi yöntemine karşı bir yöntem olarak geliştirildiği ifade edilmektedir (Aslund, 2013: 37). Bu açıdan kademeli geçiş yöntemi, bu iki ülkedeki uygulamalardan sonra önem kazanmış; sonuçları açısından şok terapi yöntemiyle kıyaslanarak etkin bir yöntemin tespit edilmesinde faydalı olmuştur.

Türkmenistan'ın bağımsızlığının ardından makroekonomik yapısına dair veriler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Türkmenistan'ın Makroekonomik Yapısı

Yıl	GSYH (Milyon \$,2010 baz yıl)	Kişi başı GSYH (\$, 2010 baz yıl)	Büyüme (Yıllık)	Enflasyon (GSYH Deflatör, Yıllık)	Doğal Kaynak Geliri (GSYH)	Kamu Harcaması (2010 baz yıl, GSYH %)	DYY (GSYH %)
1996	9223,3	2151,3	6,7	1014,0	53,7	6,0	4,5
1997	8171,8	1876,4	-11,4	61,8	31,0	8,3	4,4
1998	8752,0	1983,0	7,1	17,6	7,2	8,9	2,4
1999	10196,1	2283,0	16,5	23,0	19,3	12,4	5,1
2000	10753,7	2381,2	5,5	23,5	71,1	14,1	4,5
2001	11220,8	2458,5	4,3	32,3	86,3	14,5	4,8
2002	11249,7	2440,3	0,3	25,2	63,2	20,5	6,2
2003	11617,4	2495,3	3,3	27,2	58,5	24,0	3,8
2004	12198,3	2593,5	5,0	18,3	51,8	28,8	5,2

2005	13788,3	2900,0	13,0	7,0	53,7	24,2	5,2
2006	15301,3	3181,1	11,0	12,2	64,5	23,7	7,1
2007	16993,5	3489,3	11,1	9,3	63,0	31,7	6,8
2008	19491,6	3949,0	14,7	59,7	65,1	39,6	6,6
2009	20680,6	4129,5	6,1	9,8	29,2	42,9	22,5
2010	22583,2	4439,2	9,2	2,3	30,4	53,9	16,1
2011	25902,9	5006,3	14,7	12,9	43,4	56,8	11,6
2012	28778,1	5462,9	11,1	8,3	38,8	65,5	8,9
2013	31713,5	5909,7	10,2	1,2	33,4	66,5	7,3
2014	34980,0	6399,2	10,3	0,7	24,1	62,0	8,8
2015	37253,7	6693,9	6,5	-5,2	18,1	48,0	8,5
2016	39563,4	6987,1	6,2	-4,8	11,9	59,5	6,2
2017	42135,0	7318,1	6,5	-1,6	17,3	49,5	5,5
2018	44747,4	7647,9	6,2	1,2	24,7	56,6	4,9
2019	44770,0	8815,1	6,3		29,7	63,3	4,4

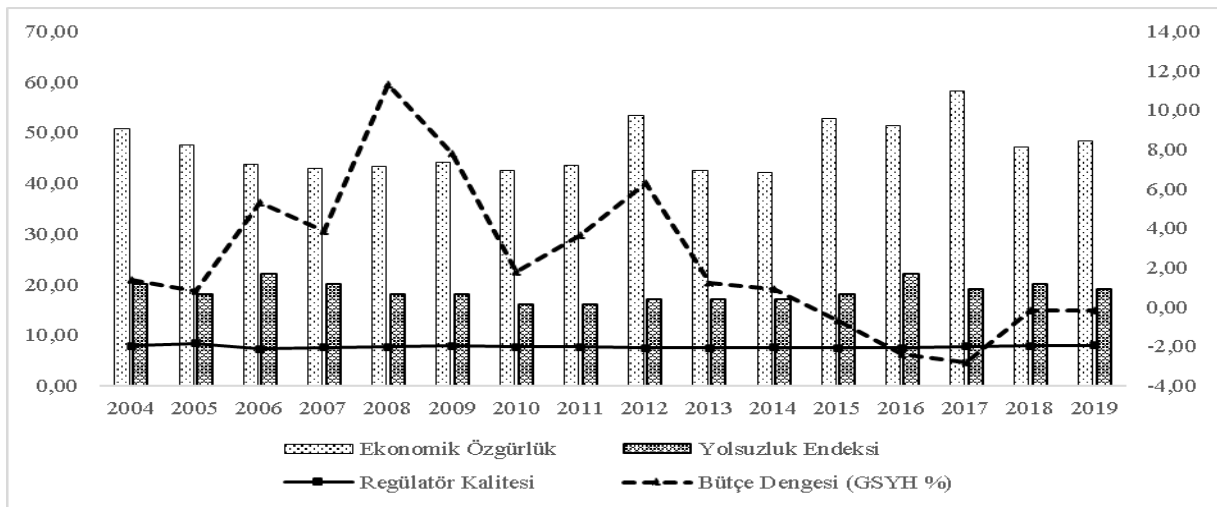
Kaynak: data.worldbank, tcdata360.worldbank.

Tablo 2'ye göre Türkmenistan'da geçiş sürecinin ilk yıllarında düşük büyüme ve yüksek enflasyon bulunmaktadır. Merkezi planlı bir iktisadi sistemden serbest piyasa sistemine geçen ülkelerde genellikle benzer bir yapı vardır. Bununla birlikte Türkmenistan'ın geçişin finansmanında kamu harcamalarını kaynak gelirleriyle ikame ettiği görülmektedir. Kamu harcamaları 2008 yılına kadar %40'ın altındayken bu yıla kadar kaynak gelirleri %65'e kadar yükselmiştir. Kaynak gelirlerinin azalmaya başladığı 2008 yılından itibaren, kamu harcamalarının payı %63'e yükselmiştir. Dolayısıyla geçişin finansmanında kamu harcamaları ile kaynak gelirleri arasındaki ikame ilişkisi günümüzde de devam etmektedir.

GSYH büyüklüklerinde ise pozitif yönde değişimler vardır. Buna göre reel GSYH'de 1996 yılı baz alındığında 2019 yılında %385,40; kişi başı GSYH ise %309,76 artış olmuştur. Böyle bir gelişmenin önemli bir nedeni, doğrudan yabancı yatırımların tutar olarak GSYH payındaki artış olduğu ileri sürülebilir.

Ülkelerin iktisadi yapısına uygun bir idari ve kurumsal yapının olması gerekmektedir. Bu değişkenlerden ekonomik özgürlük, yolsuzluk algısı ve regülatör kalitesi ilgili ülkenin kurumsal yapısı hakkında fikir vermektedir. Şekil 1'de, Türkmenistan'ın söz konusu göstergelerinin yanında bütçe dengesine yer verilmiştir.

Şekil 1: Türkmenistan'da Kurumsal Yapı

Kaynak: govdata360.worldbank., heritage.org., transparency.org

Şekil 1'de sol ekseninde ekonomik özgürlük ve yolsuzluk endeksi gösterilmekteyken sağ ekseninde regülatör kalitesi ve bütçe dengesi yer almaktadır.

Şekildeki göstergelerden ekonomik özgürlük, mülkiyet hakları, vergi yükü, mali sağlık, çalışma özgürlüğü, işgücü özgürlüğü, ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlük puanlarının toplamından oluşmaktadır. Yolsuzluk algısı endeksi ise uzmanlara ve iş insanlarına göre algılanan kamu kesimi yolsuzluğunu ifade etmektedir. Son olarak regülatör kalitesi göstergesi, hükümetin özel sektör gelişimine izin veren ve teşvik eden güçlü politika ve düzenlemeleri formüle etme ve uygulama becerisini göstermektedir.

Şekil 1'e göre Türkmenistan'ın ekonomik özgürlük endeksi ortalama 47,17 olup en yüksek puana 2017 yılında (58,20) ulaşmıştır. Günümüzde ekonomik özgürlük endeksinde başlangıç yılı olan 2004 yılı değerlerine geri dönüldüğü görülmüştür. Benzer şekilde yolsuzluk endeksinde de ilk sırada olan Türkmenistan, %18-22 arasında değerler almış ve ortalama 18,56 ile yolsuzluğun en yüksek gerçekleştiği ülkeler arasında yer almaktadır. Şekil 1'de yer alan regülatör kalitesinde ise bölge ortalamasının (1,01) oldukça gerisinde (-2,03) bulunmaktadır. Bununla birlikte bütçe dengesindeki görünümü oldukça pozitifdir. Neredeyse bütçe dengesinde bulunan Türkmenistan'ın çoğunlukla bütçe fazlası verdiği görülmektedir. Diğer taraftan Türkmenistan'ın Şekil 1'de yer alan bütçe dengesi gerçekleşmeleri ile tablo 1'de belirtilen kaynak gelirleri birlikte değerlendirildiğinde aralarında güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu çerçevede iki değişken arasın yapılan regresyon analizinde R² değeri 0,52 bulunmuştur. Bu değer aynı zamanda kaynak gelirlerinin bütçe dengesini %52 oranında etkilediğini ifade etmektedir.

Türkmenistan'ın iktisadi yapısı, diğer ülkelerde olduğu gibi, vergi sistemi tarafından doğrudan etkilenmektedir. Özellikle kaynak zengini ülke olması bu ilişkinin önemini daha da artırmaktadır. Aşağıda Tablo 3'te Türkmenistan vergi yapısıyla ilgili bilgiler yer almaktadır.

Tablo 2: Türkmenistan Vergi Sisteminin Yapısı

Değişken	Açıklama
Gelir Vergisi oranı	%10
Kurumlar Vergisi oranı	%8
Katma Değer Vergisi oranı	%15
Sosyal Güvenlik katkı payı (işveren)	%20
Sosyal Güvenlik katkı payı (çalışan)	%0
Vergi Tarifesi	Türkmenistan'da sabit oranlı vergi tarifesi uygulanmaktadır. Ek olarak, sabit tarife nedeniyle yükseklik ve uzunluk farklı hesaplanamamaktadır.
Vergilendirme Yetkisi	Tam mükellefler şahsilik ilkesine, dar mükellefler ise mülkiyet ilkesine tabidir.
Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları	2021 yılı itibariyle 31 geçiş ülkesi arasından 13 ülkeyle anlaşması vardır.

Kaynak: home. kpmg, pwc.com. deloitte.com.

Tablo 2'ye göre 2010-2021 döneminde Türkmenistan'ın vergi oranları değişim göstermemiştir. Buna göre Türkmenistan'ın gelir vergisi oranı %10 olup bu oran OECD (%41) ve dünya (%31) ortalamalarının altındadır. Benzer şekilde kurumlar vergisi oranı %8 olup bu oran OECD (%23) ve dünya (%24) ortalamasının altında seyretmektedir.

Vergi tabanı dar ve yolsuzluğu yüksek olan ekonomilerde vergi gelirlerinin yapısı ağırlıklı olarak dolaylı vergilere dayanmaktadır. Türkmenistan'da %15 olan KDV oranı, OECD (%19) ve dünya (16) ortalamasına oldukça yakın seyretmektedir. İşgücünün işveren üzerindeki maliyeti ile

sosyal güvenlik sisteminin finansmanını gösteren sosyal güvenlik katkı paylarına bakıldığında Türkmenistan'da işveren katkı payları %20 olup, bu oran OECD (%21) ve dünya (%15) ortalamalarına yakındır. Diğer taraftan Türkmenistan'da çalışanlardan sosyal güvenli katkı payı alınmamakta, buradan kaynaklanacak gelir kaybını ise gelir vergisi ve KDV ile ikame ettiği ileri sürülebilir.

Türkmenistan vergi sistemine ait veriler 2010-2021 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde Türkmenistan'ın vergi sistemi, düz oranlı tarifeye sahiptir. Hall ve Rabushka (1983)'nin öncü çalışmasında bu husus, düz oranlı tarifelerin, özellikle vergi tabanının dar olduğu ve hesap verilebilirlik gibi hususlarda eksiklikleri olan ülkelerde uygulanmasının vergi gelirleri ve vergi uyumu açısından pozitif etkide bulunacağı şeklinde ifade edilmiştir. Benzer şekilde Orta Asya ve Kafkasya geçiş ekonomilerinin tümünde düz oranlı tarifelerin olması; bir diğer ifadeyle artan oranlı tarifeye sahip ekonomilerin olmaması bu çerçevede açıklanabilir.

Tablo 2'de yer alan yükseklik ve uzunluk farkı ise artan oranlı tarifeye sahip vergi sistemlerinin, gelir dağılımında adalet ne ölçüde etki ettiği hakkında çıkarımlar yapılmasını sağlamaktadır. Türkmenistan vergi sisteminin düz oranlı tarifeye sahip olması nedeniyle yükseklik ve uzunluk farkları teknik olarak hesaplanamamıştır.

Vergilendirme yetkisinin yer ve zaman bakımından uygulanmasında çifte vergilemeye neden olabilecek bir ilke bulunmamaktadır. Uluslararası alanda genel kabul gördüğü şekilde tam mükellefler şahsılık ilkesine, dar mükellefler ise mülk ilkesine tabidir. Bununla birlikte diğer ülkelerle yaptığı çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarının sayısı oldukça düşüktür. 2021 yılı itibariyle geçiş ülkeleri arasında, Bosna-Hersek (10), Kırgızistan (10), Kosova (3) ve Moğolistan (10)'ın ardından, Tacikistan (13) ile birlikte, 13 çifte vergilendirme anlaşmasıyla¹ son sıralarda yer almaktadır. Bu anlaşmanın düşük sayıda olması, Türkmenistan'ın küresel ticari ilişkilerin zayıflığını da göstermektedir.

Türkmenistan'ın iktisadi ve mali yapısına ait söz konusu çıkarımların ardından ekonomik büyümesine etki eden faktörleri nicel analizle değerlendirilmesi izleyen kısımda yapılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak Türkmenistan veya komşu ülkeleri hakkında literatürde yapılan çalışmalara değinilmiştir.

Literatür Taraması

Literatürde Türkmenistan özelinde yapılan çalışmalar, bildiğimiz kadarıyla, oldukça sınırlıdır. Bu nedenle literatürde Türkmenistan'ın da yer aldığı veya Türkmenistan'a komşu olan ve benzer niteliklere sahip geçiş ekonomileri hakkında çalışmalara yer verilmiştir.

Tablo 3: Niceliksel Çalışmalar

Kaynak	Dönem/Ülkeler	Yöntem	Sonuç
Borensztein, Gregorio & Lee (1998)	1970-1989 69 gelişmekte olan ülke	Panel EKK	DYY'nin teknoloji transferi için önemli bir araçtır ve büyümeye yerli yatırımdan görece daha fazla katkı sağlamaktadır.
Gylfason (2000)	1960-1997 22 Geçiş ekonomisi	Panel regresyon	Kaynak zengini ülkelerde, iktisadi büyüme bu zenginlikten negatif etkilenmektedir.
Aleksynsk, Gaisford & Kerr (2003)	1991-2000 17 geçiş ekonomisi	Granger nedensellik	Doğrudan yabancı yatırımlar, genel olarak büyüme arasında güçlü ilişki vardır. Yabancı yatırımların, yurtiçi yatırımları negatif etkilememektedir.

¹ Bu ülkeler Belarus, Çin, Ermenistan, Estonya, Gürcistan, Hırvatistan, Kazakistan, Litvanya, Romanya, Rusya, Slovakya, Tacikistan ve Ukrayna'dır.

Ağayev (2010)	1994-2008 25 geçiş ekonomisi	Granger nedensellik	Doğrudan yabancı yatırımlardan büyümeye doğru güçlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Apergis ve Payne (2010)	1992- 2007 13 Asya ülkesi	Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik	Kısa ve uzun dönemde yenilenebilir enerji tüketimi ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Holzner (2011)	1990-2000 28 Merkez, Doğu ve Batı AB ülkesi	3 aşamalı EKK (3SLS)	Kamu harcamaları, gelir dağılımından adaletsizlik ve büyüme üzerinde negatif etkiye sahiptir.
Bayrak ve Esen (2015)	1990-2012 Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan	Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik	Uzun dönemde kamu harcamalarında meydana gelen %1'lik artış, büyümeyi %0,85 arttırmaktadır
Cheema (2015)	26 Geçiş ekonomisi 1992-2001	Panel regresyon	Bütçe dengesi, büyüme üzerinde pozitif etkiye sahiptir.
Oskembayev (2015)	1990-2000 ve 2001-2010 Kazakistan ve Bağımsız Devletler Topluluğu	Sistem GMM	Kaynak gelirlerindeki artış kurumsal kaliteyi ve büyümeyi negatif etkilemektedir.
Abdieva, Baigonushova & Ganiev (2017)	2000-2013 Kırgızistan ve Tacikistan	Granger nedensellik	Kırgızistan'da kamu harcamalarından büyümeye doğru tek yönlü nedensellik vardır. Tacikistan'da ise herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur.
Lupu, Petrisor, Bercu & Tofan (2018)	1995-2015 10 Orta ve Doğu AB üyesi ülke	ARDL	Eğitim ve sağlık harcamalarının ekonomi üzerinde pozitif, savunma, genel kamu hizmetleri ve sosyal refah harcamalarının negatif etkisi vardır.
Syzdykova (2019).	1995-2017 Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan	Panel ARDL	Doğrudan yabancı yatırımlardaki %1'lik artış GSYH'yi %0,9 arttırmaktadır

Ashurov, S., Othman, A. H. A., Rosman, R. B., & Haron, R. B. (2020)	2000-2017 Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan	Sistem GMM	DYY ile GSYH arasında pozitif ilişki bulunmaktadır.
---	--	------------	--

Tablo 3'te yer alan doğrudan yabancı yatırımların büyüme üzerindeki etkisini ele alan çalışmalardan Borensztein vd. (1998), 1970-1989 döneminde 69 gelişmekte olan ülkeyi Panel EKK yöntemiyle incelemiş ve DYY'nin teknoloji transferi için önemli bir araç olduğunu ve büyümeye yerli yatırımdan görece daha fazla katkı sağladığı bulgusuna ulaşmıştır. Aleksynska vd. (2003), 1991-2000 döneminde 17 geçiş ekonomisi Granger nedensellik yöntemiyle incelemiş ve Doğrudan yabancı yatırımlar ile genel olarak büyüme arasında güçlü ilişki olduğu ve Yabancı yatırımların, yurtiçi yatırımları dışlamadığı; aksine onları desteklediği bulgusuna ulaşmıştır. Benzer şekilde Ağayev (2010), 1994-2008 döneminde 25 geçiş ekonomisini Granger nedensellik yöntemiyle incelemiş ve Doğrudan yabancı yatırımlardan büyümeye doğru güçlü nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Syzdykova (2019) ise 1995-2017 döneminde Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan ekonomilerinde Panel ARDL analizi sonucunda Doğrudan yabancı yatırımlardaki %1'lik artışın GSYH'yi %0,9 arttırdığını ifade etmişlerdir. Son dönemde yapılan çalışmalardan olan Ashurov vd. (2020)'a göre 2000-2017 döneminde 5 Orta Asya geçiş ekonomisini (Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan) sistem GMM panel veri analizi ile incelemiş ve doğrudan yabancı yatırımlar ile GSYH arasında güçlü pozitif bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Kaynak zenginliği ile büyümeyi ilişkilendiren çalışmalara bakıldığında Gylfason (2000), 1960-1997 döneminde 22 geçiş ekonomisini panel regresyon yöntemiyle incelemiş ve kaynak zengini ülkelerde, iktisadi büyümenin bu zenginlikten negatif etkilendiğini ileri sürmüşlerdir.

Apergis ve Payne (2010), 1992- 2007 döneminde 13 Asya ülkesini Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik yöntemleriyle incelemiş ve Kısa ve uzun dönemde yenilenebilir enerji tüketimi ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Kaynak gelirlerine bağımlı bir mali yapıyı Hollanda hastalığı ile ilişkilendiren Oskenbayev (2015) ise 1990-2000 ve 2001-2010 dönemlerinde Bağımsız Devletler Topluluğu'nu Sistem GMM yöntemiyle incelemiş ve Kaynak gelirlerindeki artışın kurumsal kaliteyi ve büyümeyi negatif etkilediği bulgusuna ulaşmıştır.

Büyümeyi kamu harcamaları ve bütçe dengesiyle ilişkilendiren çalışmalardan Holzner (2011), 1990-2000 döneminde 28 Merkez, Doğu ve Batı AB ülkesini 3 aşamalı EKK (3SLS) incelemiş ve Kamu harcamalarının, gelir dağılımında adaletsizlik ve büyüme üzerinde negatif etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Bununla birlikte Bayrak ve Esen (2015), 1990-2012 döneminde 28 Merkez, Doğu ve Batı AB ülkesini Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik yöntemiyle incelemiş ve Uzun dönemde kamu harcamalarında meydana gelen %1'lik artışın, büyümeyi %0,85 arttırdığını ifade etmişlerdir. Abdieva vd. (2017) ise 2000-2013 döneminde Kırgızistan ve Tacikistan'ı Granger nedensellik yöntemiyle incelemiş ve Kırgızistan'da kamu harcamalarından büyümeye doğru tek yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ek olarak, Tacikistan'da ise herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Kamu harcamalarının bileşenleri açısından ele alan Lupu vd. (2018) tarafından yapılan çalışmada 1995-2015 döneminde 10 Orta ve Doğu AB üyesi ülke ARDL yöntemiyle analiz edilmiş ve Eğitim ve sağlık harcamalarının ekonomi üzerinde pozitif; savunma, genel kamu hizmetleri ve sosyal refah harcamalarının negatif etkisinin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak kamu harcamalarının yanında ayrıca bütçe dengesini dikkate alan çalışmalardan Cheema (2015)'ya göre 1992-2001 döneminde 26 Geçiş ekonomisini Panel regresyon yöntemiyle incelemiş ve Bütçe dengesinin, büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu ileri sürmüştür.

Niceliksel analiz

Bu kısımda Türkmenistan'ın kamu geliri yapısının büyümeye olan etkisi, Granger nedensellik ve VAR analizi ile ele alınacaktır. Bu amaçla 1996-2019 döneminin zaman serileri kullanılarak reel

GSYH, doğrudan yabancı yatırımlar, kamu harcamaları ve kaynak gelirleri değişkenleriyle analiz edilmiştir. Bir diğer ifadeyle bağımlı değişken 2010 baz yıl olarak alınan reel GSYH büyüme oranı, bağımsız değişkenler ise doğrudan yabancı yatırımların reel GSYH'ye oranı, kamu harcamalarının reel GSYH'ye oranı ve kaynak gelirlerinin GSYH'ye oranı olarak belirlenmiştir. Bu değişkenlerin belirlenmesinin nedeni, literatürde çoğunlukla kullanılan bir model olması ve Türkmenistan'ın veri yayınlama politikasındaki eksiklikler olduğu söylenebilir. Bu çerçevede çalışmada kullanılan veriler, ayrı metodolojiyi kullanmaları nedeniyle farklı küresel regülatörlerden alınmayıp sadece Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir.

VAR analizinin uygulanmasından önce logaritması alınan serilerin durağanlık (birim kök) sınaması Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi ve bu testin sonuçlarının güçlendirilmesi amacıyla da bir başka birim kök testi olan Phillips-Perron (PP) testi uygulanmıştır. Bununla birlikte VAR modeli güvenilir ve istikrarlıdır.

Tablo 4: ADF ve PP Birim Kök (Durağanlık) Testleri

Testler ve Değerler			Büyüme	Doğrudan Yabancı Yatırımlar	Kamu Harcamaları	Kaynak Gelir	
ADF	Sabit	Düzyey	T istatistiği	-5,373	-2,070	-1,787	-2,099
			Olasılık	0,000	0,257	0,376	0,246
		1.fark	T istatistiği		-6,254	-4,496	-5,160
			Olasılık		0,000	0,002	0,000
PP		Düzyey	T istatistiği	-5,167	-2,070	-1,945	-2,142
			Olasılık	0,000	,257	0,306	0,231
		1.fark	T istatistiği		-6,174	-4,496	-4,992
			Olasılık		0,000	0,002	0,000
ADF	Sabit ve trend	Düzyey	T istatistiği	-5,261	-1,898	-1,057	-6,876
			Olasılık	0,000	0,621	0,913	0,000
		1.fark	T istatistiği		-6,762	-5,070	
			Olasılık		0,000	0,002	
PP		Düzyey	T istatistiği	-8,432	-1,898	-1,057	-1,948
			Olasılık	0,000	0,621	0,913	0,595
		1.fark	T istatistiği		-7,733	-5,079	-5,478
			Olasılık		0,000	0,002	0,001

Türkmenistan'ın aynı zamanda maliye politikasını gösteren gelirler politikasının sınaması amacıyla kullanılan değişkenler, Sabit (none) ve sabit- trend var (trend ve intercept) olarak ADF ve PP birim kök testinde analiz edildiğinde, bu üç gösterge açısından düzeyde birim kök içermeleri nedeniyle 1.farkları alınmış ve 1.farklarında durağanlaştıkları görülmektedir. Söz konusu husus, Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testlerinin sonuçlarının gösterildiği Tablo 4 itibariyle gösterilmiştir.

VAR analizinin yapılabilmesi için serilerin durağanlaştırılmasından sonra gecikme uzunluklarının belirlenmesi gerekmektedir. Tablo 5'te Akaike (AIC), Schwarz (SC) ve Hannan- Quinn (HQ) bilgi kriterleri açısından gecikme uzunlukları gösterilmiştir.

Tablo 5: VAR Gecikme Uzunluğu Kriterleri

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	3.307224	NA*	1.26e-05*	0.072924*	0.271753*	0.106574*
1	10.80792	11.05366	3.25e-05	0.967587	1.961734	1.135836
2	17.10511	6.628624	0.000119	1.988935	3.778399	2.291784
3	33.25258	10.19840	0.000287	1.973413	4.558193	2.410860

Tablo 5'e göre üç bilgi kriteri açısından da gecikme uzunluğunun olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte tabloda LR, FPE, AIC ve HQ değerlerinin aynı derecede olduğu görülmekte ve bu kriterleri minimum yapan 1 gecikme uzunluğu esas alınmaktadır. Belirlenen optimal gecikme uzunluğu çerçevesinde Trace ve Max-Eigen istatistiklerine göre Johansen-Juselius eşbütünlük testi bulguları ise tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6: Johansen-Juselius Eşbütünlük Testi Sonuçları

Hipotezler	Özdeğer	Trace İstatistiği	%5 Kritik Değer
Trace İstatistiğine Göre Eşbütünlük Testi			
Yok	0.655272	45.44115	47.85613
En çok 1	0.473418	24.14114	29.79707
En çok 2	0.280383	11.31416	15.49471
En çok 3 *	0.210750	4.733441	3.841466
Max-Eigen İstatistiğine Göre Eşbütünlük Testi			
Yok	0.655272	21.30001	27.58434
En çok 1	0.473418	12.82697	21.13162
En çok 2	0.280383	6.580724	14.26460
En çok 3 *	0.210750	4.733441	3.841466

Tablo 6'da Trace (İz) ve Max-Eigen istatistikleri 4,733 değeri %5 kritik değerden (3,841) büyüktür. Dolayısıyla, değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin olmadığına yönelik H_0 hipotezi reddedilerek eşbütünlük ilişkisinin olduğu sonucuna varılmaktadır. Dolayısıyla tablo, değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisini göstermektedir. Tablo 6'ya göre bağımlı değişken ile bağımsız değişkenlerin uzun dönemli ilişkileri mevcuttur. Bulgular, Apergis ve Payne (2010) ile Bayrak ve Esen (2015) çalışmalarıyla paraleldir.

Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkiyi sınamak amacıyla Granger nedensellik testi sonuçları tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Boş Hipotezler	F istatistiği	Trace Olasılık	Sonuç
DYY Büyümenin Granger Nedeni Değildir.	1.01830	0.3263	DYY' den büyümeye doğru nedensel ilişkisi yoktur.
Büyüme DYY' nin Granger Nedeni Değildir	3.81555	0.0665*	Büyümeden DYY' ye doğru %10 anlam düzeyinde pozitif nedensellik ilişkisi vardır.
Kaynak Gelirleri Büyümenin Granger Nedeni Değildir	9.88831	0.0056	Kaynak gelirlerinden büyümeye doğru pozitif nedensellik ilişkisi vardır.
Büyüme Kaynak Gelirlerinin	7.28545	0.0147	Büyümeden kaynak gelirlerine doğru pozitif

Granger Nedeni Değildir			nedensellik ilişkisi vardır.
Kamu Harcaması Büyümenin Granger Nedeni Değildir	0.25412	0.6203	Kamu harcamalarından büyümeye doğru nedensellik ilişkisi yoktur.
Büyüme Kamu Harcamalarının Granger Nedeni Değildir	0.25696	0.6184	Büyümeden kamu harcamalarına doğru nedensellik ilişkisi yoktur
Kaynak Gelirleri DYY'nin Granger Nedeni Değildir	0.33041	0.5725	Kaynak gelirlerinden DYY' ye doğru nedensellik ilişkisi yoktur.
DYY Kaynak Gelirlerinin Granger Nedeni Değildir	0.07405	0.7886	DYY'den kaynak gelirlerine doğru nedensellik ilişkisi yoktur.
Kamu Harcamaları DYY'nin Granger Nedeni Değildir	3.33466	0.0845*	Kamu harcamalarından DYY' ye doğru %10 anlam düzeyinde pozitif nedensellik ilişkisi vardır.
DYY Kamu Harcamalarının Granger Nedeni Değildir	0.19223	0.6663	DYY'den kaynak gelirlerine doğru nedensellik ilişkisi yoktur.
Kamu Harcamaları Kaynak Gelirlerinin Granger Nedeni Değildir	0.45929	0.5066	Kamu harcamalarından kaynak gelirlerine doğru nedensellik ilişkisi yoktur.
Kaynak Gelirleri Kamu Harcamalarının Granger Nedeni Değildir	0.57549	0.4579	Kaynak gelirlerinden kamu harcamalarına doğru nedensellik ilişkisi yoktur.

*%10 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 7'ye göre 1996-2019 döneminde %10 anlam düzeyinde reel büyümeden DYY' ye ve kamu harcamalarından DYY' ye doğru pozitif bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bunun yanında kaynak gelirleri ile büyüme arasında çift yönlü pozitif nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Diğer değişkenler arasında ise nedensellik ilişkisi yoktur. Bulgular, Ashurov vd. (2020) ve Abdieva vd. (2017) çalışmalarına paraleldir. Bununla birlikte bulgular, Gylfason (2000) ve Oskembayev (2015) çalışmalarından farklılıklar göstermektedir.

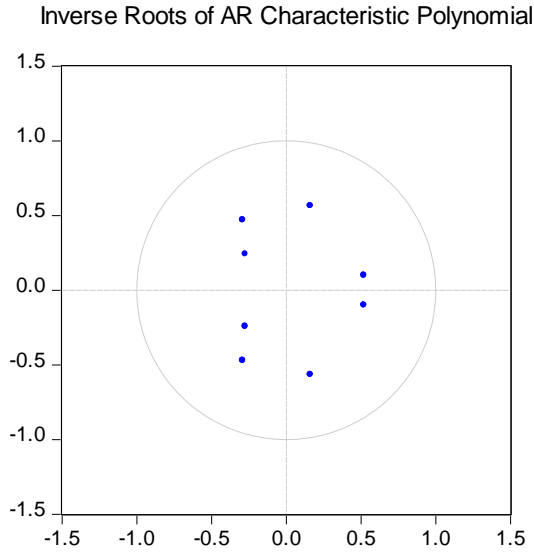
Kısa ve uzun döneme ait nedensellik ilişkilerine ait bulgular çerçevesinde yapılan VAR modeli sonuçları ise tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8: VAR Modeli Sonuçları

	DLNGR	DLNFDI	DLNNSI	DLNPEX
DLNGR(-1)	-0.176642 (0.16235) [-1.08805]	0.011064 (0.00575) [1.92410]	0.020809 (0.00689) [3.02007]	0.002793 (0.00307) [0.91044]
DLNFDI(-1)	-6.725631 (5.42970) [-1.23867]	-0.164262 (0.19232) [-0.85411]	0.302160 (0.23045) [1.31117]	0.066496 (0.10262) [0.64801]
DLNNSI(-1)	-12.18809 (3.98133) [-3.06131]	-0.065676 (0.14102) [-0.46572]	0.201700 (0.16898) [1.19365]	0.069773 (0.07524) [0.92730]
DLNPEX(-1)	-0.386581 (12.8573) [-0.03007]	0.945592 (0.45540) [2.07638]	-0.475657 (0.54570) [-0.87165]	-0.069695 (0.24299) [-0.28682]
C	0.095839 (1.32697) [0.07222]	-0.067367 (0.04700) [-1.43330]	0.044905 (0.05632) [0.79731]	0.077895 (0.02508) [3.10606]

Tablo 8’de gösterilen VAR modeli katsayı sonuçlarının bu haliyle yorumlanması doğru sonuçlar vermemektedir. Bu nedenle öncelikel birim kök analizinin yapılması daha sonra etki-tepki ve Varyans ayrıştırması analizinin yapılması gerekmektedir. (Hendry ve Juselius, 2000, s. 10).

Şekil 2: VAR Modeli Birim Kök Grafiği

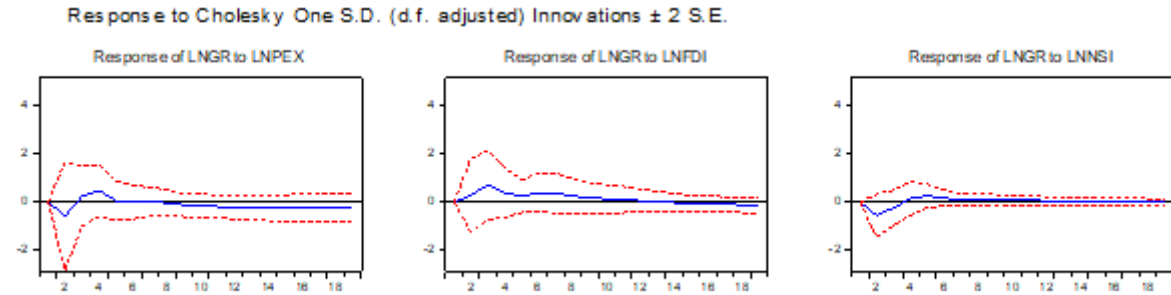

* LM ve White testi sonuçlarına göre VAR modelinde otokorelasyon ve değişen varyansın olmadığı görülmüştür. Bu açıdan VAR modelinde yapısal bir sorun bulunmamaktadır.

Şekil 2’ye göre modülüs değerleri referans aralığının içinde olduğunu belirten AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember kapsamında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla VAR modeli istikrarlı bir yapıdadır.

Türkmenistan’ın reel büyümesine etki eden bağımsız değişkenleri açıklayabilmek amacıyla şekil 3’te etki-tepki analizi sonuçları gösterilmiştir.

Şekil 3: Etki-Tepki Analizi Sonuçları (Büyüme Odaklı)

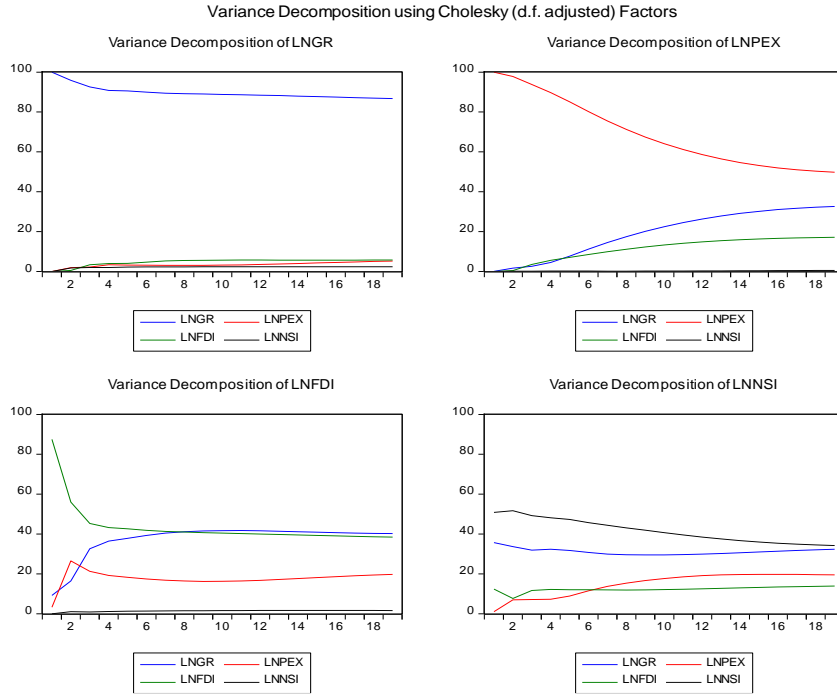

Şekil 3’te yer alan kesikli çizgiler güven aralığını, düz çizgiler ise değişkenlerin büyüme üzerindeki etkilerinin seyrini ifade ettiği Şekil 3’e göre kamu harcamalarında meydana gelen bir standart hatalık şokun büyüme üzerindeki etkisi ikinci döneme kadar negatif iken ikinci dönemden itibaren pozitif yönde gerçekleşmekte ancak beşinci dönemden sonra etkisini kaybederek sekizinci dönemden itibaren yine negatife dönmektedir. Diğer taraftan doğrudan yabancı yatırımlarda meydana gelen bir standart hatalık şokun büyüme üzerindeki etkisi 12. döneme kadar pozitif iken dönem boyunca negatife dönmemektedir. Bu çerçevede doğrudan yabancı yatırımların büyüme üzerindeki etkisi 12.dönemden sonra etkisini kaybetmektedir. Bununla birlikte kaynak gelirlerinde meydana gelen bir standart hatalık şokun büyüme üzerindeki etkisi dördüncü döneme kadar negatif iken bu dönemden yedinci döneme kadar ise pozitiftir. Ardından bu etki negatife dönmeyerek etkisini kaybetmektedir. Şekil 3’ün sonuçlarına göre büyümenin üzerinde özellikle doğrudan yabancı yatırımların etkisinin nispeten büyük oluğu ifade edilebilir.

Söz konusu etkilerinin nereden kaynaklandığına yönelik oransal etkiler ise varyans ayrıştırması yöntemiyle analiz edilmektedir. Bu yöntem bağımsız değişkenlerin birinde meydana gelen değişimin bağımlı değişkenin değeri üzerinde cari ve gelecekteki dönemde neden olacağı etkiyi ifade etmektedir.

İhracat rakamlarına yönelik yapılan Varyans ayrıştırmasının sonuçları Şekil 4'te gösterilmektedir.

Şekil 4: Varyans Ayrıştırma Analizi Sonuçları

Şekil 4'te çalışmada kullanılan değişkenlere ait varyans ayrıştırılması çizgi grafik şeklinde gösterilmektedir. Buna göre 1.dönemde büyüme meydana gelen %1'lik artışın %'100'ü kendisi tarafından açıklanmaktayken 2. dönemde yaklaşık %90'ı kendisi ve kalanı sırasıyla doğrudan yabancı yatırımlar, kamu harcamaları ve kaynak gelirleri tarafından belirlenmektedir.

Şekil 4'te diğer değişkenlerden olan kamu harcamalarının varyans ayrıştırılmasına bakıldığında, Wagner Kanunu ile ilişkili bir seyir izlediği görülmektedir. Buna göre kamu harcamalarındaki meydana gelen %1'lik artışın nedeni azalan eğilime sahip olarak büyüme ile aynı yönde olduğu görülmektedir. Büyüme ile değişkenler arasındaki en açık ilişki kendini doğrudan yabancı yatırımlarda göstermektedir.

Buna göre 6. dönemden itibaren doğrudan yabancı yatırımlarda meydana gelen %1'lik artışın %40'ı kendisi ve büyüme tarafından belirlenmektedir. Son olarak kaynak gelirlerinin Varyans ayrıştırılmasına baktığımızda bu değişkenin kendisi tarafından %100 açıklanmadığını ve zamanla büyüme ile kamu harcamaları tarafından açıklandığı görülmektedir. Bunun nedeni olarak kaynak gelirlerine yönelik yapılan sabit sermaye yatırımlarının genellikle iktisadi büyüme sağladıkça ve böylece kamu harcamalarıyla yapılması söylenebilir.

Dolayısıyla çalışmada kullanılan veriler ve analiz yöntemimize göre Türkmenistan'da büyümeyi etkileyen en önemli değişkenin doğrudan yabancı yatırımlar olduğu bulgusuna ulaşılabilir.

Çalışmanın bulguları, Borensztein vd. (1998), Aleksynsk vd. (2003), Ağayev (2010), Syzdykova (2019) ve Ashurov vd. (2020) çalışmalarının sonuçlarına benzerlik göstermektedir. Bunun yanında Gylfason (2000) ve Abdieva vd. (2017) çalışmalarıyla farklı sonuçlar elde edilmiştir.

Sonuç

Geçiş ekonomileri arasında kaynak gelirleri bakımından önemli bir yeri olan Türkmenistan'ın iktisadi büyümesinde kamu gelirlerinin bileşenleri ve kamu harcamalarının toplam büyüklüğü önemli bir rol oynamaktadır. Bu amaçla çalışmada 1996-2019 döneminde VAR modeli ile Türkmenistan'ın büyümesine etki eden doğrudan yabancı yatırımları, kaynaklardan elde ettiği gelirleri ve kamu harcamaları anali edilmiştir.

Eşbütünleşme testinin bulgularına göre reel büyüme ile söz konusu üç değişken arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. Diğer taraftan Granger nedensellik testine göre kısa dönemde %10 anlam düzeyinde reel büyümeden doğrudan yabancı yatırımlara ve kamu harcamalarından doğrudan yabancı yatırımlara doğru pozitif bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bunun yanında kaynak gelirleri ile büyüme arasında çift yönlü pozitif nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Çalışma kapsamında, diğer değişkenler arasında ise nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Çalışmanın etki-tepki analizi ile ulaşılan üçüncü bulgusu ise büyümenin üzerinde özellikle doğrudan yabancı yatırımların etkisinin nispeten büyük olduğudur. Ek olarak Varyans ayrıştırmasında doğrudan yabancı yatırımların büyüme üzerindeki etkisinin nispeten daha önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu bulgular literatürle paralellik göstermektedir. Bu çalışmalara literatürde belirtilen Borensztein vd. (1998), Aleksynska vd. (2003), Ağayev (2010) ve Syzdykova (2019) örnek gösterilebilir. Literatürdeki çalışmalardan farklı olarak, kamu harcamaları ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında tek yönlü pozitif nedensellik ilişkisi bulgusuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, yolsuzluğun yüksek olduğu ve dolayısıyla vergi tahakkuk-tahsilat ilişkisinin zayıf olduğu bir ekonomide, kamu harcamalarının finansmanı olarak doğrudan yabancı yatırımların olduğunu gösterebilir. Bu çerçevede, kamu harcamalarının finansmanında vergi gelirleri, doğrudan yabancı yatırımlarla ikame edilmektedir. Özellikle vergi sisteminde kaynak gelirlerine bağımlılığın neden olduğu negatif etkiler söz konusu yabancı yatırımlara bağımlılıkla birlikte daha kalıcı hale gelebilir.

Çalışmanın sonucuna göre Türkmenistan'ın büyümesinde kurumsal faktörlerden olan ekonomik özgürlüğün artırılması ve yolsuzluğun düşürülmesi gerekmektedir. Ek olarak, serbest piyasa sistemi tercihine uygun olarak iktisadi yapı ile vergi sistemi arasındaki uyum sağlanmalıdır. Bir diğer ifadeyle kaynak gelirleri ile vergi gelirleri arasındaki ikame ilişkisi vergi bilincini de negatif etkileyerek petrol gelirlerine olan bağımlılığının kalıcı olmasını güçlendirmektedir. Son yıllarda enerji kaynaklarının işletilmesinde yabancı yatırımları tercih eden Türkmenistan'da doğrudan yabancı yatırımlarının büyüme üzerindeki etkisini açıkladığı ifade edilebilir. Son olarak araştırmacılar, Türkmenistan ekonomisindeki büyümeyi açıklayabilmek amacıyla Bir Kuşak Bir Yol (One Belt One Road Initiative) İnisyatifi kapsamında yapılan yatırımlar veya diğer harcamalar kapsamında çalışmayı genişletebilir.

Kaynaklar

Abdieva, R.; Baigonushova, D.; Ganiev, J. (2017). "Relationship between Government Expenditure and Economic Growth in Transition Countries: Case of Kyrgyzstan and Tajikistan". *Bilig*. 83, 241-258.

Ağayev, Seymur. (2010). "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Geçiş Ekonomileri Örneğinde Panel Eşitlik ve Panel Nedensellik Analizleri". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 12 (1), 159-184.

Aleksynska, M.; Gaisford, J.; KERR, W. (2003). *Foreign Direct Investment and Growth in Transition Economies*, MPRA Paper, No. 7668, Munich: University Library of Munich.

Apergis, N.; Payne, J. E. (2010). "Renewable Energy Consumption and Growth in Eurasia". *Energy Economics*. 32(6), 1392-1397.

Ashurov, S.; Othman, A. H. A.; Rosman, R. B.; Haron, R. B. (2020). "The Determinants of Foreign Direct Investment in Central Asian Region: A Case Study of Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan (A Quantitative Analysis Using GMM)". *Russian Journal of Economics*. 6(2), 162-176.

- Aslund, Anders. (2007). *How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia*. New York: Cambridge University Press.
- Borensztein, E.; De Gregorio, J.; Lee, J. W. (1998). "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth? *Journal of international Economics*. 45(1), 115-135.
- Cheema, Nadir. (2015). *Impact of Fiscal Adjustment on Growth in Transition Economies*. Bloomsbury, Oxford.
- Batsaikhan, U.; Dabrowski, M. (2017). "Central Asia-Twenty-Five Years After the Breakup of the USSR". *Russian Journal of Economics*. 3(3), 296-320.
- EBRD. (1994). *Transition Report: Economic Transition in Eastern Europe and the Soviet Union*. EBRD, London.
- EBRD. (1995). *Transition Report: Investment and Enterprise Development*. EBRD, London.
- EBRD. (1996). *Transition Report: Infrastructure and Savings*. EBRD, London.
- EBRD. (1997). *Transition Report: Enterprise Performance and Growth*. EBRD, London.
- EBRD. (1998). *Transition Report: Financial Sector in Transition*. EBRD, London.
- EBRD. (1999). *Transition Report: Ten Years of Transition*. EBRD, London.
- Esen Ö.; Bayrak, M. (2015). "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Geçiş Sürecindeki Türk Cumhuriyetleri Üzerine Bir Uygulama". *Bilgi*. 73, 231-248.
- Fischer, Stanley; Sahay, Ratna. (2000). *The Transition Economies After Ten Years* (No. w7664). NBER, Cambridge.
- Gylfason, Thorvaldur. (2000). "Resources, Agriculture, and Economic Growth in Economies in Transition". *Kyklos*. 53, 545-580.
- Hall, Robert; Rabushka, Alvin. (2013). *The Flat Tax*. California: Hoover Press.
- Hendry, D. F.; Juselius, K. (2000). "Explaining cointegration analysis: Part 1". *The Energy Journal*. 21 (1), 1-42.
- Holzner, Mario. (2010). *Inequality, Growth and Public Spending in Central, East and Southeast Europe*. Working Paper, No. 71. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies (wiiw).
- Iwasaki, Ichiro; Suzuki, Taku. (2014). *Radicalism Versus Gradualism: A Systematic Review of The Transition Strategy Debate* (RRC Working Paper No. 45). Tokyo: Kunitach Hitotsubashi University.
- King, Lawrence. (2002). "Post-communist Divergence: A Comparative Analysis of the Transition to Capitalism in Poland and Russia". *Studies in Comparative International Development*. 37 (3), 3-34.
- Kronenberg, Tobias. (2004). "The Curse of Natural Resources in the Transition Economies". *Economics of Transition*. 12 (3), 399-426.
- Lupu, D.; Mihai, B.P.; Ana, B.; Mihaela, T. (2018). "The Impact of Public Expenditures on Economic Growth: A Case Study of Central and Eastern European Countries". *Emerging Markets Finance and Trade*. 54 (3), 552-570.
- Marangos, John. (2004). "A Post-Keynesian Approach to The Transition Process". *Eastern Economic Journal*. 30 (3), 441-465.
- MCMillan, J.; Naughton, B. (1992). "How to Reform a Planned Economy: Lessons from China". *Oxford Review of Economic Policy*. 8 (1), 130-143.

Murrell, Peter. (1992). "Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reform". *Economics of Planning*. 25 (1), 79-95.

Oskenbayev, Yessengali. (2015). *International Analyses of Natural Resource Curse and Kazakhstan's Related Economic Performance with Special Attention to Its Wheat and Energy Sectors*. Doctoral Thesis, Germany: University of Bonn.

Svejnar, Jan. (2002). *Assistance to the Transition Economies: Were There Alternatives?* World Bank Publications.

Syzdykova, Aziza. (2019). "Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Orta Asya Ülkeleri Örneği". *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*. 5(1), 291-307.

Turley, Gerard; Luke, Peter. (2010). *Transition Economics: Two Decades On*. Routledge, London.

Özdemir, Selin. (2021). “Tarihsel Süreç İçerisinde Budizm’in Japon Sanatına Etkisi”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 69-78.

Araştırma Makalesi

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE BUDİZM’İN JAPON SANATINA ETKİSİ*

The Influence of Buddhism on Japanese Art in The Historical Process

Selin ÖZDEMİR**

Öz

Budizm’in Japonya’ya gelmesi 6.yy’a kadar dayanmaktadır. Çin ve Kore üzerinden Japonya’ya ulaşan Budizm, Japon sanatının gelişiminde de büyük rol oynamıştır. Bu çalışmada; Budist sanat, Budizm’i öğretme, Buda’nın öğretilerini yayma amacıyla yapılan el yazması kitaplar, heykeller, duvar resimleri ile başlasa da aynı zamanda Japon sanatını günümüzde etkilediği öne sürülmektedir. El yazması kitaplar ile kaligrafinin gelişimini sağlamış, bunları kopyalama-çoğaltma ihtiyacından baskı sanatı gelişmiştir. Kaligrafi sanatında ve fırça kullanmakta ustalaşan Budist rahipler ilk Japon sanatçılar olarak görülebilir. Budist rahipler, fırça kullanımındaki ustalıkları ile Japon resim sanatına Budist temelli bir başlangıç yapmışlardır.

Bu çalışmada antik dönemde Budizm’in yeni bir din olarak Japonya’ya girmesi ve sonrasında Japon sanatına etkileri de incelenmektedir. Aynı zamanda bu araştırma ile, Japon yazı sanatı, baskı sanatı, resim, heykel ve mimaride de Budizm’in etkilerinin anlaşılabilir olması sağlanacak; bununla birlikte Japon sanat tarihi alanında daha sonraki çalışmalara zemin oluşturacak bir ön çalışma niteliği olacaktır. Aynı zamanda bu çalışmanın, Türk sanatı/sanat tarihi ve Japon sanat tarihi, kültürlerarası sanatsal araştırmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Japon Sanat Tarihi, Budizm, Budist Sanat, Budist Resimleri, Budist Heykelleri.

Abstract

The arrival of Buddhism in Japan dates back to 6yy. Buddhism, which reached Japan from China and Korea, also played a major role in the development of Japanese art. Although Buddhist art began with manuscript books, sculptures and murals made for the purpose of teaching Buddhism and spreading the teachings of the Buddha, Japanese art has prepared it to the present day. He ensured the development of its quality with manuscript books, and the art of printing developed from the need to copy and reproduce them. Buddhist monks who mastered the art of calligraphy and the use of brushes can be seen as the first Japanese artists. Buddhist monks made a Buddhist-based start to Japanese painting with their mastery of the brush.

This article examines the entry of Buddhism into Japan as a new religion in antiquity and its effects on Japanese art. At the same time, along with this research, the effects of Buddhism in Japanese writing art, print art, painting, sculpture and architecture will be understandable, and it will be a preliminary study that will form the basis for subsequent studies in the field of Japanese art history. It is believed that Turkish art/art history and Japanese art history will contribute to intercultural artistic research.

Keywords: Japanese Art History, Buddhism, Buddhist Art, Buddhist Paintings, Buddhist Sculpture.

* Geliş Tarihi / Received: 15.04.2021, Kabul Tarihi / Accepted: 29.06.2021. DOI: 10.34189/asyam.5.1.007

** Öğr. Gör., İbn Haldun Üniversitesi Yabancı Diller Okulu Doktor Adayı, Tohoku Üniversitesi Uzak Doğu ve Japon Sanat Tarihi Bölümü, Japonya, sselinozdemir@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-4737-198X>

1. Giriş

Antik dönemde Japonlar, Budizm ile tanışmasıyla birlikte inandıkları dine ait her bir ibadet nesnesini bazı süslemeler ile şekillendirerek günümüzün sanat eserlerini üretmişlerdir. Tarih öncesi devirlerden beri süregelen inançları olan Japonların kadim dini Şintoizm ve bambaşka bir din; hatta dinden öte farklı disiplinler içeren bir felsefe, bir kültür dini olan Budizm uzunca zaman Japon insanının hayatında varlığını sürdürmüştür.

Budizm, Japonya'ya 6yy'da girmiştir (Nagaoka, 2009: 7). Japonların günümüzdeki disiplinleri, ahlaki değerleri, dinden ayrılan farklı bir kültür alt yapısını oluşturan Budizm, ülkeye ilk girdiği andan itibaren başlarda varlıklı aileler arasında yayılmaya başlamıştır. Halka inmesi zaman alsa da İmparatoriçe Suiko sayesinde Şintoizm'e inanan bazı kesimlerde güven sonradan kazanılmıştır.

Budist gelenekte Buda'nın öğrencileri ile devam ettirilen sözlü öğretilerin aktarımı zaman içerisinde yetersiz kalıp, el yazması metinler üretmelerine ve daha sonraları da okuma-yazma bilmeyenler için resim ve heykel yapma geleneğinin başlamasına neden olmuştur. Japonya'da Budist sanatın ilk örnekleri, Çin'den ve Kore Yarımadası'ndan gelen el yazması kutsal Budist metinlerdir. Zamanla yine Çin ve Kore'den gelen resim ve heykellerle farklı sanat biçimleri üretim yoluna gitmişlerdir. Budist heykeltıraşlar ve ressamlar aracılığıyla ustaca heykel ve resim yapmayı öğrenmişlerdir. Bunlarla beraber zamanla Buda'nın tasvirleri, onun hayatının anlatıldığı resimler, bu resimleri yapmak için washu denilen el pirinç kağıtların yapımı-üretimi; yine bu kağıtlar üzerine çizilen rulo şeklindeki e-maki'ler (rulo resimler) gelişmiştir. Heykellerde durum biraz daha farklıdır. Buda heykelleri, Buda olma yolunda kendilerini adayınların, Buda'nın öğrencilerinin ve Budist mezhepleri kuran büyük rahiplerin heykellerinin yanı sıra Buda'ya ait olduğuna inanılan, kutsal emanet olarak görülen bazı kemik parçaları, diş, saç vb.nin saklandığı küçük kutular bazı heykellerin içlerine yerleştiriliyordu. Günümüz teknolojisi ile bu saklanmış olan tüm kutsal objeler gün yüzüne çıkmaktadır. Heykellerin bir diğer yapılış amacı ise Buda Cenneti "Pure Land"a gitme dileği ile yapılmış veya yaptırılmış dinî formlardır. Heykeller genelde imparatorluk ailelerinin veya varlıklı ailelerin ölümden sonraki refahı için yaptırılmıştır. Yapılan bu heykellerin içlerine o heykelin ne için ve kimin için ve de ne zaman yapıldığı heykeltıraş tarafından kazılarak yazılmaktaydı veya el yazısı ile yazılmış bazı küçük mektuplar koyulmaktaydı. Bu mektuplar yine pirinçten yapılmış kağıtlara, washilere yazılmaktaydı ve günümüzün e-maki'lerinin ilk primitif örneklerini oluşturmaktaydılar (Nagaoka, 2009: 16). Bununla birlikte tapınaklara Budist heykelleri, Buda'nın hayatını anlatan resimler, el yazması kutsal metinler-ilahiler bağışlama geleneği gelişmiştir. Budist sanatın ilk örneklerini Budizm'in Japonya'ya girmesiyle dini birer obje olarak görmüş olsak bile günümüzün sanat eserlerine etkisi tartışılmaz bir gerçektir (Özdemir, 2020).

2. Budizm'in El Yazması Kitaplara Etkisi ve Budist Sutralar

Buda'nın öğretilerini ve Budizm'i yaymak için kullanılan en eski metinler Budist rahiplerin yazdığı el yazması metinlerdir. Bu tarihi metinler dilbilimsel içeriklerle birlikte bunları dekore etme amaçlı görsel birtakım biçimleri de içlerinde bulundurmaktadır. Budist el yazması eserlerinin bir ülkeden başka bir ülkeye aktarımı da sanatsal stillerin yayılmasına neden olmuş ve Budist sanatın diğer kollarına temel oluşturup Japon sanatının da Şintoist gelenekten sonraki temelini hazırlamıştır. El yazmalarının fikir ve biçimlerinin diğer estetik alanlara olan bu uzantısı, bize Budist el yazması kültürlerini edebî ve sanatsal faaliyetin dinamik merkezleri olarak görmemizi sağlamaktadır (Berkwitz vd., 2009: 11).

Japonya'nın en eski Budist el yazma metinleri arşivi Nara'da Shoso-in'de bulunur. İpek Yolu üzerinden Japonya'ya ulaşan sekizinci yüzyıl kraliyetleri tarafından bağışlanan eski el yazması metinleri ve hazineleri koruma amaçlı yapılmıştır. Ama aynı zamanda, modern zaman öncesi Japonya'daki Budist el yazması kültürlerinin incelenmesiyle ilgili 10.000'den fazla belge de içermektedir. Bu belgeler ve metinler sayesinde Budist rahipler kutsal metinleri kopyalayıp çoğaltmayı; aynı zamanda dindarlığı yayma girişimini geliştirmişlerdir (Lowe, 2014: 288). Kutsal metinlerin, Budist sutraların çoğaltma işlemi "shakyo" sayesinde Budist rahipler iyi bir şekilde fırça kullanmayı öğrenmiş ve kaligrafi sanatını "shodo" geliştirmişlerdir. Budist metinlerden sonra edebî eserleri yazma ve çoğaltma, baskı resimleri imzalama ve emaki-mono'larda resim üzerinde hikâye anlatımını gerçekleştirmek için kullanmışlardır (Kitagawa, 1965: 322).

3. Budizm'in Japon Heykel Sanatı'na Etkisi

Budizm, gerçek ismiyle Prens Siddhartha Gautama tarafından kurulmuştur. Siddhartha Gautama aynı zamanda Shakyamuni (Shaka Klanı'nın Bilgesi) olarak bilinmektedir. M.Ö. 6yy'da Hindistan'ın kuzeyi günümüzde Nepal'de doğduğu ve de 35 yaşında iken aydınlanmaya ulaştığı söylenmektedir. Aydınlanmaya ulaştıktan sonra, yakınları ve öğrencileri tarafından "Buda" (aydınlanmış) olarak anılmaya başlanmıştır. Budizm ve Budist öğretiler Siddhartha Gautama'nın; yani Buda'nın öğrencileri, çevresindekiler ve kesişler tarafından nesilden nesile sözlü gelenek yoluyla aktarılmış ve korunmuştur. En erken Budistler olarak bilinen Hindu Brahmins'ler inandıkları kutsalların imgelerini görselleştirmenin doğru olmadığına inanıyorlardı. Buda ile ilgili imgeler yerine, Buda'yı simgeleyen çeşitli imgelerden ve geometrik şekillerden yararlanıyorlardı. Bunların en başında Buda'nın ayak izi gelmektedir (Seckel vd., 2004: 60).

Asya Budist sanatının ilk örnekleri Buda'nın ayak izlerinden oluşmaktadır. Genelde taşlara oyulmuş bu şekiller erken anikonik ve sembolik gösterimlerdir. En yaygın biçimi Buda'nın ayak izlerine işlenmiş tekerlekler şeklindeki sembollerdir. Bu semboller, Buda'nın manevi yolundan ve onun öğretilerinden ayrılmamak gerektiği ve Buda'nın izlerini takip etme anlamlarına geliyordu. Bu ayak izleri ve üzerindeki çizilen, kazınan izleri aslında Budist heykellerinin temelini oluşturmaktaydı (Tsuda, 1976: 77).

Görsel 1: Buda'nın Ayak İzi. 1. yy. Gandhara

Bu çağın ahşap heykelleri genellikle tek bir tahta parçasından oluşuyordu ve günümüzde renkleri neredeyse tamamen kaybolmuş olsa da her zaman renklerle süslenmiş veya altın varak ile parlatılmıştır. En iyi örnekler Horyu-ji'de hala mevcuttur. Budist heykeller başlarda tapınakların kendi salonlarında sergilenmek üzere yapılmışken sonraları bağış kültürü gelişmiştir. Budist heykeller Japonya'ya Aşuka dönemi ile birlikte girmiştir. Budist heykel geleneği Çin'de başladıysa da Japonya'ya Kore üzerinden girmiştir. Bu yüzden Çin heykeline göre Kore heykel tarzı Japon Budist heykellerinde çokça görülmektedir. Japon Budist heykellerinde en güçlü üç ana figüre bakabiliriz (Nagaoka, 2009: 116).

Nyorai (如来): Aydınlanmış, Nirvana'ya ulaşmış kişi

Bosatsu (菩薩): Nirvana'ya ulaşmak için yol arayan, çalışan kişi

Myōō (明王): Budizm'in koruyucusu sayılırlar. İnsanların Budizm'e inançlarını sürdürmeleri için yüzlerinde korkutma ifadesi bulunur.

Görsel 2: Nyorai, 7. yy. Horyuiji Tapınağı

Görsel 3: Bosatsu, Chuguji Tapınağı

Görsel 4: Myoo, 11. yy. Tokyo Ulusal Müzesi

4. Budizm'in Japon Baskı Sanatına Etkisi

Baskı sanatının gelişimi kadar baskı sanatlarında kullanılan kâğıdın gelişimi de önemlidir. Kâğıt ve baskı birbirine paralel gelişim sağlamıştır. Araştırmacılara göre kâğıt ile ilgili kaynaklar ilk olarak Çin'de görülmüştür. Japonya'ya ise en yakın komşuları olan Çin ve Kore yarımadasından Koreli Budist Rahip Doncho (曇徴) tarafından getirildiği söylenmektedir. Prens Shotoku (574-622) döneminde ise kâğıt üretimine geçilmiştir (Yazıcı vd., 2018: 99). Baskı sanatının tarihi de en az kâğıdın tarihi kadar eskidir. Kağıtla birlikte Çin'de ortaya çıktığı, ilk primitif baskıların ise damga şeklinde yüksek baskı şeklinde yapıldığı bilinmektedir. Önceleri Budist rahiplerin Buda'nın öğretilerini çoğaltma-yayma amacıyla yaptığı baskılar sonraları el yazısının gelişimine ve rahiplerin baskı sanatında ustalaşmasına neden olmuştur. Çoğunluğu yazılardan oluşan bu baskılarda zamanla yazı ile birlikte çeşitli dekoratif süslemeler, kuş motifleri kullanılmaya başlanmıştır (Kıran, 2008: 149). Baskı sanatı Budizm'in Japonya'da güçlenmesiyle birlikte sutraların yazılmasında ve basılıp-çoğaltılmasında büyük rol oynamıştır. Sonraları dinî resimler yerini günlük hayattan tasvirlerin bulunduğu resimlere bırakmış; bunlar baskı resim sanatında kullanılmaya başlanmıştır. Ukiyo-e'ler direk olarak Budizm'den etkilenmiştir diyemeyiz; fakat Budizm'den ve Budist sanattan etkilenen baskı sanatçılarının baskılarında Budizm etkileri görülmektedir. Ukiyo-e sanatının neredeyse temsilcisi haline gelen Katsushika Hokusai Budizm'in Nichiren mezhebine dahil olmuş ve bazı baskılarında bu etkileri hissettirmiştir.

Görsel 5: Katsushika Hokusai, Kanagawa'nın Büyük Dalgaları
(1829-1833)

5. Budizm'in Japon Resim Sanatı'na Etkisi

Budist resim sanatı 6. yy'da Budizm'in Japonya'ya girmesi ve yayılmasıyla Çin resim sanatı etkisi ile başladı. Buda ve Buda'nın hayatının gösterildiği resimler, Buda'nın öğretilerinin olduğu, okur-yazarlığı olmayanlar için öğretici amaçlı yapılan resimler Japon resim sanatının başlangıcını oluşturmuştur. İlk Budist resim sanatı örneklerine bakacak olursak Horyu-ji Tapınağı'ndaki Tamamushi Türbesi (玉虫厨子) üzerindeki resim en eski Budist resimlerinden birisidir (Görsel -6).

Görsel 6: Tamamushi Türbesi, 7. yy, Horyu-ji Tapınağı

Bu küçük türbenin yan panelleri Japon resminin ilk örnekleri olması ve ilk Budist mimariye de örnek teşkil etmesi açısından çok önemlidir. Bir kaide üzerinde Budist tapınağını andıran bu küçük türbe aslında Budist eserlerin saklanması için yapılmıştı. Kaideyi ve mimarı elemanları süsleyen bronz telkari bantlar, tamamushi böceğinin yanardöner kanatları ile işlenmiştir. Bu taşınabilir türbe Asuka döneminden günümüze kalan en eski mimarı örnektir (Baker, 1984: 34). Tamamushi türbesinin dış panellerinde Buda'nın önceki yaşamlarından birini anlatan bir masal betimlenmiştir. Prens Mahasattva, iki erkek kardeşiyle dağlarda avlanırken, aç bir kaplanla yedi yavrusuyla karşılaşır. Kardeşler kaçar; ancak Mahasattva beslenmesi için kendi etini sunar. Bu merhamet eylemi, gelecekteki bir yaşamda Budalığa ilerlemeyi sağlar. Bununla birlikte Budizm temalı resimler artmış; tapınak duvarlarına duvar resimleri çizme geleneği oluşmuştur. Tapınak duvar resimlerinin en iyi örneği Japonya'daki erken Budist sanatın birçok örneğini muhafaza eden Horyu-ji Tapınağı'nın Altın Salon duvarlarında bulunan duvar resimleridir. Bu resimler Buda'nın dört cennet sahnesini konu etmektedir (Resim-7). Her cennetin merkezinde, farklı Bodhisattvalar ve göksel koruyucular tarafından çevrelenmiş ve her iki tarafında uçan bir melek bulunan büyük bir baldakenle çevrelenmiş ana tanrısallığın tahtı bulunur (Akiyama, 1977: 23). Bu duvar resimleri fresk tekniği ile yapılmıştır. Çıkan yangınlarda birçoğu silinen bu resimlerin birçok kopyası yapılmıştır ve halen sergilenmektedirler.

Görsel 7: Amida Cenneti, 7. yy. Horyuji Tapınağı

Buda'nın doğumu ve ölümünü canlandıran Budist resimler ile Buda'nın hayatı Japon insanına öğretilmeye çalışılmıştır. Hıristiyan sanatındaki Hz. İsa'nın doğuşu temalı resimler aynı şekilde Budizm'de Buda'nın doğuşu, Nirvana'ya ulaşması ve Buda'nın ölümü sahneleri resmedilmiştir. Bu resimlerin ortak özellikleri Buda'nın ortada ve en büyük figür olarak resmedilmesi idi (Görsel -8).

Görsel 8: Buda'nın Ölümü, Nehanzu

Buda imgelerinin bulunduğu resimlerden sonra Japon resim sanatına e-maki denen rulo resimler, mandalalar, sumi-e ve suiboku-ga'lar popüler olmuştur. Temelinde Budist çağrışımların olduğu formlar, motifler bulunmaktadır.

6. Budizm'in Japon Mimari Sanatı'na Etkisi

Japonya'nın dinî mimarisi, en erkeni arkaik Şinto tapınakları ve Budist tapınakları üzerine odaklanır. Japonlar için, Budizm inancı yalnızca yeni ve son derece derin bir dünya görüşünü değil; aynı zamanda Asya kıtasının son derece gelişmiş kültürünün en etkileyici ifadelerinden birini temsil ediyordu. Budist dini ve ona eşlik eden sanat ve mimari, erken dönemde Japonlar için daha yüksek medeniyet ve uluslararası prestije giden bir yoldur (Kazuo, 1996: 13). 6. yüzyıl İmparatoriçe Suiko döneminde, Çin ve Kore tarzı mimari Japonya'ya tanıtıldı ve Japon mimarisi hızla devrim yaratmıştır. Genel yapı olarak tapınakların güney cepheye bakan bir Ana Merkezi salon, bir Altın salon ve bir adet (üçlü, beşli veya yedili) pagoda'dan oluşmaktadır. Suiko Dönemi'nde bu ölçeklerde inşa edilen manastırların en iyi ve en eski örneği aynı zamanda dünyanın en eski ahşap yapısı olma özelliği taşıyan Horyu-ji Tapınağıdır (Coaldrake, 1996: 127).

On altıncı yüzyılın sonunda Japonya, Kıta modeline görkemli manastırlar inşa ediyordu ve sekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, onu sürdürmek için iyi gelişmiş bir dinî organizasyonla ulusal bir eyalet tapınakları sistemi kurulmuştur. Özellikle klasik dönemde (sekizinci yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar) ve orta çağ döneminde (on üçüncü ila on altıncı yüzyıllar), Budist mimarisi yeni yapısal ve dekoratif özelliklerin tanıtılmasında başı çekmiştir. Budist binalar bu nedenle sadece diğer tüm Japon mimarisi için değil; Japon sanatının tüm külliyyatı için kritik öneme sahiptir (Kazuo, N. ve Kazuo, H., 1996: 35).

Sonuç

Japon Sanat Tarihi de tüm dünya sanatlarında olduğu gibi insanlık tarihi kadar eskidir. Çanak çömlek gibi seramikten yapılan küçük eşyalardan, büyük heykellere geçiş Japonlar için yeni bir din olan Budizm sayesinde olmuştur. Budizm öncesi inandıkları Şintoizm Japon insanının hayatına etki etmiş olsa bile Çin ve Kore'den gelen Budizm kadar köklü eserler bırakamamıştır. Budizm'in Japonya'ya girişinden günümüze kadar süregelen sanat kültürü Çin Budizmi'nden oldukça fazla etkilenmiştir. Günümüz Japonya'sı dinsel alandan seküler bir alana geçiş yapmış gibi görünse de Japon stili sanatların her birinde de Budist sanatın etkileri hala görülmektedir.

Başlarda Çin sanatının etkileri olan resimler, heykeller Kore yarımadasına da uğrayarak Kore sanatının da etkileriyle Japonya'ya girmiştir. Daha sonra kendine ait bir tarz geliştiren Japonlar Budist heykeller ve resimler dışında kendilerine özgü heykeller, resimler ve hatta ahşap baskılar yapmışlardır. Japon tarzı olan Ukiyo-e'ler Japon sanatı başta olmak üzere tüm Avrupa sanatını günümüzde dahi etkilemektedir. Budist metinlerin çoğaltılması amacıyla yapılan bu ahşap baskı çalışmaları günümüz Japon Sanatını oluşturmuştur. Şimdilerde zarif ve naif bir Japon sanat disiplini oluşmuştur. En başta yabancı kültürlerin etkileriyle sanatını geliştiren Japonlar günümüz dünyasında kendine farklı bir alan açmış hem sanatsal hem sanat tarihi gibi akademik alanlarda da Dünya'da yerini almıştır. Edo Dönemi'nde şehir ve halk kültürünün gelişmesi, Meiji Dönemi yenilikleri ile birlikte Batılılaşma ve Batı'ya uyum sağlama çabaları yeni bir toplum yapısı oluşturmuş; fakat sanatsal öğeler, motifler, sanat tarzları kökeninde Budist imgeleri her zaman taşımaktadır.

Bu çalışma ile Japon tarzı sanat biçimleri tek tek incelenmiş, heykelden resme, baskı sanatından kaligrafi sanatına kadar günümüzde de Budizm'in dolaylı da olsa etkileri görülmüştür. Bir din olarak Budizm'in sanat ile ilişkisi zayıflasa bile kopmamış, her zaman Japon sanatını felsefesiyle destekler nitelikte arka planda varlığını korumuştur. Budizm başlı başına etkileriyle var olmakla birlikte mezheplerinin de sanata etkileri ayrı ayrı incelenmesi gerekliliği de görülmüştür. Bu çalışma daha ayrıntılı din ve sanat ilişkisi kurabilme açısından bir önadım niteliği taşımaktadır.

Kaynaklar

- Akiyama, T. (1977). *Treasures of Asia Japanese Painting*. Rn. Ioli International Publications, Inc.
- Baker, Stanley J. (1984). *Japanese Art*. London: Thames & Hudson Ltd.
- Berkwitz, C. vd. (2009). *Buddhist Manuscript Cultures*. Routledge.
- Coaldrake, William H. (1996). *Architecture and Authority in Japan*. Routledge: Nissan Institute/Routledge Japanese Studies.
- Kazuo, Nishi; Kazuo, Hozumi. (1996). *What is Japanese Architecture?: A Survey of Traditional Japanese Architecture Paperback*. Kodansha USA: 1st Edition.
- Kıran, Hasan. (2008). "Tarihsel Süreçte Japon Baskı Sanatına Bir Bakış". *Sanat ve Tasarım Dergisi*. 1 (2), 149.
- Lowe, Bryan D. (2014). *Buddhist Manuscript Cultures in Premodern Japan*. Religion Compass.
- Nagaoka, Ryusaku. (2009). *Nihon No Butsuzō Asuka Hakuhō Tenpyō No Inori To Bi*. Chūōkōronshinsha.
- Seckel, D. vd. (2004). *Before and beyond the Image: Aniconic Symbolism in Buddhist Art*. Artibus Asiae Publishers.
- Tsuda, Noritake. (1976). *Handbook of Japanese Art*. C. E. Tuttle Company.

İnternet Kaynakları

Özdemir, Selin. (2020). "Japon Sanatının Hikayesi", <http://www.selinozdemir.com.tr/2020/03/japon-sanatının-hikayesi/>

Görsel Kaynaklar

Görsel 1. "Buda'nın Ayak İzi", <https://ja.m.wikipedia.org/wiki/%E3%83%95%E3%82%A1%E3%82%A4%E3%83%AB:Buddha-Footprint.jpeg> (e.t.: 10 Eylül 2020).

Görsel 2. "Nyorai", https://www.tnm.jp/modules/r_collection/index.php?controller=dtl&colid=N145 (e.t.: 10 Eylül 2020).

Görsel 3. "Bosatsu", <http://www.chuguji.jp/archaic-smile/> (e.t.: 10 Eylül 2020).

Görsel 4. "Myoo", https://www.tnm.jp/modules/r_collection/index.php?controller=dtl_img&size=L&colid=C1525&t= (e.t.: 10 Eylül 2020).

Görsel 5. “Katsushika Hokusai”, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/45434> (e.t.: 10 Eylül 2020).

Görsel 6. “Tamamushi Turbesi”, https://www.narahaku.go.jp/collection/vd-1439-0_2.html (e.t.: 10 Eylül 2020).

Görsel 7. “Amida Cenneti”,
https://ja.wikipedia.org/wiki/%E6%B3%95%E9%9A%86%E5%AF%BA%E9%87%91%E5%A0%82%E5%A3%81%E7%94%BB#/media/%E3%83%95%E3%82%A1%E3%82%A4%E3%83%AB:Amid_haba_paradise_Horyuji_Mural.JPG (e.t.: 10 Eylül 2020).

Görsel 8. “Buda'nın Ölümü”,
https://www.tnm.jp/modules/r_collection/index.php?controller=other_img&size=L&colid=A10599&img_id=1&t=now (e.t.: 10 Eylül 2020).

Çelik, Yavuz. (2021). “Orta Asya İçin Kuşak ve Yol Projesinin Stratejik Sonuçları”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 79-94.

Lisans Üstü Tez Makalesi

ORTA ASYA İÇİN KUŞAK VE YOL PROJESİNİN STRATEJİK SONUÇLARI*

The Strategic Implications of Belt & Road Initiative for Central Asia

Yavuz ÇELİK**

Öz

Çin, 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasından bu yana hem ekonomik hem de stratejik bir ortak olarak Orta Asya’da önemli bir konum elde etti. Orta Asya devletleri, Çin’in Kuşak ve Yol Girişimi (BRI) çerçevesi altındaki ekonomik planları ve altyapı faaliyetlerini göz önünde bulundurarak, ekonomilerinin ve-bir şekilde politikalarının – Rusya’nın etkisinden ziyade daha çok Çin etkisine göre şekillendiği tarihlerinde önemli bir döneme yaklaşıyorlar ve BRI bu senaryoyu destekliyor. Bugün Çin, bölgede önemli bir söz sahibi ve Orta Asya ekonomileri üzerinde önemli bir etkiye sahip, özellikle de Kuşak ve Yol ile saygılı bir şekilde iş birliği yapan ve karşılıklı fayda sağlamaya çalışan beş ülkede, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan. Bu politikada, ikili ilişkiler yoluyla, Çin, Pasifik’ten Baltık Denizi’ne stratejik bölgesel yerlere trafik bağlantısını iyileştirme sözü veriyor. Asya’da, özellikle Orta Asya’da yeni bir ekonomik Kuşak oluşturmak için Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, Çin ve Orta Asya ülkelerinin iletişimlerini hızlandırmaları, karayolu bağlantılarını iyileştirmeleri ve ticareti daha da artırmaları gerektiğini öne sürdü. Finansal entegrasyon için Çin hükümeti, Çin’in ticaret ortaklarıyla bağlantı kurması için gerekli altyapıyı geliştirme çabasının bir parçası olan Asya Altyapı Yatırım Bankası’nı (AIIB) kurdu. Çin, BRI gibi AIIB’yi de Orta Asya’daki devletlerin ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak ekonomik başarısını yinelemek için bir araç olarak görüyor. Orta Asya ülkeleri ile Çin arasında yeni yaklaşımlar, başarılar, fırsatlar, zorluklar ve engeller mevcuttur. Her ülkenin çıkarına göre, diğer komşu ve bölge ötesi ülkeler bu ilişkiyi doğrudan ve dolaylı olarak etkiler ve bu etkiye verilen tepkileri çeşitlidir. O halde odak noktası, Orta Asya için Kuşak ve Yol Girişimi’nin stratejik sonuçlarını ve bu bölgenin şimdiye kadar buna nasıl yanıt verdiğini anlamaktır.

Anahtar Sözcükler: BRI, Çin, Orta Asya, Rusya, AIIB.

Abstract

China has gained a significant position in Central Asia since the dissolution of the Soviet Union in 1991, both as an economic and strategic partner. Central Asian states are approaching a cornerstone for their history, in which their economies and - somehow their policies - are shaped more towards Chinese influence rather than Russia’s, considering that China’s economic plans and infrastructure activities under the Belt & Road Initiative (BRI) framework, the BRI have bolstered this scenario. Today, China is an important stakeholder in the region and has a real impact on Central Asian economies, especially the five countries, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, which have respectfully cooperated and sought to achieve mutual benefits through the BRI. In this policy, through bilateral relations, China promises to improve the traffic connectivity to the strategic regional places from the Pacific to the Baltic Sea. In order to create a new economic Belt in Asia, particularly in Central Asia, China’s President Xi Jinping suggested that China and Central Asian countries

* Geliş Tarihi / Received: 4.05.2021, Kabul Tarihi / Accepted: 29.06.2021. DOI: 10.34189/asyam.5.1.008

** PhD Candidate, Shanghai University, yyavuzcelik@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-2350-993X>

must expedite their communication, improve road connectivity, and further trade. For financial integration, Chinese government created the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB), which is part of China's broader push to develop the necessary infrastructure to connect China with trading partners. China considers the AIIB, like the BRI, as a tool to replicate its economic success by considering the needs of the states in Central Asia. New approaches, achievements, opportunities, challenges, and obstacles exist between the Central Asian countries and China. According to each country's interest, other neighboring and trans-regional countries direct and indirectly influence this relationship, and the reaction or response to this influence is diverse. The focus, then, is to comprehend the strategic implications of the BRI for Central Asia and how this region so far has answered to it.

Keywords: *The BRI, China, Central Asia, Russia, The AIIB.*

Introduction

One of the most recent developments in Central Asia is China's Belt & Road Initiative (BRI) that China is touted. The BRI proposed by the Chinese President Xi Jinping in 2013 and he hatched the idea to reutilize China and develop its economic influence in the region as an investor in Central Asia. The various financial and economic mechanisms initiated by expanding Chinese leadership conform to the BRI policy's core institutional components. These components provide the basis for expanding financial and economic connectivity expansion in the region, serving as a significant architecture for promoting inclusiveness and a springboard for opening various programs along the New Silk Road. In the past, it was once said that: 条条大路通罗马 (Tiáo tiáo dàlù tōng luómǎ) "all roads lead to Rome", however in contemporary times, it can be said, 条条大路通中国 (Tiáo tiáo dàlù tōng zhōngguó) "all roads lead to China", this perfectly captures the basis of the BRI, as China aims to construct and lead this \$4 trillion project.

This study examines the strategic policy of the BRI between China and Central Asia. Consequently, to analyze how Central Asian states and Russia have responded to this policy and to explore the strategic implications of the BRI for the Central Asia region and to study its embodied effects for China, the five Central Asian countries (Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan, and Kyrgyzstan), and Russia. What opportunities and challenges are for each country in the region? This research will try to find out the advantages and challenges under the Belt and Road Initiative for China and the five Central Asian countries. This study refers to Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan, and Kyrgyzstan by specifying Central Asia. The BRI includes six major land corridors and one maritime corridor referred to as this century's Maritime Silk Road. However, in this paper focus will be on; China-Central Asia Western Asia economic corridor. This corridor is linking China's Xinjiang province in China with the Central Asian states by rail network. These links pass through the five Central Asian states and Iran, and it ends in Turkey.

When Xi Jinping came to power, the Chinese economy faced two challenges, overcapacity, and excessive foreign exchange reserve. To solve these problems, Xi launched the BRI to improve neighboring policy to establish friendly, closer relationships (MFA, 2013) At the summit in Kazakhstan, in September 2013, Xi Jinping pointed out that China-Kazakhstan ties a significant example of neighborliness and mutually beneficial cooperation, Kazakh President Nazarbayev also emphasized that mutual support of one another's interests is fundamental for China-Kazakh comprehensive partnership (Kembayev, 2020, p. 7). The BRI has expanded into a trans-continental trade and infrastructure network covering most of the world from Eurasian continent to Africa, south Pacific region to Latin America, Central Asia to Europe. Maritime road the Maritime Silk Road also shipping lanes reaching all the way to Africa and the Mediterranean, however Maritime Silk Road is out the scope of this articles.

There has been a significant increase at the level of the Chinese economy in the last decades. At that time, China began to look to the neighbors, such as some Central Asian countries, to get raw materials and markets for their manufactured goods. The trade between China and its neighbors required significant improvement in transport and infrastructure facilities, and this situation gave rise to some initiatives and projects between these countries. Transport and connectivity projects had started much before the announcement of the BRI in 2013, which was given by President Xi Jinping.

It can be said that the BRI was the name given to those existing initiatives with the addition of many more infrastructure initiatives (Koparkar, 2017).

2. The interdependence between Central Asia and China's Belt & Road Initiative

Central Asian republics are approaching a cornerstone for their history. These countries' economies and somehow, their policies are shaped more toward China rather than Russia with China's economic plans and infrastructure activities under the BRI framework. The BRI itself challenges Russian influence in the region and Beijing trying to set up the region's Chinese century. Although the BRI has some economic and political challenges, overall, it seems exceptionally beneficial for five Central Asian states since its infrastructure activities started in the region. Some analysts claim that China wants to expand its export markets and access the region's natural resources rather than establish long-term economic growth for Central Asian states. However, it looks like there is a correlation between Chinese loans or credits and Chinese business engagement in Central Asia (Jaborov, 2018: 39).

Energy factor holds a significant position in the context of China's BRI especially in the last decades with growing China's demand. In this line with industrial and technological development, China has needed more energy suppliers. China's growing economic power and both regional and global influence to expand cooperative interactions with other countries including Central Asian states. The BRI has two ways of connecting China and Eurasia. The first one begins in Central China through Xinjiang and China's West into Central Asia, then the Middle East and Europe. The second one is that a maritime route that includes Southeast Asia and then west across some states of South Asia is thorough into Arabian Peninsula and then East Africa and finally stops in the Mediterranean (Payne, 2016). Central Asia is an important region in terms of energy potential and a bridge between China and the West. In this study, focus will be on Central Asia rather than any other region which with the BRI landed.

By improving relations with Central Asian states, focusing mainly on economic cooperation based on interdependencies, China is getting an important tool that stabilizes and economically liberates western China, which is perceived to be too backward compared to the country's East Coast - and diversifying its energy resources (Lakatos and Kosztur, 2017: 68).

2.1 Why is Central Asia important for the BRI

This paper also argues that, with the launch of the BRI, the strategic importance of Central Asia has significantly increase in the Beijing's foreign policy agenda, largely due to the regions' important geographic location in Eurasia and has direct border to Xinjiang with the three of five states of the region. Although the Central Asian region does not rank highest in the list of China's BRI priorities and Chinese trade with the region does not represent a high volume of the trade, nevertheless the strategic significance of the region to China is very crucial. The BRI concept has become a cornerstone of President Xi's foreign policy in China.

2.1.1. Political and Geo-Strategic Importance of Central Asia

Central Asia's political importance for China is growing in the context of the BRI. In the region, there are several countries those has interests such as Russia, China, United States, Iran, India, and Pakistan, these countries make the regions political importance significance (Blank, 2008: 73). There are terrorists, separatists, and extremists who are disturbing the peace in the Central Asian neighborhood, which sometimes spills over China's Xinjiang. Thus, the stability factor of the region is important for regional countries such as China and Russia. China encourages regional development to avoid political and social destabilization in the region, especially in border regions such as Xinjiang (Peyrouse, 2017: 97).

Since Soviet Union collapsed in 1991, the Russian influence in Central Asia has been on a decline. The US influence has increased in the region following the 9/11 and it then began the decline following years. Today, China is a significant player in the region, especially with its BRI projects (Goble, 2016). Above all, China and Russia are on a collision course in Central Asia, a region that has long been considered, and as far as Russia is concerned, still is, its back- yard. Since the early 2000s, this region has attracted China's attention through its Western Development Strategy, which has been

expanded and rebranded as expanded and rebranded as the Belt and Road Initiatives under the current administration. Bilateral relations in Central Asia are a weathervane for Chinese–Russian relations, and even if the short to medium-term weather seems settled, the long-term indications are for storms (Swanstöm, 2017: 11). As China and Russia are by far the two most crucial participants and critical factors in the regional issues, their relations will significantly affect the development of their respective approach to all the other countries in that region. Their political and diplomatic relations policies and cooperation will determine the future of Central Asia's population.

Central Asia is a land-lock territory which is located in the center of Asia. Two critical regional powers have surrendered the Central Asian territory, Russia and China. As well as Beijing and Moscow, there have been other regional and trans-regional players in Central Asia such as Iran, the US, and Turkey. This region is located in Eurasia, and it increases the geo-strategical importance. On the other side, trans-regional powers have changed Central Asia into a significant geopolitical region. China has also aimed to exploit market openings in Central Asia for Chinese goods and products; this may give rise to open up access to Russia, Turkey, Iran, and Europe thanks to the region's geo-strategic importance. To sum up, China has become an oil importer country, particularly in the last decade; Central Asia has vast oil fields for China (Wu and Chen, 2004: 1071). Beijing is trying to maintain easy access to these oil fields and with the BRI the Central Asian states and Russia generally welcomed the Initiative and sought to align their own development priorities. Furthermore, the region's stability is vital for China and Russia in addition to Central Asian states to maintain regional projects successfully.

2.1.2. Economic Importance and Natural Resources Factor

The BRI projects are likely to increase China's economic leverage as a creditor in the region. China has established the Asian Infrastructure Investment Bank, which is a multilateral and 440 billion Silk Road Fund for economic issues (Habib and Faulkner, 2021). In terms of geographical landscape and economic structure, Central Asian countries have some similarities. Generating electrical energy and irrigations system held an important position in economic importance. However, Central Asia countries' main mineral resources are oil, natural gas, some metals such as gold and silver, and chemical raw materials.

China has been a critical driver of infrastructure investment and construction in Central Asia in the last decade. The Belt & Road Initiative builds on China's long-standing economic investment in Central Asia, and also, the initiative plan has many opportunities to further develop the Central Asian country's economies (Lain, 2016). So far, China has done more than just invest in extractives material. Chinese companies in the region have built many roads, railways, tunnels, power lines. The distinctive economic expansion of China, especially in the last decade, has created a golden opportunity for Central Asian countries to emerge as a hub for trade and commerce place. The BRI has the potential to a significant opportunity for the regional countries to develop physical infrastructure, generate new revenues, and access new markets with cheaper routes. Although Central Asia is located in a strategic region, China's BRI could transform Central Asia into a more important strategical region in the world (Kurbanov, 2018: 86).

Energy is making up most of the trade coming through Central Asia to China. As China develops to become a modern economy, China will require massive quantities of natural resources to meet such a big economy's demands. One can argue that Central Asian countries were relatively poor; they had natural resources that the Chinese needed (Naarajärvi, 2012: 113–16). Central Asia has plenty of natural resources, particularly primary natural resources are oil, natural gas, colorful metals such as gold and silver, and chemical raw materials. The five Central Asian republics, Kazakhstan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Tajikistan, have immense natural resources. They are located in Eurasia's center by holding an important position for other countries, especially China and Russia, in the region. Central Asian countries, as their natural resources, can satisfy some amount of energy demands of China since they are rich in oil, natural resources, and many other resources (Masoud, 2014). Thus, it is understandable that China's desire to extend its economic activities to this region.

In short, there are valuable environmental potentials such as existing colorful and rare metals, including uranium, titanium, manganese, and industrial metals including iron, copper, and rich oil and gas resources in the region, making Central Asia very important for both regional such as China, Russia, and trans-regional powers such as the US. This region became the economic battlefield for the West and the East's super and ample powers because of these potentials. For instance, China is mostly seeking energy resources and the market while Russia mostly considers the region as its security territory, and the US also is seeking new energy resources and stabilizing the region.

3. Bilateral Relationships Between China and Central Asian Countries in the context of the BRI

Some scholars compare that China and its relationship with the states in Central Asia are also similar to those of imperial times even though the trade now is of natural gas, oil, coming from the Central Asian steppes, and China now seeks to sell its industrial goods to Central Asia and the West (Yuan, 2010: 855). According to the Chinese policymakers, elites, and scholars, Central Asia is still as important as the imperial rule in security and economic development. Shortly, in history with the ancient Silk Road dating back more than two thousand years when camel trains transported everything such as spices, silk between east and West, today those camels for transportation have been replaced by planes, trains and ships.

The BRI has aimed to make the Central Asian region more connected to the world by redrawing Central Asia's energy map. One gas pipeline had built from Kazakhstan and an oil pipeline that allowed Turkmenistan to decrease its dependence on Russia, another pipeline that has given rise to increasing Russian oil flow to China. Chinese companies have been involved in many infrastructure activities, such as building roads, bridges, and tunnels in the region. The presidents of Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Kazakhstan attended the Belt and Road Forum in Beijing in May 2017, and they found an opportunity to discuss current projects. The forum was an opportunity for Kyrgyzstan and Uzbekistan for them to further discuss about railways for potential progress in their relationship (Putz, 2017).

3.1 China-Kazakhstan

Due to its centralized authority and stable economy, Kazakhstan has used its advantage for its natural resources. Therefore, Kazakhstan was the first and most significant Central Asian country to get involved with China's investment projects under the BRI in Central Asia. China is a significant partner for Kazakhstan, both economic and political, along with Russia. Kazakhstan is quite open to any cooperation with China, particularly in the fields of economy and transport (Strachota and Jarosiewicz, 2013: 30). Following the dissolution of the Soviet Union and its independence in 1991, Kazakhstan sought to look elsewhere to export its natural resources. In the 1990s, China's economy had an expanded double-digit annually; Chinese firms such as China National Petroleum and Sinopec approached Kazakhstan to invest in the oil and gas sectors. This, in turn, would give rise to an expanded export of oil and natural gas to China. Starting from 1997, Kazakhstan had its first oil shipment to China at 1000 barrels per day (China Daily, 2007). The petroleum from the Kazakh oilfields had to travel great distances to reach the Chinese markets; hence they need to be sent via massive pipelines to the Chinese borders. These would also be taxed by the amount of flow through and the mileage gone through pipelines. China started to increase to buying up more up of the natural resources from Central Asia, and then the Central Asian countries got offer attractive packages such as loans for infrastructure development under the BRI. In terms of both import and export, Kazakhstan is the most important trade partner of China in Central Asia. Cooperation between two countries in the field of petroleum and gas officially began in September 1997 when Vice Premier Li Lanqing visited Kazakhstan. In addition to this cooperation, an agreement was also signed between China National Petroleum Corporation (CNPC) and the Kazakh minister of energy and mineral resources to construct the pipeline (Lai, 2009, p. 37). The high trade volumes have been generated by exports of oil, uranium, and metals from Kazakhstan to China (Strachota and Jarosiewicz, 2013: 30).

In 2011, China and Kazakhstan started to China-Kazakhstan Railway and China-Kazakhstan International Border Cooperation Center at the Khorgos in terms of the business relationship. Both sides intend to work together in order to develop infrastructure, particularly public infrastructure.

Those infrastructure operations required a certain number of Chinese laborers who went to Kazakhstan on work visas Kazakhstan. Chinese workers in Kazakhstan accept the laws and social rules in the region; basically, they keep up with Kazakhstan's rules or laws. In conclusion, Kazakhstan welcomes China's BRI initiative; therefore, China's aid and infrastructure plan have been taken. Chinese present presence in the country and social relations between both country's citizens results in China does not face so much public criticism in the country (Hao, 2018: 29–31).

In Sum, Kazakhstan is rich in natural resources and can cooperate with China the prospect of creating jobs for its citizens all around the country. China is cooperating in many infrastructure projects in Kazakhstan, such as roads, railroads, pipelines, bridges (Masoud, 2014). This kind of bilateral relationship efforts in the region further demonstrates Central Asia's importance for the Belt and Road Initiative in Kazakhstan and the Central Asian region. China wants to use BRI in order to expand its economic influence. The BRI remains a work in progress with some uncertainties. However, it is an opportunity for Kazakhstan and other Central Asian states to be a close relationship with China under the BRI frameworks and Chinese trade and investment in the region (Kirişci and Corre, 2018). So far, massive amounts of energy products are sold from Central Asia to China, and this has been further done so via international or regional agreements such as the Shanghai Cooperative Organization (SCO). Besides fossil fuels, states such as Kyrgyzstan have also sold hydroelectric power to China (Sheives, 2006, p. 205–08). The Central Asian region also has some of the world's windiest areas and is currently also trying to tap into wind power to stimulate clean energy trade export to China.

3.2. China-Uzbekistan

Since the early 1990s, China and Uzbekistan has improved their diplomatic ties. Beijing got ample opportunity to re-establish its historical ties with Central Asian states including Uzbekistan, which has been seen as one of the BRI centers. In October 1992, China opened its embassy in Tashkent; afterward, an Economic and Trade Agreement was created between these two countries. Karimov, former president of Uzbekistan, was invited to China three times, in 1992, 1994, and 1999. Uzbekistan's cooperation with Russia in terms of trade has remained strong, but in 2014 China overtook Russia as Uzbekistan's biggest trade partner with more than 3 billion US dollars (Madiyev, 2017: 2–7).

Tashkent has become one of the significant partners for China in Central Asia, not only regarding transport connections but also in terms of trade and natural resources. Uzbekistan has considerable oil and natural resources in the region and the CNPC has been already working with Uzbekistan's national oil and gas company, which is named Uzbekneftegaz, since 2006. Furthermore, the gas pipeline of China-Central Asia is vital for Chinese natural gas supplies (Garlick, 2016). At the end of 2010, China had 35 direct investment projects in Uzbekistan, and the amount of investment was US\$4 billion. China became the second-biggest trading partner of Uzbekistan and the biggest investor as a country in Uzbekistan (China.org, 2012). Uzbekistan is a SCO member that does not share a border with China, which may give rise to a different relationship with other Central Asian countries (Oresman, 2007, p. 77). In addition to oil and gas, China also has some invested in Uzbekistan's other sectors such as railways and electricity. XD, one of the groups of China, is involved in the field of modernization and construction of the Uzbek capital's electricity supply system by providing some equipment worth US\$ 26.3 million (Uz Daily, 2009). In April 2012, this company signed an agreement with the National Energy Company of Uzbekistan for engineering, procurement, and construction project. In March 2013, the Chinese company Xian Electric and Uzbekenergo, state joint-stock company of Uzbekistan, signed a Memorandum of Understanding to construct a wind farm in Uzbekistan (Madiyev, 2017: 12).

China and Uzbekistan will continue to deepen cooperation in various oil and gas trade and high-speed trains. To advance their strategic partnership, according Chinese diplomats say, China and Uzbekistan are enjoying deepening political mutual trust, effective cooperation on security, and fruitful practical cooperation. Both countries have maintained close coordination in jointly fighting the "three evil forces" of terrorism in the region, extremism, and separatism, ensuring the Beijing Olympic Games' success and the 2010 Shanghai World Expo (China Daily, 2013).

To sum, Uzbekistan's role has been dramatically increasing as a source and transit country in the process of implementing within China's BRI by meaning transportation, transit, and energy (Yuldasheva, 2017: 89).

3.3. China-Kyrgyzstan

Kyrgyzstan is one of China's gateway into Central Asia, with an 858-kilometer border. There have been some problems in Kyrgyzstan such as drugs, organized crime, Islamic radicalism that have had cross-border effects on China's domestic security. Kyrgyzstan is an important transit route for Chinese goods to other Central Asian countries and Europe, and therefore this country needs Chinese infrastructure investment such as rail and road links (Oresman, 2007: 76). Since the establishment of diplomatic relations between China and Kyrgyzstan, bilateral trade between the two states has overgrown. Since its independence until 2015, Kyrgyzstan received nearly 2 billion USD from China in loans (Wu and Chen, 2004: 1068). This amount of money was almost half of the Kyrgyz external debt in 2015.

The head of the Kyrgyz president's office head of foreign policy department, Aizada Subakozhoeva, declared that president Atambayev "...noted the importance of expanding fiber-optic communication lines from China to Europe via Kyrgyzstan, e-commerce, and the creation of logistics centers. The project of construction of the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway was noted as promising..." (Putz, 2017). Although Kyrgyzstan is not a significant energy partner as Kazakhstan as for China, Kyrgyzstan offers quite essential transit routes for China's plans and provides Chinese consumer goods in the region. Kyrgyzstan has been the only country in the Central Asian region to share WTO membership with China for some years. However, political problems and the unstable economy of Kyrgyzstan made it vulnerable to China's expansion in the economy. In Kyrgyzstan, Chinese companies work on infrastructure projects under the BRI framework by bringing their Chinese labor force. Sultan Sarigaev, a Kyrgyz officer, reported that in Chinese-Kyrgyz projects, approximately reserve 70% of available jobs for the Chinese labor force such as engineers and technical staff, rest of the local percentage labor people (Hao, 2018: 33).

Beijing's economic influence in Kyrgyzstan increased dramatically in the last years, with a volume of investment growing gradually. Economic cooperation between China and Kyrgyzstan usually imports Chinese goods; furthermore, currently Chinese companies have also begun to be highly active in some sectors such as energy and mining in the country. China has invested millions of dollars in these projects. For instance, an oil processing plant was built for around US\$ 250 million by two Chinese investors; it is supposed to reach 800,000 tons of oil capacity per year. China is trying to access some deposits which have rare earth elements, and several companies in the country are currently involved in exploration (Jaborov, 2018: 37–38).

3.4. China-Tajikistan

Tajikistan and Kyrgyzstan are more impoverished country compared to other Central Asian countries from an economic perspective. However, it is a strategically important country for the region. Tajikistan has a long border with the Xinjiang region, and China is also a key factor for Tajikistan economically. China has developed roads for the region, for instance, the Dushanbe-Chanak highway and some power lines and hydropower plants (Mariani, 2013). Most commentators believe that Tajikistan has been adequate for Chinese interests. That small country where surrender with mountains suffered a decade of civil war after they got independence gave rise to lack of an industrial base natural resources other than water. Consequently, China has begun to extend its financial influence in some areas of the Tajikistan economy, and also China has wanted to cooperate with agricultural lands (Goble, 2016).

According to Tajik authorities, there had a growth in the number of Chinese nationals living and working in Tajikistan by 30 percent since 2015, and also it is estimated by an unofficial number that there are 150 000 Chinese working in Tajikistan. However, the government authorities say that the local quotas are only around 8,000 a year (Goble, 2016).

Tajikistan is a significant country in terms of its natural resources and a significant number of deposits. The amount of foreign investment in China passed US\$ 1 billion in 2016 in Tajikistan, which

made China the leading investor in Tajikistan. The country has around 50 types of resources and has much more than 500 deposits that just have been discovered not long time ago. Coal, copper, zinc, gold, silver are the country's primary resources. It has been said from time to time, either by some politicians or elites, that Tajikistan is swapping its natural resources for infrastructure projects without a well-planned economic strategy and environmental analysis. In Tajikistan and Turkmenistan, the amount of public awareness for the rapid increase of China's influence of natural resources in the region is lower than that of Kazakhstan and Kyrgyzstan (Jaborov, 2018: 37).

Imomali Rahmon government has also placed high hopes in China's infrastructure investments to transform Tajikistan into a vital transit corridor between China and Central Asian countries. Beijing so far, has already made significant investments in Tajikistan's hydropower, power engineering, cement, and manufacturing goods industries, and agricultural cultivation. Its total direct investments in the Tajik economy reached to \$1.1 billion in 2016 which was almost 3% of the total amount (Dave and Kobayashi, 2018: 272).

3.5 China-Turkmenistan

Like Uzbekistan, Turkmenistan does not have a border with China, and it is farther from the Chinese landscape. China has invested in Turkmenistan in the fields of gas and oil (Oresman, 2007: 78). Turkmenistan's natural gas holds a significant position for China. China and Turkmenistan signed an agreement in 2006 to bring the gas from Turkmenistan to China by a new through Uzbekistan and Kazakhstan (Sutter, 2012: 251). Turkmenistan is one of China's largest trade partners in the region. Bilateral trade between these two countries reached slightly more than US\$ 15 billion in 2015. In 2017, Kazakhstan was the second-largest trading partner for China in the Central Asian region, with US\$ 14.2 billion. Kyrgyzstan follows with US\$ 4.3 and Uzbekistan US\$ 3.4, and finally Tajikistan US\$ 1.8 billion (Jaborov, 2018: 39). Recently, the CNPC has been one of Turkmenistan economy's most prominent contributors. Moreover, in addition to breaking Gazprom's gas monopoly around the region, the CNPC seeks to be well situated to act as a mediator in the region, the China-Central Asia pipeline, which consists of three different ownerships China-Turkmenistan, China-Uzbekistan, and China-Kazakhstan (Toktomushev, 2015).

4. The Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB)

Financial integration is crucial to support the implementation of the BRI. Therefore, the BRI proposals should involve a deepened currency stability system, investment, and financing system in Asia. China emphasizes that the Initiative framework must be built on regional economic cooperation - meaning that the BRI should be inclusive and balanced among all the member countries and, consequently, generating mutual benefits (Ruixue, Xiuling & Li, 2016: 51). Considering that this Initiative created under the Xi Jinping administration has focused on promoting development projects and neighboring Asian countries, China had to figure out a viable way to finance these giant projects. The emerging countries could not entirely rely on the existing financial institutions, such as the ones originated by the Bretton Woods conference – the World Bank, IMF, and ADB, for example – considering they are no longer capable of supporting all the necessary financial aid, besides from not letting the developing countries to have a more excellent voice in the decision-making process of the Banks' governance.

According to China's foreign policies' objectives of attracting more alliances worldwide and expanding its economic growth, creating a new financial institution capable of financing development projects for the members of the BRI was the perfect opportunity for the Chinese government to achieve these goals. It is also a good chance for the Asian countries to have another option of loans from China and not anymore from only the United States and Europe. Therefore, the Chinese government created the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB), which is part of China's broader push to develop the necessary infrastructure to connect China with trading partners mainly in Asia and further-reaching Europe, the Middle East, and Africa (Zimmerman, 2015: 6–7). The AIIB is one of China's most important financial integration initiatives to promote the BRI, which embraces regional markets and bilateral currency swaps (Callaghan & Hubbard, 2016: 120).

In other words, the main reason for instituting the AIIB is that provide secured loans to underdeveloped Asia-Pacific states – especially to the ones with difficulties obtaining funds through

other global financial institutions. The AIIB is a multilateral development bank in which the members aim to develop together. Fifty co-founding members signed an agreement in order to establish US\$ 100 billion as the core capital of the AIIB, with China owning 30.4% of the equity share, India followed with 8.5%, Russia with 6.7%, and 54.4% diversified among other members of the organization. China aspires to establish regional leadership and increase its influence in the Asian market by funding its initiatives, such as BRI (Kubalkova, 2015: 667–79).

The AIIB calls for 'multinational governance,' and it assures that its goal is to be more transparent and accountable. It also aims to fight against corruption to establish good governance; thus, it will have no tolerance for hyper patrimonial and hyper meritocratic positions among its members. Another aim of the AIIB is to provide a platform for developing states like Central Asian countries to increase their national capital via secured loans and help fund and develop their national economies (Kubalkova, 2015: 671). It is acceptable that China has its reasons for making sure that the AIIB functions as a genuinely multilateral institution. The AIIB is a vital vehicle for delivering Xi's signature foreign economic policy- the Silk Road economic belt' or Belt and Road Initiative and '21st century maritime Silk Road'.

5. Responses from the Central Asian States

So far, all those republics have generally responded positively to China's Initiative, even though some Chinese BRI challenges in the region have been challenged. In regard to the Central Asian region, China has massively increased trade between the two regions. Trade between China and the Central Asian countries has grown exponentially to US\$ 50 billion by 2013. China is a significant player in developing the infrastructure of Central Asia. The BRI incorporates both of these concepts, and a significant policy is born out of such (Hornby and Clover, 2015). Between 2005 and 2015, Central Asia and the Caucasus saw a dramatic increase from US\$ 5 billion to almost US\$ 50 billion in trade amount, which shows China's rising economic and geopolitical interests in the region (Dilleen, 2017). In the last years, the BRI has strikingly stepped up the Chinese investment in the region. For instance, Uzbekistan was given promises of about US\$ 20 billion in investment, which includes three years of natural gas supply agreement and funding for a gas plant. By looking at this agreement, the region is crucial as a natural resource for China's Initiative plan. The BRI can further improve China's ability to draw necessary agricultural and mineral resources from Central Asian republics.

Central Asia is a crucial constituent of China's BRI. All five Central Asian countries, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan are in the Chinese Initiative's land. In 2006, the Kazakhstan-China Crude Oil Pipeline was completed with an initial capacity of 10 million tons annually (China Daily, 2007). This was one of several massive infrastructure projects that China funded and supported, and it is one of many throughout the region. Chinese investment is interested in the area as it provides work for many of its citizens and improves access to precious natural resources, otherwise having to go through the Malacca Straits. Uzbekistan is one of those countries with rich oil and natural gas reserves; however, it had difficulty processing and transporting the products with poor infrastructure. China is trying to gain more access to mineral rights did not mind offering attractive low-interest loans to Uzbekistan to improve its drilling and transport infrastructure.

Kazakhstan is likely to continue to be one of the key countries in the region regarding the BRI and China, Russia, and the US triangular relationship in the region. Kazakhstan President Nazarbayev was keenly aware of the noose held on his neck by the Russians; therefore, it was one of the priority to find other markets to strike a balance of powers in Central Asia. This relief also came not from the Chinese entering into their energy markets but an interest of both Americans and Europeans. One can argue that Nazarbayev was satisfied with the American investment in the region. In the aftermath of the September 11th attacks in the US, Uzbekistan, Tajikistan, and Kyrgyzstan open their airbases recently closed for American aircraft for bombing the Taliban (Sheives, 2006: 215–16). Such development increased the American involvement in the Central Asian area, which helped unbalance the two original hegemonies, China and Russia. Nevertheless, with the BRI, Chinese influence in Central Asia has increased dramatically compared to other relevant stakeholders.

In terms of economic policies in China's and Central Asian countries and regional powers like Russia, one urgent task must be to eliminate barriers created by different trade policies in the BRI countries. Connectivity and integration of standards also rules and regulations should be regulated as on behalf of each country in the region (Monan, 2017). It is possible to further the economic cooperation, connectivity, and communication among the countries in the region. In order to achieve more integration as an economic or political, countries should establish more cooperation.

6. The Challenges for China-Central Asia relations in the context of the BRI

China is becoming a significant actor in Central Asia from the bottom up thanks to the BRI projects that bring an increasing Chinese influence in the region. That kind of economic engagement makes China a big player in the area. However, there are some challenges, and they require broader cooperation and partnership between China and regional states and possible Russia-China interest conflict over the region.

6.1 Possible Russia-China Interests conflicts

Today, Beijing and Moscow maintain a close relationship with each other even though their relationship was opposite during Soviet-Era. In the past, there were ideological between these countries' leaders, and they had some problems such as border disputes. Despite all the factors that caused the Sino-Soviet split, they converted to major strategic partners. Moscow decided to compromise with Beijing. One can argue that Moscow's position on the BRI is an implicit acceptance of China's influence in the Central Asian region. Russia avoids tension with China; they support the Central Asian states for the sake of political and social stability in the region (Peyrouse, 2017: 100).

Even though China and Russia maintain a close relationship, as mentioned up, some scholars argue that a strong resistance is expected from Russia against the BRI. Niklas Swanstöm argued that there might be a big issue or concern such as interests conflict between China and Russia. The reason behind his idea is that Russia sees Central Asia as its backyard and there is a significant growing China's influence in the region (Swanstöm, 2017: 11). The Eurasian Economic Union (EEU) which is a economic union located in western Asia, eastern Europe and Central Asia, may divide the relevant countries along the route, particularly in Central Asia, by choosing to pursue stronger historical ties with Russia or China. In the future, the EEU might not be willing to cooperate with the BRI (Pantucci and Chen, 2015: 12). The BRI is a trade and economic corridor initiated by China, while another is a new economic zone controlled by Russia. Anxieties of Russia about Central Asia are more visible at present. Russia has made renewed its ambitions in the region. Thus, Foreign Minister of Russia Sergei Lavrov put it, "...Russia has always respected the choice made by the people of the former Soviet Union who decided to be independent and develop their own countries..." He pointed out the Russian desires and emphasized that Moscow cooperated both as bilateral and multilateral cooperation, especially in Central Asia (Blank, 2017). To sum, China and Russia are have been able to avoid any political conflict, and they are neighbors of the Central Asian states; furthermore, both countries have several common concerns and interests that constitute the basis for their cooperation in the region.

6.2 Political situation in the Central Asian states

One of China's most severe challenges is the suspicion that other regional or global powers view China's aims and strategic purposes in a negative way. Many Chinese elites and commentators are concerned about some political risks. Most countries in Central Asia involved in the BRI are still in transition. China's economic growth will most probably impact its neighbors and influence the internal political dynamics of those countries in the Central Asian region. Opposition parties in the region countries may use China to make statements against current political power. For example, they may use some problems of the BRI frameworks against current authorities. Therefore, China needs to research Central Asia countries' domestic political situations, but this does not mean China should get involve with their domestic issues; China needs to understand more to get maximum profits from its BRI framework (Pantucci and Chen, 2015: 12). In this way, China may avoid dangerous unintended consequences. For instance, in Kazakhstan, Chinese loans, aids, and Chinese partnerships with Kazakh oil companies affected Kazakh leadership's power to stay in power (Hao, 2018: 29). Similarly, the stability is one of the main leading factors that need to be concerned. In this perspective, the BRI requires cooperation among those countries in the region, particularly between China and Russia, to

maintain stability (Lukonin, 2017: 7).

The effects of the BRI in the region are not entirely positive and there are some concerns about it. For instance, the countries have taken large amounts of loans, and there is a debt sustainability risk for those economically vulnerable countries like Kyrgyzstan and Tajikistan, where more than 40% of their external debts belong to China. Moreover, the Chinese labor force has a negative effect on those two countries. There are no laws that force employers to local laborers as in Turkmenistan and Uzbekistan. There is a perception that such situation leads people in those countries to lose their jobs. Another perception is increasing numbers of Chinese laborers also cause some cultural problems. China provides security to the region to protect its assets. In the last years, China is getting more power than countries like Russia, the US, and the European Union in terms of economic penetration in the region. That also helps it get power in the political and security arena (Koparkar, 2017), even though the complicated security environment in which the BRI faces up in several regions and countries, security issues are not included in the BRI frameworks (Hao, 2018: 26). The development's supply of arms and ammunition to some of the Central Asian countries, counter-terrorism cooperation, and recently conducted joint military operations in Tajikistan make Central Asian countries and Russia uncomfortable. To sum, China's diplomacy toward its Central Asian states and Russia makes more cooperate and see them as its partners to further its economic interest.

6.3. Socio-Economic Challenges and Demonstration in the region (anti-Chinese sentiment)

China is following the traditional Chinese investment model by using Chinese workers and Chinese technology for projects in the region. Such an approach has given rise to some arguments in the region states. This is one of the challenges which China faces and is likely to face in the future (Dilleen, 2017). Most of the BRI framework-related projects may encounter difficulties in the coming years. These projects rely on Chinese labor rather than local labor in the countries. The idea of Chinese expansion to Central Asia is discussed in Tajik, Kyrgyz and Kazakh media. One of the reasons for the argument is the vast different populations between China and Central Asia so that the citizens of the region get worry about China's over-populated. For instance, Kazakhstan has witnessed many massive protests against rumored land leases to Chinese farmers. It was reported to the media that there were clashes between Chinese and local laborers in Kyrgyzstan. It was reported that 25 Chinese migrants working illegally at one of the oil refineries in the Tokmak, located north of Kyrgyzstan, were told they were deported after this event.

There is a view that by some people, Central Asia still has the negative environmental impact of Soviet time development initiatives in the region. Some local people also believe that Chinese projects in the region seem to worsen this situation; furthermore, it is considered that Chinese cement plants built by China in Kyrgyzstan and Tajikistan have contributed to the air pollution (Sharma, 2017). Moreover, some Central Asians have not been entirely accepted by the incoming of Chinese entering their markets. Some concerns, such as a flood of Chinese goods in the Central Asian markets, are feasible. Central Asians are conservative, and they most likely have been observing other regions in the world how they have had to cope with the flood of Chinese industrialize or manufactured goods. For this reason, the current attitude to the Chinese coming into the market to sell their merchandise is accepted lukewarmly.

There is a prejudice for some Central Asian people about China or Chinese regarding a sociological challenge. Edward Chow (senior fellow in the Energy and National Security Program at CSIS) claims that Central Asian children were thought to fear China or the Chinese under the Soviet education system. Some people still have this attitude today in the region. According to some scholars and elites, due to the increasing Chinese presence and Beijing's active projects about loans for resources, anti-Chinese sentiment is growing. The number of Chinese laborers stepped up in the region gives rise to competition for jobs in the region. Therefore, some people started to complain about the decline of the jobs opportunity for themselves in the region (Hao, 2018: 29). In sum, even though there is anti-Chinese sentiment in the region, overall, the BRI projects are welcomed by the government of the states in the region.

Conclusion

This article has examined the implications of Chinese BRI in Central Asia and the responses these have elicited from the Central Asian states. There have been critical debates among scholars, politicians, and analysts about the opportunities, benefits, and threats of the BRI to Central Asian states. Based on findings, some of them have a positive attitude about China's BRI. They think that with the BRI projects, the integration of individual countries will be more developed. They suggest that because Central Asia has a handicap with their geography, the Initiative may make these countries to be more significant transit countries for the trade in the region. Others take the opposite view about the BRI; they claim that China's intervention in the Central Asian region could create financial dependency by turning Central Asia countries into a Chinese colony (Jaborov, 2018: 34). On the other hand, some argue that the BRI will not be successful or it will face serious problems; for instance, Jonathan E. Hillman emphasized that support for the BRI could decline by other states and even may turn against China over time. (Hillman, 2018). Some large infrastructure projects are rarely delivered on time. The BRI's success is likely dependent on some factors, such as the openness of Central Asian elites to these projects, institutional reforms in the region, the success of fighting corruption, and leadership progression (Duarte, 2018: 20). Over time the BRI is getting essential and a well-known policy. Chinese media emphasized that global awareness of the BRI has tripled between 2014 and 2017; according to a survey done in 22 countries, the percentage reached 18 percent from 6 percent (Guo, 2018).

In the wake of the dissolution of the Soviet Union, newly formed Central Asian states Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan sought to expand their economic, political, and also security ties beyond the Soviet Union's former allies. While Central Asian countries are trying to develop their relationship beyond the former sphere of the Soviet Union, China, at the same time, has rapidly increased its influence toward the region. With the increasing bilateral and multilateral cooperation between China and Central Asian states especially economic and security areas, China has strengthened its influence particularly economic influence, in the region despite significant challenges as mentioned in previous part of the paper. Although the BRI impacts can be seen somehow, it is hard to isolate the BRI's economic and political impacts completely. Some think it is a brand rather than a master plan with many specific project inclusion criteria. Temporally, functionally, and geographically, what counts as a BRI project is open to interpretation. Even obvious cases can have complicating factors. For instance, there is a lag between the announcement of infrastructure projects, construction, completion, and usage; however, for such a big project, it is understandable that some projects may be late.

Moreover, the economic impact of a recently-completed railway project, for example, will not become apparent for several years. This is a frustrating answer, particularly for a hearing with a title that reminds us that the BRI's fifth anniversary is later this year. To sum, long-term monitoring of BRI-related activities in the region will be necessary for finding more exact answers for the sake of involving countries (Hillman, 2018).

As stated in the introduction China now faces the issue of extreme overcapacity in certain areas under the BRI. This includes sectors such as steel and coal and the BRI project is an appropriate solution to offsetting some of this overcapacity, as it provides them the opportunity to export their materials, equipment, and construction and engineering expertise. In addition to this, the improved connectivity is likely to lead to a significant boost in trade across Asia, Europe, and Africa, most of it via Central Asia and Eurasia, as well as improving the growth in China's underdeveloped provinces thanks to improved transport links. In the Central Asian region, the economic stagnation of Europe and Russia and the US's preoccupation with its internal and external problems have given Beijing an excellent opportunity to strengthen its positions in the region gradually.

China desires to lead critical regional processes within the BRI on both bilateral and multilateral levels (Yuldasheva, 2017: 88). Although the Chinese official position is that there are no political attachments and that this project should not be seen as a political alliance, there are some geopolitical implications, and it is fair to assume the investment in these economies will have conditions of some form. Firstly, it is predicted that China will be using its foreign reserves to finance

international infrastructure projects, leading to less dependency on the US dollar, it is something that has been a critical theme for a while. It may also give them exposure and potential control over Central Asia resources, which may be up to approximately 40% of the global total. This is very different from the US's approach, which follows a strategy whereby the US will offer security to its allies through its military power and protect them against threats. However, this approach comes at a high financial cost, which China is likely to be avoided by becoming closer with allies through physical connectivity. As mentioned, these political intentions are not publicly announced, and China has instead chosen the route of being seen as a champion of globalization. Donald Trump's view on international trade agreements, including his withdrawal of the US from the Trans-Pacific Partnership, comes across as clearly opposed to the US's more protectionist approach recently. While prominent figures such as Mario Draghi, President of European Central Bank, publicly suggesting the threats of taking a protectionist approach (Speciald, 2017). This space allows China the room to grow into more of a global superpower. It is expected that this project will remain in news headlines for the coming months and years. However, it is precisely yet to be seen how this scenario will develop.

Russia still views Central Asia as its sphere of influence or, any other word, its backyards. However, Russia was weakened by internal strife and could not maintain a strong grasp of Central Asia's states, while China grew to be more powerful and wealthier. Hence it began to court the new Central Asian states. However, China was keenly aware that Central Asia is part of Russia's sphere of influence. Therefore, it is must be tread carefully on improving ties with Central Asian countries while not just at the cost of Sino-Russian relations.

Although China's rise especially economically move into the region was viewed with suspicion by some scholiasts, it was also viewed with some relief by others as it offers relief from a monopoly controlled by Russia. During most of the Cold War, everything from the political and economic systems was determined by the Russian in the region (Alexandrov, 1999: 57). There is no doubt that the local populace's interests in Central Asia were often sidetracked to the Russians' interests or the leadership in Moscow. In the 1990s, after the end of the Cold War, the region's dynamics and system in place still ensured that the Central Asian states would still be under Russia's complete control. However, the last decades has shown, Central Asian states' economies are shaped more towards Chinese influence rather than Russia's.

While some projects have already been completed, others have stalled. Neither Tajikistan nor Turkmenistan attended the Belt and Road Forum (BRF) in 2017. However, Tajikistan, attended to the following BRF in 2019. China's investment in Central Asia has been severe, there has been a rapid increase in trade between the regional countries and China over the last few years. Despite Beijing and Moscow's claim the EEU and the BRI can be connected one to another, how in detail in order to achieve that air of cooperation or competition is never wholly explained so far (Putz, 2017).

Some recommendations are provided here for China's BRI projects. Firstly, Chinese policymakers or planners for the BRI should better define the ultimate goals of the BRI. Secondly, although China's economy is growing day by day, there is no guarantee that economic growth will continue in the future. Therefore, China must share investment risk with other countries in Central Asia and generally with partner countries. Lastly, Beijing should put further effort into improving its relations with the great powers in the region by promoting China's national interests internationally accepted by other powers and focusing more on cooperation with other countries (Pop, 2016).

References

- Alexandrov, Mikhail. (1999). *Uneasy Alliance: Relations Between Russia and Kazakhstan in the Post-Soviet Era, 1992-1997*. Greenwood Publishing Group.
- "Ambassador Talks China-Uzbekistan Milestone." *China.Org.Cn*, http://www.china.org.cn/opinion/2012-01/21/content_24437462.htm (21 Jan. 2012).
- Blank, Stephen. (2017). "Russian Anxiety About Central Asia Becomes Palpable." *Eurasia Daily Monitor*. 14 (39), <https://jamestown.org/program/russian-anxiety-central-asia-becomes-palpable/>.
- . (2008). "The Strategic Importance of Central Asia: An American View." *The US Army War College Quarterly: Parameters*. 38 (1), 73–87.

Callaghan, Mike; Paul Hubbard. (2016). "The Asian Infrastructure Investment Bank: Multilateralism on the Silk Road." *China Economic Journal*. 9 (2), Routledge, 116–39. *Taylor and Francis+NEJM*, doi:10.1080/17538963.2016.1162970.

"China, Uzbekistan to Deepen All-around Cooperation." *CHINA DAILY*, http://www.chinadaily.com.cn/china/2013xivisitcenterasia/2013-09/08/content_16952894.htm (8 Sept. 2013).

"China-Kazakhstan Relations Grow Stronger." *CHINA DAILY*, http://www.chinadaily.com.cn/cndy/2007-10/15/content_6173531.htm (15 Oct. 2007).

Dave, Bhavna; Yuka Kobayashi. (2018). "China's Silk Road Economic Belt Initiative in Central Asia: Economic and Security Implications." *Asia Europe Journal*. 16 (3), 267–81. *Springer Link*, doi:10.1007/s10308-018-0513-x.

Dilleen, Connor. "China's Belt and Road Initiative in Central Asia: Insurmountable Obstacles and Unmanageable Risks?" *The Strategist*, <https://www.aspistrategist.org.au/chinas-belt-road-initiative-central-asia-insurmountable-obstacles-unmanageable-risks/> (28 June 2017).

Duarte, Paulo. (2018). "China in the Heartland: The Challenges and Opportunities of OBOR for Central Asia." *China's Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia*, edited by Marlene Laruelle, the George Washington University: Central Asia Program, 11–20.

Garlick, Jeremy. "Central Asia and Uzbekistan Are Crucial for China's Belt and Road Initiative." *CHINA DAILY*, http://www.chinadaily.com.cn/opinion/2016-06/22/content_25800443.htm (22 June 2016).

Goble, Paul. (2016). "China Quietly Displacing Both Russia and US From Central Asia." *Eurasia Daily Monitor*. 13 (140), <https://jamestown.org/program/china-quietly-displacing-both-russia-and-us-from-central-asia/>.

Guo, Martin. "2016-2017 China National Image Global Survey." *KANTAR*, <https://www.kantar.com/inspiration/society/2016-2017-china-national-image-global-survey> (11 Jan. 2018).

Habib, Benjamin; Viktor Faulknor. "The Belt and Road Initiative: China's Vision for Globalisation, Beijing-Style." *The Conversation*, <http://theconversation.com/the-belt-and-road-initiative-chinas-vision-for-globalisation-beijing-style-77705> (16 May 2017).

Hao, Tian. (2018). "China's Conditional Aid and Its Impact in Central Asia." *China's Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia*, edited by Marlene Laruelle, the George Washington University: Central Asia Program, 21–34.

Hillman, Jonathan E. "China's Belt and Road Initiative: Five Years Later." *CSIS*, <https://www.csis.org/analysis/chinas-belt-and-road-initiative-five-years-later-0> (25 Jan. 2018).

Hornby, Lucy; Charles Clover. "China's Great Game: Road to a New Empire." *FINANCIAL TIMES*, <https://www.ft.com/content/6e098274-587a-11e5-a28b-50226830d644> (12 Oct. 2015).

Jaborov, Safovudin. (2018). "Chinese Loans in Central Asia: Development Assistance or 'Predatory Lending'?" *China's Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia*, edited by Marlene Laruelle, the George Washington University: Central Asia Program, 34–41.

Kembayev, Zhenis. (2020). "Development of China-Kazakhstan Cooperation." *Problems of Post-Communism*. 67 (3), Routledge, 204–16, doi:10.1080/10758216.2018.1545590.

Kirişci, Kemal; Philippe Le Corre. "The New Geopolitics of Central Asia: China Vies for Influence in Russia's Backyard." *Brookings*, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2018/01/02/the-new-geopolitics-of-central-asia-china-vies-for-influence-in-russias-backyard/> (2 Jan. 2018).

Koparkar, Rashmini. "Belt and Road Initiative: Implications for Central Asia." *Vivekananda International Foundation*, www.vifindia.org, <https://www.vifindia.org/article/2017/june/14/belt-and-road-initiative-implications-for-central-asia> (14 June 2017).

- Kubalkova, Petra G. (2015). "Asian Infrastructure Investment Bank." *China Quarterly of International Strategic Studies*. 01 (04), World Century, 667–85. *worldscientific.com* (Atypon), doi:10.1142/S237774001550027X.
- Kurbanov, Sabir. (2018). "The Importance of Anticorruption, Trade, and Investment Climate Reforms in Central Asia in the BRI Context." *China's Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia*, edited by Marlene Laruelle, the George Washington University: Central Asia Program, 86–97.
- Lai, Hongyi. (2009). "China's Oil Diplomacy in Asia". *Asian Energy Security: The Maritime Dimension*, edited by Hongyi Lai, Palgrave & Macmillan, 27–47.
- Lain, Sarah. "China's Silk Road in Central Asia: Transformative or Exploitative?" *FINANCIAL TIMES*, <https://www.ft.com/content/55ca031d-3fe3-3555-a878-3bcfa9fd6a98> (27 Apr. 2016).
- Lakatos, Artur; András Kosztur (2017). "Global Politics, Regional Competition: Great Power Politics in Central Asia". *Hiperboreea Journal*, 4 (1), Persée - Portail des revues scientifiques en SHS, 61–76. *www.persee.fr*, doi:10.3406/hiper.2017.927.
- Lukonin, Sergey. (2017). "Redefining Russia's Pivot and China's Peripheral Diplomacy." *China-Russia Relations and Regional Dynamics, From Pivots to Peripheral Diplomacy*, edited by Lora Saalman, Stockholm International Peace Research Institute, 3–14. *JSTOR*, <https://www.jstor.org/stable/resrep24507.8>.
- Madiyev, Oybek. (2017). "Why Have China and Russia Become Uzbekistan's Biggest Energy Partners? Exploring the Role of Exogenous and Endogenous Factors." *Cambridge Journal of Eurasian Studies*. 1, 1–30. *DOI.org* (Crossref), doi:10.22261/QYJ7IT.
- Mariani, Bernardo. (2013). "China's Role and Interests in Central Asia." *Safer World*.
- Masoud, Fahim. "Central Asia: A Region of Strategic Importance to China." *International Policy Digest*, <https://intpolicydigest.org/central-asia-region-strategic-importance-china/> (13 Mar. 2014).
- Monan, Zhang. "Promoting Cooperation for the 'Belt and Road Initiative.'" *China-US Focus*, <https://www.chinausfocus.com/finance-economy/promoting-cooperation-for-the-belt-and-road-initiative> (19 May 2017).
- Naarajärvi, Teemu. (2012). "China, Russia and the Shanghai Cooperation Organisation: Blessing or Curse for New Regionalism in Central Asia?" *Asia Europe Journal*, 10 (2), 113–26.
- Oresman, Matthew. (2007). "Repaving the Silk Road: China's Emergence in Central Asia." *China and the Developing World: Beijing's Strategies for the Twenty-First Century*, edited by Joshua Eisenman, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 63–83.
- Pantucci, Raffaello; Qingzhen Chen. (2015). "The Geopolitical Roadblocks One Belt One Road': China's Great Leap Outward." *European Council on Foreign Relations*, 11–13.
- Payne, Jeffery S. (11 Aug. 2016). "The G.C.C. and China's One Belt, One Road: Risk or Opportunity?" *Middle East Institute*, <http://www.mei.edu/publications/gcc-and-chinas-one-belt-one-road-risk-or-opportunity>.
- Peyrouse, Sebastien. (2017). "The Evolution of Russia's Views on the Belt and Road Initiative." *Asia Policy*, 24, National Bureau of Asian Research (NBR), 96–102.
- Pop, Irina Ionela. "Strengths and Challenges of China's 'One Belt, One Road' Initiative." *CGSRS / Centre For Geopolitics & Security in Realism Studies*, <http://cgsrs.org/publications/46> (9 Feb. 2016).
- "President Xi Jinping Delivers Important Speech and Proposes to Build a Silk Road Economic Belt with Central Asian Countries." *Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China*, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/xjpfwzysiesgjtffhshzzfh_665686/t1076334.shtml (7 Sept. 2013).
- Putz, Catherine. "What's Next for the Belt and Road in Central Asia?" *THE DIPLOMAT*, <https://thediplomat.com/2017/05/whats-next-for-the-belt-and-road-in-central-asia/> (17 May 2017).

Ruixue, Zhu, et al. (2016). "Background and Strategic Significance of the 'Belt and Road Initiative' of China." *Science and Education Publishing*. 4 (3), 49–53. *Zotero*, doi:10.12691/jbe-4-3-2.

Sharma, Raj Kumar. "Central Asia Warily Welcomes China's Belt and Road Initiative." *Nikkei Asia*, <https://asia.nikkei.com/Viewpoints/Raj-Kumar-Sharma/Central-Asia-warily-welcomes-China-s-Belt-and-Road-Initiative> (24 May 2017).

Sheives, Kevin. (2006). "China Turns West: Beijing's Contemporary Strategy Towards Central Asia." *Pacific Affairs*. 79 (2), 205–24.

Speciald, Alessandro. "Draghi Says Protectionism Is a Threat to Global Economic Growth - Bloomberg." *Bloomberg*, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-08-25/draghi-says-protectionism-is-a-threat-to-global-economic-growth> (25 Aug. 2017).

Strachota, Krzysztof; Aleksandra Jarosiewicz. "China vs. Central Asia The Achievements of the Past Two Decades." 45, *OSW Centre for Eastern Studies*, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-studies/2013-11-04/china-vs-central-asia-achievements-past-two-decades> (4 Nov. 2013).

Sutter, Robert G. (2012). *Chinese Foreign Relations: Power and Policy Since the Cold War*. Rowman & Littlefield.

Swanström, Niklas. (2017). "Redefining Russia's Pivot and China's Peripheral Diplomacy." *China-Russia Relations and Regional Dynamics, From Pivots to Peripheral Diplomacy*, edited by Lora Saalman, SIPRI, 3–14.

Toktomushev, Kemel. "The Silk Road Economic Belt's Impacts on Central Asia." *China-US Focus*, <https://www.chinausfocus.com/finance-economy/the-silk-road-economic-belts-impacts-on-central-asia> (8 May 2015).

"Uzbekistan to get US\$26.3m Chinese equipment for electricity project." *UZ DAILY*, <https://www.uzdaily.uz/en/post/4912> (2 Dec. 2009).

Wu, Hsiu-Ling, and Chien-Hsun Chen. (2004). "The Prospects for Regional Economic Integration between China and the Five Central Asian Countries." *Europe-Asia Studies*. 56 (7), [Taylor & Francis, Ltd., University of Glasgow], 1059–80.

Yuan, Jing-Dong. (Nov. 2010). "China's Role in Establishing and Building the Shanghai Cooperation Organization (SCO)." *Journal of Contemporary China*. 19 (67), Routledge, 855–69. *Taylor and Francis+NEJM*, doi:10.1080/10670564.2010.508587.

Yuldasheva, Guli. (2017). *The Role of Iran and the United States of America in Geopolitics of Central Asia*. Edited by Andris Sprūds and Diāna Potjomkina, *Open WorldCat*, <http://liia.lv/en/publications/the-role-of-iran-and-the-united-states-of-america-in-geopolitics-of-central-asia-619>.

Zimmerman, Thomas. (2015). *The New Silk Roads: China, the US, and the Future of Central Asia*. Center on International Cooperation.

Yılmaz, Esra. (2021). “ İpek Yolu’nda İpeğın Yolculuğının Kısa Tarihi”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 95-104.

Araştırma Makalesi

İPEK YOLU’NDA İPEĞİN YOLCULUĞUNUN KISA TARİHİ *

A Brief History of Journey of Silk on The Silk Road

Esra YILMAZ**

Öz

İpek Yolu’nun başlangıcı, Han Hanedanlığı (M.Ö. 206- M.S. 220) İmparatoru Wu-ti’nin (M.Ö. 156- M.Ö. 87), Hint-Avrupa halkından Yüecilere gönderdiği bir Çinli elçi olan Chang-Chien’in (M.Ö. 200- M.Ö. 114) M.Ö. 138 yılında çıktığı yolculuk olarak kabul edilmektedir. Chang, on iki yıllık bir maceranın ardından M.Ö. 126’da Tarım Havzası ve Tanrı Dağları boyunca karşılaştığı zengin Part, Baktria ve Fergana hakkında hazırladığı çok değerli bir rapor ile geri dönmüştür. Çok geçmeden, Çinli tüccarlar Orta Asya’ya sefer düzenlemeye başlamışlardır. Çin’in Changan eyaletinden başlayan, Hotan, Ladakh, Siraf, Roma başta olmak üzere, Asya, Ortadoğu ve Avrupa arasında insanların ve fikirlerin alışverişini sağlayan ve uğradığı kentler ve limanlarda çok kültürlü bir ortam yaratan bu devasa güzergâh oldukça geniş bir ürün yelpazesine ev sahipliği yapmıştır. İpek, bu kadim rotada ticareti yapılan başlıca ürünlerden biridir ve Çin’in bir sır gibi saklama çabalarına rağmen ipekböcekçiliği önce Hotan’a, ardından Hindistan, İran ve Roma’ya yayılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, İpek, Çin, Hindistan, İran, Roma.

Abstract

The beginning of the Silk Road is considered to be the long journey taken by the envoy named Chang-Chien (200-114BC) sent by the Han Dynasty emperor Wu-ti (156-87BC) to visit the Indo-European people of Yue-chi. Chang, having spent 12 years overseas, returned along with a very important report on the rich cities of Part, Baktria, and Fergana he encountered along the Tarim Basin and Tian-shan. Before too long, Chinese merchants began to launch voyages to Central Asia. Over time, this giant route that departed from the city of Changan and went along such cities as Khotan, Ladakh, Siraf, Rome, traversing between Asia, Middle East and Europe, hosted peoples and enabled the exchange of goods and ideas, creating a multicultural environment. Along this ancient route, silk was the primary good for trade and, despite attempts by China to keep it as a secret, silk-making expanded to, first, Khotan, and then to India, Iran and Rome.

Keywords: Silk Road, Silk, China, India, Iran, Rome.

* Geliş Tarihi / Received: 18.02.2021, Kabul Tarihi / Accepted: 2.06.2021. DOI: 10.34189/asyam.5.1.009

**Ankara Üniversitesi İslam Tarihi Doktora Öğrencisi, eyilmaz1864@yandex.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-7422-876X>

Giriş

Uygarlıkların, yaşadıkları bölgenin doğal ortamına uygunluğuna göre farklılıklar gösteren ürün kültürü oluşturmaları, bu ürünlerin ayırt edici özellikler kazanmasına, belirli bölgelerde daha yoğun olarak kullanılmaya başlanmasına ve zaman içerisinde başka bölgelere taşınmasına yol açmıştır. Tarihin belirli dönemlerinde, Çin'den İran'a, Malaka Boğazı'ndan Seylan'a, Hindistan'dan Arabistan'a ve Zanzibar'ın güneyinden Afrika'nın doğu kıyılarına kadar uzanan, uğradığı liman ve karasal noktaları besleyen İpek Yolu ticaret rotası ipek, değerli taşlar, kaliteli porselen, pirinç, pamuk ve baharat gibi ürünleri, bu yollar boyunca taşımıştır (Yılmaz, 2017: 672-683).

İpek Yolu terimi, ilk kez 1877 yılında Alman Jeolog Ferdinand von Richthofen (1833-1905) tarafından kullanılmıştır. Bu terimin (Almanca *Seidenstrassen*) yer aldığı eserin adı "*China: Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien*"dir. Ancak, Richthofen'in "*İpek Yolları*" terimini kullanımı oldukça sınırlıdır. Bir yanda siyasi genişleme ve ticaret, diğer yanda coğrafi bilgi arasındaki ilişkiyi tartışırken, bunu açık bir şekilde sadece Han dönemine uygular. Terim, ilk olarak, o zamanlar çeşitli yönlerde başka rotalar olduğunu kabul etmesine ve en azından bir dereceye kadar bunu takdir etmesine rağmen, tek bir kaynak tarafından tanımlanan çok özel bir doğu-batı karayolu rotasına atıfta bulunur. Ayrıca, ipek, bu güzergâhlarda seyahat edenlerin yanlarında taşıdıkları en kıymetli ürün olsa da tek ürün değildir (Waugh, 2007: 1-10).

Çalışmada, İpek Yolu'nda ticareti yapılan başlıca ürünlerden biri olan ipeğin, İpek Yolu güzergâhları boyunca yolculuğu ve ipekböcekçiliğinin Hotan, Hindistan, İran ve Roma'ya gerçekleştirdiği seyahatin kısa tarihi ele alınmıştır.

1. İpeğin Çin'de Ortaya Çıkışı

İpek Yolu'nun tarihi Han İmparatorluğu (M.Ö. 202- M.S. 220) dönemiyle başlatılsa da ipeğin tarihi çok daha öncesine dayanmaktadır. Araştırmalarda elde edilen bulgular, ipeğin, Sarı Nehir ve Yangtze Nehri arasındaki bölgede ortaya çıktığını göstermektedir. Keşfin kesin tarihi bilinmese de araştırmalar, Çin'deki ipekböceği ve ipekten gelişmiş ürün bilgisinin antik çağlardan beri var olduğunu, en az 5.000 yıllık bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

İpek kesinlikle Çin'dendir. En eski ipek kaydı, Çin biliminin kanıtlarını sunan fal kemikleri üzerindedir. Bu kanıtlardan birinde "*İpekböceği Tanrısına kurban olarak üç sığır sunmak*"tan bahsedilmektedir. İpekböceklerine yapılan ibadet, eski Çinliler için ipeğin aşırı önemini ortaya çıkaran bir delil olarak kabul edilebilir (He, 2011: 411-412).

İpeğin Çin'deki varlığına dair araştırmalardan en önemlisi Çin'in Zhejiang bölgesinde gerçekleştirilmiştir. Hemudu antik kültür sitesinde (M.Ö. 5000- M.Ö. 4500) keşfedilen ipek dokuma en eski belgelerden biri sayılmaktadır. Numune T224:71'in geçmişi M.Ö. 4887+-96'ya dayanır ve 4,8 cm çapa ve 2,4 cm yüksekliğe sahiptir. Numunenin yüzeyine net bir ipekböceği çizilmiş ve bir kumaş deseni oyulmuştur. Bir başka heyecan verici kanıt, Çin'in Hebei Eyaleti, Zhengding bölgesinde keşfedilmiştir. Arkeolojik çalışmalarda, MÖ 5400+-70'e tarihlendirilen, 8 mm çapında ve 20 mm uzunluğunda bir ipekböceği krizaliti bulunmuştur. Yine Zhejiang'da keşfedilen ve M.Ö. 2700 yılına tarihlendirilen ipek işlemeli bir kumaş ve Shang Hanedanlığı (M.Ö. 1600- M.Ö. 1027)'nin başkenti An-yang'ta bulunan ipeğe sarılarak gömülmüş bronz balta diğer önemli buluntulardır. Dunhuang yakınlarındaki Majuanwan'da gerçekleştirilen kazılarda Han Hanedanlığına ait olduğu düşünülen ipek parçalar bulunmuştur (Chen, 2020: 1-2; Lu, 2015: 464; Wood, 2004: 28; He, 2011: 411-412). Han Hanedanlığı döneminden kalma, Hunan eyaleti, Changsha yakınlarında, 1968 yılında keşfedilen, M.S. 168 yılında öldüğü tahmin edilen, Xin Zhui; ya da bilinen adıyla '*Lady Dai*'ye ait oldukça iyi korunmuş bir mezar içerdiği ipek ürünler sebebiyle dikkat çekicidir. Mawangdui İpek Yazmaları da denilen buluntular, 48 ipek rulo parşömen, çeşitli ipek elbiseler, ipek kumaşlar ve diğer mezar eşyalarının ambalajı için kullanılan sargılar dâhil çok sayıda ipek eşyayı kapsamaktadır (Wood, 2004: 28). Zhou Hanedanı (M.Ö. 1122 - M.Ö. 256) İmparatoru You Wang (M.Ö. 781- M.O. 771)'ın, M.Ö. 4. yy 'da hazırlattığı bir vergi listesinde ipek kumaşlarını *Chih-pe*, *Chi-yen*, *Yen-su*, *Hsien-kong* diye isimlendirilen çeşitli sınıflara ayırdığı görülmektedir. Bu sınıflandırmaya göre; *Chih-pe*, üzerlerine renkli hayvan figürlerinin basıldığı, kenarları koyu kırmızı kordonla çerçevelenmiş, çoğunlukla elbiselerin kenarlarına kurdele şeklinde dikilen kumaşlardır. Sade ipek kumaşlar *Chi-ven* olarak sınıflandırılmıştır. *Yen-su*, ipekböceğinin kozasından, *Hsien-kong* ise ipekböceği tırtıllarının

yetiştirilmesiyle elde edilen ipektir (Haussig, 1997: 67-68). İpeğin varlığına dair bulgulardan bir diğeri ise, 1926 yılında arkeolog Li Ji tarafından, Shan Xi kentinin Xiyin kasabasında yer alan Yangshao Kültür Alanı'nda (M.Ö. 5000- M.Ö. 3000) keşfedilen ve şu an Taipei Müzesi'nde bulunan 7,1 mm çapında ve 15,2 mm uzunluğunda ipekböceği kozasıdır. 1958 yılında, Huzhou, Qianshanyang'da, Liangzhu Kültür Alanı'nda gerçekleştirilen bir diğer arkeolojik kazıda, içerisinde ipek kumaşlar, ipek iplikler ve şeritler bulunan bir bambu sepet bulunmuştur (Lu, 380; He, 411-412).

İpeğin popülerlik kazanarak, Çin içlerinde yayılmaya başlaması ile birlikte çeşitli efsanelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan biri Lei Zu'ya ait olandır. İpekböceğinin kâşifi ve ipek böceği kozasından elde edilen ipeğin ilk kullanıcısı olarak kabul edilen Lei Zu, Çin imparatoru Huang-ti'nin (M.Ö. 2711-M.Ö. 2596) eşidir. İpek kıyafet giyen ilk kişi olması sebebi ile insanlar onu ipek Tanrıçası olarak isimlendirmişlerdir. (Lu, 382). Aynı efsaneler dut ağacı için de yaratılmıştır. İpekböceğinin değişimi çok önemli ve büyüdü olduğundan, ipekböceğini hayatta tutmak için kullanılan dut ağacı da oldukça kutsal olarak kabul edilmiştir. Dut ormanı ipekböceği yaşam alanıdır ve halk gelenekleri ile yakın bir ilişkisi vardır. Çin ipekböceği için dut ağaçları diken en eski ülkeler arasındadır. Antik Çin tarihi efsanelerinde, dut ormanında, çocuk sahibi olmak için, evlilik ve çocuk doğurmaktan sorumlu olan *Tanrı Gaomei*'ye dua eden ya da yine dut ormanlarında, yağmur yağması için tanrıya kurban adayan kadın ve erkeklerin öyküsüne rastlanmaktadır. Soyun devamlılığı veya iyi bir hasat elde etmek için dut ormanlarında gerçekleştirilen ayinler dut ağacının önemini göstermesi açısından dikkat çekicidir. (Lu, 384). İpek üretimi de son derece kutsal olduğu kabul edildiğinden kraliyet ve soylu aileler ipek üretimine özel önem gösteriyordu. Kayıtlarda, imparatorluk ailesinin üyeleri tarafından dut ağacının yetiştirilmesine ve ipekböceği üretimine verilen ilgiyi anlatan hikâyeler yer almaktadır. Bir rivayete göre, bir bahar ayında, genç İmparatoriçe kendini arındırır ve ipekböceği tanrıçasına bir adak sunar. Doğuda bulunan tarlalara gider ve dut yapraklarını toplar. Soylu hanımların ve bakanların eşlerinin tüm gösterişli kıyafetlerini yasaklar. İşçi kadınların ipekböceklerinin yetiştirilmesine tüm dikkatlerini verebilmeleri için, onların emekleriyle yakından ilgilenir (Julien, 1888: 79).

İlk zamanlarda ipek çoğunlukla aristokrat sınıfı tarafından kullanılmaktaydı. Sıradan insanlar genellikle kenevir, rami ve pamuk gibi lifli mahsullerden üretilen kumaşları kullanıyorlardı. Çünkü dikim ve yetiştirme için işçilere ihtiyaç duyulmuyordu ve hasat vakti, ipekböcekleriyle karşılaştırıldığında, çeşitli olumsuzluklarla karşılaşma riski bulunmuyordu. Eğirme gerektirmediğinden üretimi nispeten daha kolaydı ve sıcak tutması da önemli bir avantajdı (Lu, 384). Ancak zaman içerisinde ipeğe bakış açısı değişti. Zhou Hanedanlığının (M.Ö. 1046-M.Ö. 256) zayıflamasıyla ortaya çıkan çok sayıda feodal devlet, ipek ticaretini ve dokumacılık görevini üstlendiler ve sadece kendi saraylarında kullanılmak için değil, yüksek rütbeli memurlara armağan etmek ve uzak ülkelerin hükümdarlarına göndermek için de ipek kumaşlar ürettiler. Göçebelere ipek rulolar verilerek saldırıların önlenmesine çalışılıyor, devlete yararlı hizmetlerde bulunmuş kişiler de ipek hediyeler verilerek ödüllendiriliyordu. (Frye, 2009: 166). Savaşan İmparatorluklar (M.Ö. 403 ile M.Ö. 221) dönemine gelindiğinde ise üretim artmış, Çin, ihracat yapacak kapasiteye ulaşmış, ipek ürün kullanımı yaygınlaşmıştı. Sadece krallığın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan ipek üretim tesislerinin yanında şehirlerde de dokuma atölyeleri kurulmuş, ipek hem ihraç maddesi hem de haraç olarak verilen bir ürün olarak büyük miktarlarda üretilmeye başlanmıştı. İpeğin ihracatından elde edilen gelirlerin sağladığı zenginlik istihdamı artırıyor, zengin ipek tüccarları oluşuyordu (Haussig, 72).

Özellikle, M.S. I. yüzyıldan itibaren ipeğin boyanması ve işlenmesine daha çok önem verilmeye başlanmış, çeşitli üretim usülleri keşfedilmişti. İpek kumaş tüylerle ve küçük değerli metal parçalarla süsleniyor, desenler ve resimler renkli olarak şablonlar yardımıyla basılıyordu. Çizilmesi zor olan motifler kumaşın üzerine dokunarak değil; üzerine toz boya, altın veya gümüş serpilerek ve ardından fırça yardımıyla sürülerek hazırlanıyordu. Bu teknikle üretilen Çin ipekli kumaşlarının batıya ihraç edilen ipekliler içindeki oranı oldukça fazlaydı (Haussig, 95-96). Zaman içerisinde, ipek üretimi uzmanlık gerektiren bir meslek haline gelmiş, dokuma atölyeleri yeni tasarım tezgâhlar, pedallar, makaralar, ipek sarma makineleri gibi teknolojilerle donatılmıştı (Lu, 400). Artık, daha yüksek miktarlarda Çin ipek ürünleri Güney ve Güneydoğu Asya'daki çeşitli ülkelere taşıyor ve deniz ve kara yoluyla İran Platosu ve Hindistan'a aktarılıyordu. Ancak, uluslararası pazarlar sadece ipekten yapılmış ürünleri kapsıyordu. Çin'in çok sıkı koruduğu ipek üretim araçlarının ithalatı için,

ipekböceğinin öncelikle Hotan'a taşınması gerekiyordu.

Tang Hanedanı'nın ünlü Budist rahibi Xuan Zhuan (602 – 664) tarafından yazılan “*Büyük Tang İmparatorluğu'nun Batı Bölgeleri*” adlı eserde ipekböcekçiliğinin Orta Asya'ya nasıl taşındığı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Rivayete göre, Çin'in batı bölgeleri dut ağaçları veya ipekböcekleri hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Hotan kralı, doğuya bir elçi göndererek, ipekböceği hakkında bilgi istediye de Çin İmparatoru bunun bir sır olduğunu ve hiç kimse ile paylaşamayacaklarını, dut tohumlarının ve ipekböceği yumurtalarının taşınmasının yasak olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Hotan kralı, yeni bir elçiyi, bir Çin prensesi ile evlilik aracılığıyla yakınlık kurma imkânı aramak için gönderdi. Aynı zamanda elçiye, eğer teklifi kabul edilirse, prensese, Hotan'da ipek ürünlerin bulunmadığını, eğer ipek elbise giymek istiyorsa, dut ağacı tohumu ve ipekböceği yumurtası getirmesi gerektiğini anlatmasını istedi. Bu sözleri duyan prenses, bu ürünleri gizlice temin etti ve gelin başlığının içine gizledi. Sınır muhafızlarının kısmi aramasından kolayca geçen prenses, büyük bir törenle Hotan'a ulaştı. İlkbaharda prenses dut tohumlarını ekti. Larvaların yumurtadan çıkma zamanı geldiğinde, onlar için yapraklar toplandı. Gerçek dut yaprakları bulunmadan önce, ipekböcekleri her türlü yaprağı yemek zorunda kalsalar da zaman içerisinde dut ağaçları da gelişti. Kraliçe'nin bir taş yazıtı vardı ve üzerinde, “İpekböceği öldürmek yasaktır. Kelebek gittikten sonra ipek bükülebilir. Bu kurala aykırı davranan ilahi korumadan mahrum kalır”, yazıyordu. Zaman içerisinde, Hotan halkı sadece kürk değil, ince ipek kıyafetler de giymeye başladı (Ki, 1884: 318-319). Bu şekilde ipek yapmanın sırrı Çin'den alındı ve önce Hotan'a, ardından Hotanlılar tarafından Buhara, Hive ve Semerkant'a taşındı. M.S. 419'da bir Çinli prenses tarafından Hotan'a tanıtılan ipekböcekçiliği, zaman içerisinde güney yönünde ilerleyerek Hindistan'a, batı yönünde ilerleyerek Yarkent, Fergana ve devamında İran Platosu'na yayıldı (Laufer, 1919, 537).

2. İpek Hindistan Topraklarında

İpeğin Hindistan'a ulaşması, bölgenin coğrafyası göz önüne alındığında engellerle karşılaşmış olmalıdır; ancak Karakurum ve Himalayaların varlığı ticari alışverişi engelleyememiş, kara ticareti, bölge halkları için önemini her zaman korumuştur. Varsayımlara göre, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Şensi bölgesinin batı kesiminde küçük bir prenslik olan Qin Hanedanı (M.Ö. 221-M.S. 226) hâkimiyetlerini Orta Asya'ya doğru genişletmiş ve bu sayede Çinliler, Ceyhun Nehri toprakları ile doğrudan ticaret yapmaya başlamışlardır. Bununla birlikte Çinlilerin Sarı Nehri'n ötesine geçmeyi düşünmedikleri, M.Ö. II. yüzyıldan öncesine kadar, Orta Asya'daki yakın komşuları dışında, batı sınırlarının arkasında başka ulusların varlığıyla ilgilenmedikleri bilinmektedir. Bu sebeple, ipeği Hindistan'a taşıyanların da İpek Yolu'nda aracılık yapan komşu halklar olduğu açıktır (Geoghegan, 1872: iii).

Hindistan'da ipeğin ortaya çıkışı ile ilgili ilk bilgileri, Hindistan'ın İndus ve Ghaggar-Hakra nehirleri üzerine kurulu, antik dünyanın en büyük kentsel nehir medeniyetlerinden biri olan İndus Vadisi Uygarlığı'na (M.Ö. 2800 – M.Ö. 1900) ait yerleşim yerlerinden Harappa ve Chanhu-daro'da yapılan arkeolojik araştırmalarda aramak gerekmektedir. Keşfedilen ipek buluntularının mikromorfolojik incelemeleri nihayetinde yayınlanan bir çalışmaya göre, ipek, evcilleştirilmiş *Bombyx mori*'den ziyade vahşi ipekböceği türlerinden türetilmiştir. Tartışma yaratan makaleye göre, Çin ipekböceğinin vahşi atası *Bombyx mandarina*'nın evcilleştirilerek Çin'de iyi bilinen evcilleştirilmiş böcek *Bombyx mori*'ye dönüştürüldüğü varsayılmıştır; ancak *Bombyx mandarina*'nın ayrıca Güney Asya'ya özgü olduğu göz önüne alınmamıştır. Hindistan Yarımadası'na baktığımızda, Nevasa'da M.Ö. 1500 yıllarına ait ipek örnekleri vardır. Hem Harappa bölgesindeki son kazılardan hem de Chanhu-daro koleksiyonundan elde edilen bu yeni ipek kanıtları, ipek ipliklerin Nevasa buluntularından neredeyse bin yıl önce üretildiğini göstermektedir. İddialara göre, İndus Vadisi'ndeki bu yeni ipek keşfi, Çin dışındaki en eski ipeğin tarihini bir bin yıl kadar geriye itmekte ve İndus'ta, MÖ 3. binyılın ortalarında en az iki ayrı ipek türü kullanıldığını göstermektedir (Good, Kenoyer ve Meadow, 2009: 464).

İpek ve ipekböcekçiliğinin kökenlerini yalnızca Çin'e bağlayan önceki modellerin yeniden incelenmesi ve revize edilmesi gerektiğini ileri süren yukarıda değindiğimiz makalenin görmezden geldiği noktalara yukarıda değindik. Yazarların başlıca kanıtı, Harappa ipeğinin Çin'in ipek üretiminde kullanılan evcilleştirilmiş ipekböceği *Bombyx mori*'den ziyade vahşi ipek böceği türlerinden

türediğidir. Araştırmalar göre, vahşi ve evcilleştirilmiş ipekböceklerinin gençleri birbirine çok benzerken, yetişkinler önemli ölçüde farklılık göstermektedir ve evcilleştirilmiş ipekböceğinin kozası çok daha büyüktür. Ming Hanedanlığı'ndan biyolog Ying Xing Song (1587–1663), Tiangong Kaiwu (Doğa eserlerinin sömürülmesi) adlı monografisinde aletlerin çizimleri ve dokuma teknolojisi de dâhil olmak üzere gelişmiş ipekçilik yöntemlerinin ayrıntılı bir tanımını vermiştir. İkonografisinin zenginliği ve tasvirlerinin kesinliği onu önemli bir referans yapmaktadır. Bombyx mori'yi vahşi ipekböceği türlerinden evcilleştirmek çok uzun bir süre gerektirmektedir ve MÖ. 2700'lerde Çin'de evcilleştirildiğine inanılmaktadır (He, 412). Açıkça ki M.Ö. 2450 – M.Ö. 2000'li yıllara tarihlenen Harappa ipekleri Çin medeniyetinin epey gerisinde kalmaktadır. İpek üretiminin İpek Yolu üzerinden yayılışını ve yakın iki uygarlığın uzun bir tarih boyunca birbirleriyle etkileşimlerini göz önüne aldığımızda, ipeğin, batıya ulaşmadan çok önce Hindu uygarlığına ulaşması ve Hint Yarımadası'nda ipek parçalarının varlığı şaşırtıcı görülmemektedir.

İpekböceğinin Hindistan'a nasıl ulaştığı ile ilgili anlatılar ise yukarıda bahsedilen bilgilere benzerdir. Rivayetlere göre, Çin'e ziyarete giden bir Hint prensesi ya da bir Hintli prens ile evlenecek olan Çinli prenses, ipekböceği yumurtalarını gizlice Hindistan'a kaçırmıştır. İpek Yolu tarihinin kabaca erken Hristiyanlık döneminde, Ganj nehri yakınlarında yaşayan kuzeybatı Hintlileri ipeğin Çin İmparatorluğu için kârlı bir ürün olduğunu anladıkları anda Çin-Akdeniz ipek ticaretinde aracı olarak önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Çin ile Hindistan arasındaki ticari ilişkiler, çoğunlukla takas biçiminde, Han İmparatorluğu'nun Orta Asya'ya doğru yayılmacılığına paralel olarak zaman içerisinde gelişmiştir. Çinliler, altın, gümüş ve yeşim gibi değerli taşlar ve metaller karşılığında ipeklerini Hintlilerle takas ettiler ve ardından Hintliler Roma imparatorluğuyla ipek ticareti yaptılar. Böylece, bir anlamda Hindistan, Çin ile Roma, doğu ve batı arasındaki iletişim ve ticaretin orta noktası haline geldi (Behera, 2002: 5077).

İpeğin Hindistan'a ulaştığı rotayı ortaya çıkarabilmek için, Çin ile Hindistan arasındaki en önemli güzergâhı, coğrafyasını da dikkate alarak incelemek gerekmektedir. Bu güzergâhlardan biri Yarkent'ten başlamakta, Karakurum Geçidi'nden geçen bir karavan yolu ile Srinagar-Leh güzergâhına bağlanmakta, Ladakh bölgesinden çeşitli kollara ayrılarak Hindistan içlerine yayılmaktadır. Yarkent'ten Leh'e giden bu yolun üç farklı rotası bulunmaktadır. Kışın seyahat etmesi gereken tüccarlar ve gezginler Yarkent üzerinden Kağılık'a ve devamında Karakurum Geçidi'ne ilerleyecek, kış aylarından donmuş olan Shyok Nehri'ni birkaç kez geçtikten sonra Shyok Nehri vadisinin dar ve dolambaçlı vadilerini takip ederek Digar La üzerinden Leh'e ulaşacaklardır. Yaz aylarında yola çıkan kervanların takip ettiği güzergâh ise Yarkent, Karakurum Geçidi, Suget Geçidi, Saser La, Nubra Vadisi, Khardung La ve Leh şeklindedir (Watikoo, ty: 183).

Ladakh'ın İpek Yolu güzergâhına katılımının en önemli sebeplerinden biri coğrafi konumuydu. Anahtar dağ geçitlerinin yakınında bulunan Ladakh'taki Leh kasabası, tüccarlar için, bir dizi rotaya erişim sunan bir ticaret ağı işlevi görüyordu. Trans-Karakurum rotası olarak da isimlendirilebilecek olan bu güzergâh boyunca seyahat etmek oldukça tehlikeliydi. Tüccarların, Khardung-la, Saser-la, Karakurum ve Suget'teki dağ geçitlerini geçmek zorunda kalıyorlardı ki hiçbiri 4500 metreden daha az değildir. Leh'ten yola çıkan kervanların durak noktaları olan Orta Asya kasabaları Kaşgar, Yarkent ve Hotan ise Tarım Havzası'nın vaha kasabalarıdır. Bu şehirler, gezginlerin, zorlu arazilerden kurtulmak için varlıklarına bağlı oldukları, uzun bir ticaret ve kültürler arası temas geçmişine sahiptir. Birçok gezgin, bu bölgeye ulaşmada, dağların üzerinden ilerleyen güneybatı rotalarının, kurak kuzeydoğudan daha kolay olduğunu keşfetmiştir. Böylece, ilk yüzyılın başlarında, Ladakh'ın Hotan, Yarkent ve Kaşgar'da ticaret ortakları oluşmuştur (Fewkes, 2009: 49).

3. İpeğin İran Yolculuğu

M.Ö. II. yüzyıla kadar, Çinlilerin, batıya uzanan topraklarda neler olduğuna dair bilgileri yetersizdi. Batıya, *Hsi-yu* adını verdikleri Orta Asya'ya doğru ilerlemelerini engelleyen iki önemli sebep engebeli arazi ve öngörülemeyen hava şartlarıydı. (Qian, 1993: 237). Han İmparatoru Wuti (M.Ö.140- M.Ö.87) döneminde Orta Asya'da başlatılan ilk keşif hareketleri Çin'in, Batı komşuları ile ilişkilerinde yeni bir başlangıca işaret ediyordu. Çin'i Orta ve Batı Asya'nın keşfine götüren ilk yolculuk, aynı zamanda İpek Yolu'nun doğuşuna yol açtı.

Wuti'nin saltanatı sırasında Hsiung-nu kabilesi kuzey sınırlarında sorun yaratmaya devam etmekteydi. Bu sorunu çözmek amacıyla, İmparator Wuti, General Chang Chien liderliğindeki bir elçi grubunu, ortak düşmanları Hsiung-nu'ya karşı bir ittifak aramak amacıyla Yueçilere göndermişti. M.Ö. 138'de yola çıkan Chang Chien, Hsiung-nu halkı tarafından yakalanmış ve on yıl boyunca esir tutulmuştur. Nihayet M.Ö. 128'de, günümüz Siri Derya ve Fergana Vadisi'ne ulaşan Chang'ın, uzun süredir devam eden diplomatik misyonu, Yueçileri, Hsiung-nulara saldırmaya ikna edememiştir. Yueçiler, Tanrı Dağları ile Dunhuang arasında yaşamaktaydılar ancak Hsiung-nu saldırıları sonrasında batıya doğru ilerlemişler, Gui Irmağı'nın kuzey taraflarında, Fergana Vadisi'nde, kendilerine yeni bir yurt kurmuşlardır (Qian, 234).

Chang Chien'in bir anlaşma yapamadan geri döndü; ancak getirdiği askeri, politik, ekonomik ve coğrafi istihbarat Han mahkemesinde bir sansasyon yarattı. İmparator Wuti, Ta-Woan (Fergana), Ta-Shia (Baktria) ve K'ang-Chu (Soğdiana) gibi zengin ve daha önce bilinmeyen topraklar hakkında bilgiler öğrendi. Shiji Kayıtları'nda, An-hsi adı verilen Part coğrafyası hakkında yer alan bilgilere göre, İranlılar yerleşik hayat yaşıyorlar, pirinç ve buğday yetiştiriyor, üzümünden şarap üretiyorlardı. Çok geniş bir alana sahip olan Part Krallığı'nda tüccarlar, tekne veya kara araçları ile binlerce kilometre uzak ülkelere seyahat ediyorlar, üzerinde kralın resmi olan gümüş para kullanıyorlardı. Kayıtlar, deri şeritler üzerine, yatay yazım şekli kullanılarak tutuluyordu (Qian, s. 235).

Böylece Çin İmparatoru, Fergana, Tokhara, Part ve diğer bölgeleri, bu bölgelerin insanların yaşam tarzlarını, geçimlerini sağlama yollarını ve sıra dışı ürünlerini öğrenmişti. Artık, İranlılar ile Çinliler, M.Ö. 4. yüzyıldan M.S. 7. yüzyıla kadar sürecek, iki ülkeyi birbirine bağlayan İpek Yolu ticareti başlayabilirdi. Çin'i Tarım Havzası, Soğd, Merv ve Pers havzasından Akdeniz'e bağlayan ve Doğu ile Batı arasındaki bu ünlü kervan yolunun güvenliği, ipek ticaretini pratik olarak tekelleştiren Selevkoslar, Partlar ve ardından Sasaniler tarafından korunmaktaydı. Çin ipek ürünleri, Orta Asya'yı geçtikten sonra, Ön Asya ile ticarete arabulucu olarak hareket eden İranlılara ulaşmaktaydı.

Artarak devam eden ticaret, Han İmparatorluğu ile Partlar arasında siyasi ilişkileri de başlattı. Bu ilişkiler, İran'ı, Çin ipekböceği ile tanıştırdı. Çin'den gelen ipek, eski zamanlardan beri İran'da biliniyordu; ancak ipekböcekçiliği, Çin Kralı Wuti'nin Part İmparatoru II. Mithradates'e (ö. M.Ö. 91) gönderdiği elçiler ile başlamıştır. Çin'den Part İmparatorluğu'na ilk elçiler gönderildiğinde, Part Kralı, Çin elçilerini karşılamak için doğu sınırına yirmi bin süvari gönderilmesini emretmiştir. Doğu sınırı, kralın başkentinden birkaç bin kilometre uzaktaydı. Ziyaret sona erdiğinde, İran İmparatoru, Han İmparatorluğu'nun büyüklüğünü görmek için, kendi elçilerini, Çinli elçi grubu ile birlikte Çin'e gönderdi. Part elçileri, yanlarında, Han Hanedanlığına hediye olarak, bölgeye özgü kuş yumurtaları ve Hyrkana bölgesinden sihirbazlar götürdüler. Yolculuk sırasında karşılaşılan küçük Fergana Vadisi devletleri elçileri de çeşitli hediyelerle birlikte, Han İmparatorluğu'na giden kervana katıldı. Sima Qian, Han İmparatoru'nun Çin'e ulaşan bu elçiler grubundan memnun kaldığını kaydeder (Qian, 243).

İpek dokumacılığının İran'da Ahemeniş döneminde uygulandığı ve Rodoslu Kallixenos'un Ptolemy Philadelphus tarafından verilen bir ziyafette hayvanlarla işlenmiş İran ipeklerini gördüğü söyleniyor. Bunlar ithal ipek iplikle yapılmış olmalıdır. Pazırık'ta bulunan Ahemeniş tarzı halı, Ahemeniş dokumacılarının becerilerine tanıklık etse de bu dönemden hiçbir şey kalmamıştır (Rudenko, 1970: 298-301). M.S. 4-M.S. 6. yüzyıllarda, İranlı dokumacılar, Roma İmparatorluğu ve Bizans'ta olduğu gibi, Çin ipekleri ithal etmiş olmalı, ancak İran iklimi izlerini yok etmiş bulunmaktadır (Iranica, 229-247).

İran ipek dokuma tarihinde belgelenmiş birkaç olaydan biri, Sapur I veya II tarafından Huzistan'da bir ipek dokuma endüstrisinin kurulmasıdır (Hamevi, 1977: 496). Doğu Bizans merkezlerinden getirilen dokumacılar muhtemelen yeni evrimleşmiş çekic tezgâhı tekniklerini getirdiler, ancak bir süre ithal ipliği kullanmaya veya ithal tekstil ürünlerinden çözülmüş ipeklerle çalışmaya devam ettiler (Mesudi, 2005: 186; Iranica, 229-247).

Zamanla artan ticari ilişkiler sonucunda, Hotan'ın ardından, ipekböceğinin, İran'a girişinin, Sasani döneminin son bölümüne denk geldiği varsayılmaktadır. Hotanlıların, M.S. 419'da Çinli bir prenses tarafından getirilen ipekböceği yetiştiriciliği ile tanışmasının, bu yeni endüstrinin batı yönünde yavaş yavaş Yarkent, Fergana ve nihayetinde İran'a ulaşmış olması çok muhtemeldir (Laufer, 1919: 537; Geoghegan, 1872: iv). İpekböceği İran'a ulaşmasının ardından geçen kısa süre içerisinde tüm

coğrafyaya hızlı bir şekilde yayılmıştır. Özellikle Taberistan, İslam ülkeleri içinde Ortaçağın en ileri ipek üreticisi durumuna gelmiştir (İbn Havkal, 1992: 381). İbn Havkal, Taberistan ipeğinin ham maddesinin Cürcan'dan geldiğini, Cürcan ipekböceğinin mükemmel olduğunu belirtmiştir (İbn Havkal, 382). İranlı kadınlar, ipek böceği yumurtalarını korumak ve nazardan muhafaza etmek için, kutunun kenarına bir firuze veya inci koyarlardı. Gilan dışında Yezd, Gürgan ve Sistan'da ipek ürünleri ile ünlüydü.

4. İpek Roma'ya Ulaşıyor

Romalılar ipeği oldukça geç bir dönemde öğrenmişlerdir. Büyük İskender (M.Ö. 356-M.Ö. 323) İpek Yolu'nun ilk Avrupalı yolcusu olarak kabul edilmektedir. Yaklaşık on yıl boyunca Orta Asya, Pers ve Kuzey Hindistan topraklarına seferler düzenleyen İskender, ipeğin bilgisini Avrupa'ya, Hindistan seferi (M.Ö. 327- M.Ö. 325) dönüşünde getirmiş olmalıdır. Ancak, zaman içerisinde, İskender'in getirdiği ipek bilgisi kaybolmuş görünüyor çünkü sonraki belgelerde ipek hakkındaki bilgiler eksik görünmektedir. (Walton, 1912, s. 46). Nearchus (M.Ö. 360-M.Ö. 300) ipeği pamukla karıştırmıştır. (Nearchus, 1797, 242). Virgil (M.Ö. 70-M.Ö. 19) ise ipeğin yapraklardan tarandığını varsaymaktadır. (Walton, s. 47). M.Ö. 53 yılında Pers-Roma arasındaki Carrhae savaşında Perslilerin ipek bayraklar açtıkları ve Romalıların büyük bir şaşkınlık yaşadıkları kayıtlarda geçmektedir. (Tucker, 2015, s. 2). Romalı yazar Plinius (M.S. 23/24-79), yün olarak tanımladığı bu maddenin ağaçta yetiştiğini, yapraklarda bulunan beyaz ipliğin suda tarandığını ve daha sonra kadınlar tarafından dokunduğunu belirtmektedir. Anlaşılan o ki ipeğin Seres (ipek halkı) (Pompenius Mela, 1998: 118) adını verdikleri Çin topraklarından geldiğini biliyorlardı; ancak nasıl üretildiğine dair bir bilgileri yoktu (Pliny, 1855: 36-37).

İpeğin Romalılar arasında ne zaman kullanılmaya başlandığını kesin olarak söylemek zordur; ancak ilk olarak Julius Caesar'ın (M.Ö. 100- M.Ö. 44) egemenliği sırasında Roma'da giyildiği ve o zamandan beri Roma soylularının özel kıyafeti haline geldiğini söyleyebiliriz. İpek ürünlerin fiyatı çok yüksekti. Buna rağmen, Romalılar arasında o kadar moda oldu ki İmparator Tiberius'un (M.Ö. 42- M.S. 37) erkeklerin ipek kıyafet giymesini yasakladı ve Roma hicivcileri, müstehcenlik iddiası ile her iki cinsiyet için de şeffaf ipek giymeyi eleştirdi. İmparator Antoninus (M.S. 204-M.S. 222), M.S. 222'de, ince ipek bir giysi içinde görünerek kullarını şok ederken, M.S. 273'te İmparator Aurelian (M.S. 214-M.S. 275) eşinin mor bir ipek giysi için ricasını, savurganlık örneği olacağını söyleyerek reddetmiştir (Walton, 47).

Roma İmparatorluğu'na ipeği Persler tedarik ediyordu. Persler, hammadde arzını tekelleştirmişlerdi ve hem kara hem de deniz ipek yolu ticaretini o kadar dikkatle koruyorlardı ki, Çin'den gelen ya da Çin'e giden tüccar ve gezginlerin Pers egemenliklerine uğramadan ilerlemeleri mümkün olmuyordu. Kervanlar, ürünleri, Çin Denizi'nden Suriye'nin sahillerine kadar iki yüz kırk üç gün içinde taşıyorlardı. Roma'ya ipek ithalatının büyük maliyeti ve zorluğu, İmparator Antoninus'un, Çin'e elçi göndermesine ve mümkünse, doğrudan ticari ilişkiler kurmayı talep etmesine yol açtı. Elçiler, istenen başarıyı yakalayamadan geri dönünce Roma, daha önce olduğu gibi, Pers tüccarları aracılığıyla ipek ticaretine devam etmek zorunda kalmıştır. İmparator Justinianus'un (MS 518-565) ipeğin pound başına sekiz parça altın karşılığında satılması gerektiğine dair bir kararname yayınlayarak ticarete müdahalesi ipek ithalatını yavaşlatmış ve ipek tüccarlarının kazançlarını azaltmıştır. Tam bu sıralarda ipekböceği Roma'ya taşıyordu (Lu, 460).

Romalılar, bir böceğin varlığından ancak miladi ikinci yüzyıllarda haberdar olmuşlardır. İpekböceğinin Doğu Roma İmparatorluğu'na ulaşması ise miladi altıncı yüzyılları bulmuştur. İpekböceği yumurtasının Doğu Roma İmparatorluğu'na seyahati ile ilgili iki benzer rivayet vardır. Bir rivayete göre, M.S. 552 yılında Nesturi bir rahibin, bambu asasının içine gizlediği ipekböceği yumurtalarını, İmparator Justinianus'a (482-565) kaçırması ile ipek batıya taşınmıştır. (Bloodworth, 1976: 140). Bir diğer rivayete göre ise, iki İranlı keşiş Çin'de, belki de Çin'in Nankin eyaletinde uzun süre kalmış ve bu sırada ipek üreticiliğini dikkatli bir şekilde gözlemlemişlerdir. İpek böceğinin Nankin'den Konstantinopolis'e kadar sürecek bu çok uzun yolculuğa dayanamayacağını ancak yumurtalarının yaşayabileceğini fark etmişler ve Konstantinopolis'e geldiklerinde tasarımlarını imparatora anlatmışlardır. İmparator Justinianus'un övgülerine ve değerli hediyelerine mazhar olan İranlı keşişler Çin'e geri dönmüş, bastonlarının içine gizledikleri ipekböceği yumurtalarını

Konstantinopolis'e taşımışlardır (Gibbon, 1994: 69). İpek endüstrisi Konstantinopolis'ten Thebes'e ve diğer Yunan şehirlerine yayıldı (Walton, 48). İpekböceğinin tanıtımının ardından dut ağaçları dikildi ve böylece İmparatorluk, ipek endüstrisinin Avrupa'daki büyük merkezi haline geldi ve yaklaşık altı yüz yıl boyunca tekeli muhafaza etmeyi başardı.

Sonuç

İpek Yolu Çin'den İran'a, Hindistan'dan Roma'ya farklı dil, inanç ve kültüre sahip coğrafyaları çeşitli yollarla birbirine bağlamış, ekonomik, kültürel ve diğer pek çok alanda eşitlik ve hoşgörü mesajları taşıdığı kadim medeniyetleri zenginleştirmiştir. İpek Yolu'nda değerli taşlardan kurutulmuş gıdalara, keresteden parfüme, tekstil ürünlerinden seramik eşyalara kadar sayısız ürünün ticareti yapılmıştır. Ancak, tüccarlar, yeterli kar sağlamayan ve ağırlık ve hacim olarak taşınması zahmetli olan ürünler yerine ipek gibi değerli ürünlerin ticaretini yapmayı tercih etmişlerdir. Kadim güzergâha da adını veren ipek ilk olarak Çin'de ortaya çıkmıştır. Kısa bir süre sonra Çin'den Hotan'a, ardından Hindistan'a, İran'a ve Roma'ya taşınmıştır. Bu medeniyetlerden Çin İpek Yolu'na daha yakın olan İran ve Hindistan ipeğin bilgisini ve kullanımını erken zamanlarda keşfetmişlerdir. İpekböceğinin taşınması ise geç antik çağlara kadar uzanmaktadır. İpeğin, Hotan'a ve Hindistan coğrafyasına nasıl götürüldüğü ile ilgili rivayetlerde, Çin'in üretim sürecini gizli tutma çabaları sebebiyle, kaçırılma hikâyeleri dikkat çekmektedir. İran ipeği, Çin İmparatorluğu ile devam eden politik ve ekonomik ortaklıkları sebebi ile zaman içerisinde keşfetmiştir. Roma'ya ipeğin ulaşması ise, oldukça geç dönemde, İranlı keşişler aracılığı ile olmuştur. İpeğin seyahati, kadim İpek Yolu güzergâhı üzerinden gerçekleşmiştir. İpeğin, ulaştığı bölgede ekonomiyi yönlendirdiği ve kültürel farklılıklar yarattığı açıktır. İpek Yolu, özellikle ticaret alanında tarihin, kıtalar arası iletişim ve iş birliğinin eşsiz bir örneğidir.

Kaynaklar

- Behera, Subhakanta. (2002). "Indias Encounter with the Silk Road". *Economic and Political Weekly*. 37 (51), 5077-5080.
- Bloodworth, Dennis; Bloodworth, Ching Ping. (1976). *The Chinese Machiavelli 3000 Years of Chinese Statecraft*, Transaction Publishers.
- Chen, Yan. (2020). *The Maritime Silk Road and Cultural Communication Between China and the West*. Lexington Books.
- Encyclopædia Iranica. "Abrissam". I (3), 229-247.
- Fewkes, Jacqueline H. (2009). *Trade and Contemporary Society Along the Silk Road: An Ethno-History of Ladakh*, Routledge.
- Frye, Richard N. (2009). *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*. (Çev.: Füsün Tayanç; Tunç Tayanç). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Geoghegan, J. (1872). *Silk in India Some Account of Silk in India*. Calcutta: Office of the Superintendent of Government Printing.
- Gibbon, Edward. (1994). *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi Bizans*. (Çev.: Asım Baltacıgil). (Cilt IV). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Good, I. L.; Kenoyer, J. M. ve Meadow, R. H. (2009). "New Evidence for Early Silk in the Indus Civilization." *Archaeometry*. 51 (3), 457-466.
- He, Ji Huan. (2011). "Silk is of China and China is of Silk A Response to Good Et Al." *Archaeometry*. 53 (2), 411-412.
- Haussig, Hans Wilhelm. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. Çev.: Müjdat Kayayerli. Geçit Yayınevi.
- İbn Havkal. (1992). *Suret el-Arz*. Beyrut, Lübnan.
- Julien, Stanislas. (1888). *Summary of the Principal Chinese Treatises Upon the Culture of the Mulberry and the Rearing of Silk Worms*. Washington.

- Laufer, Berthold. (1919). *Sino-Iranica Chinese Contributions to the History of Civilization*. Chicago.
- Lu, Yongxiang. (2015). *A History of Chinese Science and Technology*, (Vol I-II). Beijing China: Shanghai Jiao Tong University Press.
- Mesudi. (2005). *Muruc ez-Zeheb*, thk. (Kemal Hasan Mer'i, thk.). Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Pomponius Mela's Description of the World*. (1998). Çev.: Frank E. Romer. University of Michigan Press.
- Rudenko, Sergei I. (1970). *Frozen Tombs of Siberia*. Çev.: M. W. Thompson. London.
- Si-Yu-Ki Buddhist Records of the Western World*. (1884). Çev.: Samuel Beal. (II). London.
- The Natural History of Pliny*. (1855). (Çev.: John Bostock). (II). London: H.T.
- The Voyage of Nearchus From the Indus to the Euphrates*. (1797). Ed.: William Vincent. London.
- Tucker, Jonathan. (2013). *The Silk Road- China and the Karakorum Highway: A Travel Companion*. London: I. B. Tauris Publisher.
- Walton, Perry. (1912). *The Story of Textiles*. Massachusetts.
- Warikoo, K. (ty). "Ladakh India's Gateway to Central Asia". *Strategic Analysis*. 44 (3), 177-192.
- Waugh, Daniel C. (2007). "Richthofen's 'Silk Road': Toward the Archaeology of a Concept". *The Silk Road*. (1), 1-10.
- Yakut el-Hamevi. (1977). *Mu'cemu'l Buldan*. Beyrut.
- Yılmaz, Esra. (2017). "İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. 9:2 (18), 672-683.

Böke, Ozan. (2021). “Türkmenistan”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 105-110.

Tanıtım Yazısı

ÜLKE TANITIMI
COUNTRY PRESENTATION

TÜRKMENİSTAN*

Turkmenistan

Hazırlayan: Ozan BÖKE **

* DOI: 10.34189/asyam.5.1.010

** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi, ozan.boke@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-8806-7477>

1. Tarihçe

Türkmenler, bugün Anadolu, Azerbaycan, Irak-Suriye ve Balkanlarda yaşayan Türkler gibi Oğuz boyuna mensuplardır. Bugün Türkmenistan'ın bulunduğu coğrafyada uzun yıllardır yaşamakta olan Türkmenler, Oğuz gruplarının batıya gerçekleştirdiği göçler sırasında burada kurulmuş olan Büyük Selçukluların bakiyeleridirler. Burada bulunan Merv Şehri, İslam Fetihlerinin gerçekleştiği dönemde önemli bir merkez oldu. Selçuklular devrinde ise Merv, Büyük Selçuklulara başkentlik yaptı. Moğolların ilerleyişi ile birlikte Selçukluların yerini İlhanlılar aldı. İlhanlıların ardından bölgeye Timurlular hâkim oldu. Türkmenler buldukları coğrafyada varlıklarını sürdürdüler; ancak Hive Hanlığı ve İran üzerinden pek çok saldırıya maruz kaldılar. 1800'lü yılların ortalarında bir yandan İran'dan gelen saldırılarla mücadele eden Türkmenler, 1879'dan itibaren Rusların, Türkistan'daki ilerleyişi ile de karşı karşıya kaldılar. Ne kadar direniş gösterebilirler de Rusların gelişmiş askeri teknolojisine karşı koyamayan Türkmenler, Rus idaresine girdi ve 1294 yılında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti meydana getirildi. Yaklaşık 70 yıl Sovyet idaresinde yönetilen Türkmenistan, 1990'lı yılların başlarında Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesi ile birlikte 27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etti.

2. Coğrafya

Türkmenistan, 488.100 km²'lik yüz ölçümü ile dünyanın en geniş 52'ci, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'nin ise 4'cü en büyük ülkesidir. Başkenti 1 milyonluk nüfusa sahip AŞGABAT şehridir. Batı Türkistan'da yer alan Türkmenistan, güneyinden İran ile 992 km, kuzeyinden Kazakistan ile 379 km, kuzeydoğusundan Özbekistan 1621 km, güneydoğusundan Afganistan'la 744 km sınıra sahiptir. Ülkenin batısında ise Hazar Denizi bulunmaktadır. Ülke coğrafyasının en büyük özelliği yüz ölçümünün %80'inin Kara Kum çölü ile kaplı olmasıdır. Ceyhun (Amuderya) 2.620 km, Tejen 1.150 km ve Murgab 978 km uzunluğu ile ülkenin en uzun üç nehrini oluşturmaktadır. Başkent Aşkabat'ın dışında önemli şehirleri Türkmenabat, Çarçöv, Taşavuz ve Merv'dir.

Türkmenistan'da karasal ve çöl iklimi görülmektedir. Yaz aylarının sıcaklık ortalaması 35-40 derecedir. Kışları ise sıcaklıkların zaman zaman 0'ın altına düştüğü görülür. Yıl içerisinde genel sıcaklık ortalaması 15 derecedir. Ülke genelinde ekilebilir alan yüz ölçümünün %3.5'i kadardır. Önemli su kaynaklarına ev sahipliği yapan ülke, bu kaynakların yanlış kullanımı neticesinde çölleşmektedir. Tarım faaliyetleri sulama ile yapılmaktadır. Ekonomik olarak bulunduğu coğrafyanın Türkmenistan'a verdiği avantaj önemli yer altı enerji kaynaklarına sahip olmasıdır. Ülkede önemli miktarda doğalgaz ve petrol rezervi bulunmaktadır.

3. Siyasi/İdari Yapı ve Nüfus

Türkmenistan başkanlık sistemi ile idare edilmektedir. Ülkenin kurucu başkanı Saparmurat (Niyazov) Türkmenbaşı'dır. Onun 21 Aralık 2006'daki vefatının ardından 2007'de gerçekleşen seçimlerde Gurbangulu Berdimuhammedov, %89'luk bir oy oranı ile Devlet Başkanı seçilmiştir. 2012'de ise %97'lik oy oranı ile ikinci defa ve 2017'de ise yaklaşık olarak aynı oy oranı ile üçüncü defa Berdimuhamedov Devlet Başkanı olarak seçilmiştir. Bugün Devlet Başkanlığı görevini Berdimuhammedov yürütmeye devam etmektedir. Ülkede seçimler 5 yılda bir gerçekleşmektedir. Türkmenistan Meclisinde 125 meclis üyesi bu seçimlerle göreve gelmektedir. Yürütmenin başı Devlet

Başkanındır. Devlet idaresinde Devlet Başkanı, 10 Devlet Başkanı Yardımcısı, 23 bakanlık bulunmaktadır.

Ülke nüfusu yaklaşık olarak 5.5 milyon kadardır. Ülke yüzölçümüyle kıyaslandığında nüfus oldukça azdır. Nüfusun %89'u Müslüman, %'9'u Ortodoks ve geriye kalan %2 ise diğer dinlere mensuptur. Yine nüfusun %85'ini Türkmenler meydana getirmektedir. Daha sonra en büyük etnik nüfus olarak %5 ile Özbekler bulunmaktadır. Geri kalan nüfusu Ruslar, Kazaklar, Tatarlar, Azerbaycanlılar ve Ukrainerler oluşturmaktadır.

Ülkenin resmî dili *Türkmen Türkçesi*'dir. Rus idaresinde uzun yıllar bulunmalarından dolayı Rusçanın kullanımı da ülkede yaygındır. Özbek Türkçesi de ülkede konuşulan diller arasındadır. Daha önce Kiril alfabesi kullanılan ülkede 1993 yılından itibaren Latin alfabesine geçilmeye başlanmıştır. Ülkede okuma oranı %99.7'dir. Okula başlama yaşı 7'dir. Zorunlu eğitim 13 yıl ve ücretsizdir.

4. Ekonomi

Ülkenin para birimi, Manat'tır. Ülkenin büyük bir kısmının çöllerle kaplı olması ve tarım alanlarının kısıtlı olması ülke ekonomisinde tarımı geri plana atmaktadır. Tarım alanlarının önemli bir kısmında pamuk ekimi yapılmaktadır. Türkmenistan pamukta dünyanın başta gelen üreticilerindedir.

Türkmenistan, Orta Asya ile Orta Doğu enerji koridorunun ortasında yer alan ve aynı zamanda zengin enerji kaynaklarına sahip bir ülkedir. Ekonomide önemli bir kalemi bu yer altı kaynakları oluşturmaktadır. Türkmenistan gazı, Rusya, Çin Halk Cumhuriyeti ve İran gibi ülkelere satılmaktadır. Türkmenistan'ın Rusya ile yaşadığı gaz krizi sonrasında ülke gazının büyük bir miktarı Çin Halk Cumhuriyeti'ne ithal edilmeye başlanmıştır. Bugün Türkmenistan gaz satışında önemli ölçüde Çin'e bağlı duruma gelmiştir.

Pamuk ekiminin fazla olması ülke içindeki sanayi faaliyetlerini de etkilemiş ve iplik, kumaş gibi ürünlerin üretilmesinde pek çok fabrika meydana gelmiştir. İplik dışında hayvansal ürünlerin üretimi de ülke içerisinde gerçekleştirilmektedir. Genel olarak Türkmenistan, Kırmızı et, beyaz et, süt ürünleri, tahıl ürünleri gibi pek çok gıda maddesinin üretimini ülke içerisinde sağlamaktadır.

5. Türkmenistan Dış İlişkileri

Türkmenistan, bağımsızlık sonrası dönemde serbest piyasa ekonomisine kolay entegre olamadı. Ülke gelirini doğalgaz ve pamuk ihracatından sağlamaktaydı. Sovyetler dönemine ait enerji nakil yolları nedeniyle doğalgaz pazarlama ve ihracatında Rusya'ya bağımlı durumdaydı. Aynı zamanda bölgede Rusya'dan sonra ikinci büyük doğalgaz üreticisi durumunda olması onu Rusya'nın gaz ticaretindeki rakibi konumuna da yükseltti. Ancak Türkmenistan'ın Afganistan ve İran gibi istikrarsız ülkeler ile olan komşuluğu ve Hazar Denizinin statüsünün 2018'e kadar netleşmemiş olması onun enerji politikalarında Rusya'dan etkilenmesine sebep olmuştur. 2000'li yılların başlarına kadar Rusya'nın rakibi olarak hamleler yapan Türkmenistan, Rusya'nın gaz arzının artması ile birlikte Rusya ile ikili ilişkileri geliştirmeye başladı. Putin'in Batı ülkeleri ve Türkiye ile yaptığı gaz anlaşmaları sonucunda Türkmen gazını ucuz olarak alıp satan ve kendi doğalgazını ülke içi faaliyetlerin yürütülmesinde kullanan Rusya, Türkmen gazının alternatif güzergahlarını da engellemiştir. 2008 Dünya krizinde Rus gaz şirketi GazProm ile fiyatlar konusunda Türkmenistan'ın anlaşamamasının ardından Rusya gaz alımını durdurmuştur. Bu tarihten itibaren Rusya'nın en önemli doğalgaz alıcısı Çin, olmaya başlamıştır.

Çin ile Türkmenistan arasındaki ilişkiler özellikle de ekonomik sahadaki temaslar 2000'li yıllardan itibaren ilerleme göstermiştir. 2009 yılında Türkmenistan ile Rusya arasında yaşanan krizden en çok yararlanan Çin olmuştur. 2000'li yıllara göre 2010'lu yıllara gelindiğinde, Türkmenistan ile Çin arasındaki ikili ticaret hacmi 40 misli bir artış kaydetmiştir. Türkmenistan Çin Kalkınma Bankası'ndan 8 milyar dolarlık uzun vadeli kredi temin ederek, doğalgaz sektöründe yeni tesisler kurmuştur. Ayrıca 2009 yılında Türkmenistan-Çin Doğalgaz Boru Hattı da faaliyete başlamıştır. Bu boru hattı ile Türkmenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığı ciddi bir şekilde azaltmıştır. Buna karşılık Çinli şirketlerin Türkmenistan'da pek çok alanda yatırımlar yapmaya başlamıştır. Türkmenistan Rusya'dan kurtuldu derken bu sefer de Çin pazarına bağımlı duruma düşmüştür.

2009'da Rusya ile Türkmenistan arasında oluşan "doğalgaz krizi" sonucu Türkmen gazının

Rusya'ya satılmaması üretimde ciddi bir düşüğe neden olmuştur. 2010 senesinde iki ülke arasındaki ilişkiler düzelerek doğalgaz satışları başlatılmış olsa da Rusya'nın satın aldığı doğalgaz miktarı önceye göre azalmıştır. Ancak Türkmenistan'da doğalgaz üretiminin yeniden artması, 2009 sonunda gazın Çin'e satılmaya başlanmasından dolayıdır. 2010'da İran'a çekilen ikinci doğalgaz hattı ile ülkedeki doğalgaz üretimi artmaya devam etmiştir. 2014 sonrasındaki Çin ile Türkmenistan arasında ikinci doğalgaz boru hattının tamamlanması ile tekrar artış olmuştur. 2016'daki doğalgaz üretimindeki düşüş, Rus şirketi Gazprom'un Türkmen gazını almaktan tamamen vaz geçmesinden kaynaklanmaktadır. 2017'deki düşüşün nedeni ise İran'ın Türkmenistan'a doğalgazı için borcunu ödememesi sonucu Tahran'a doğalgaz satışının durdurulmasıdır. Buradan da anlaşıldığı üzere Türkmenistan'ın çok zengin doğalgaz kaynakları bulunmakta; ancak üretim ve satış oranları diğer ülkelerle olan anlaşmalara bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Doğalgaz ülke içindeki ihtiyacı karşılamak için kullanılmakla birlikte ciddi anlamda Türkmenistan ekonomisine katkı sağlayan bir ihracat ürünüdür.

Avrupa Birliği de 1991'den itibaren Türkistan coğrafyasında olduğu gibi Türkmenistan'da da varlık göstermeye başladı. Bunun yanı sıra AB 2005 yılında bölgeye Orta Asya Özel Temsilcisi atayarak Türkistan'da daha fazla varlık göstermek istediğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda 2005 tarihinden sonra AB ile Türkistan cumhuriyetleri arasında birçok antlaşma yapılmış ve ortak toplantılar gerçekleştirilmiştir. AB Türkistan coğrafyasında bugün de ilişkilerinin geliştirilmesi açısından önemli faaliyetler gerçekleştirmektedir. Ancak AB bu konuda biraz geç kalmıştır ve Çin ve Rusya'nın gerisinden gelmektedir.

Türkmenistan, dış politikada diğer Batı Türkistan ülkeleri gibi etkin olma yolunu izlememiş ve diğer ülkelerin siyasetlerine karşı kendisini güvence altına almak düşüncesiyle 1995 yılının Aralık ayında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda "*Daimi Tarafsız Ülke*" statüsü almıştır. Bu daimî tarafsızlık statüsü Türkmenistan'ın tek taraflı talebi ile ve uluslararası taminatsız bir şekilde verilmiştir.

6. Türkiye Türkmenistan İlişkileri

1991 yılında Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan Türkiye olmuştur. Türkiye, Aşkabat'ın Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı (AGİT) nezdinde tanınması için yoğun gayret göstermiştir. Türkmenistan'ın Türkiye'de Ankara Büyükelçiliği ile İstanbul Başkonsolosluğu ve İzmir Fahri Konsolosluğu bulunurken, Türkiye Türkmenistan'da Aşkabat Büyükelçiliği ile temsil edilmektedir.

Ortak tarihi, dili, dini ve kültürü paylaşan iki kardeş ülke ve halk arasında, "Bir Millet, İki Devlet" temelinde dengeli, karşılıklı saygı ve iş birliğine dayalı özel ilişkiler bulunmaktadır. Türkmen tarafı, ilişkileri "kemik kardeşliği" olarak tarif etmektedir. İki ülke arasındaki iş birliği dış politika, ticaret ve ekonomi, kültür ve eğitim başta olmak üzere her alanda olumlu bir seyir izlemektedir.

6.1. TİKA (Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı)

1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) dağıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan Türk devletleriyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu devletlere sosyal, ekonomik ve kültürel alanda sağlayacağı destekleri uygulayacak ve koordine edecek bir organizasyona ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda, TİKA 1992 yılında Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak kurulmuştur. 28 Mayıs 1999'da Başbakanlık'a bağlanmıştır. Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı: Restorasyon, sağlık, eğitim, tarım ve hayvancılık, idari ve sivil altyapıların geliştirilmesi gibi birçok alanda faaliyet göstermektedir.

6.2. TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı)

Türk Dünyası'nın UNESCO'su olan TÜRKSOY, 1993 yılında, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Cumhuriyeti kültür bakanları tarafından imzalanan anlaşmayla kurulmuştur. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Altay, Saha, Tuva, Hakas Cumhuriyeti ve Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri TÜRKSOY'a gözlemci üye olarak katılmışlardır. TÜRKSOY kurulduğu günden bu yana Türk halklarının gönül birlikteliğini ve kardeşliğini güçlendirmek, ortak Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmak ve dünyaya tanıtmak için çalışmaktadır.

Türkiye'nin Türkmenistan politikasını ele aldığımızda eğitim ve ekonomi olmak üzere iki

önemli sacayağına sahip olduğunu görüyoruz. Eğitim alanında Ankara'nın 1992 yılında Orta Asya ve Türk ve Akraha Topluluklardan gelerek Türkiye'de okumak isteyen öğrenciler için uygulamaya koyduğu Büyük Öğrenci Projesi önemli bir rol oynamaktadır. Ankara ve Aşkabat arasındaki eğitim ilişkilerinin bir diğer unsuru ise, Türkmenistan'da açılan okullardır. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler bağlamında ise özellikle Türk firmalarının Türkmenistan'daki yatırımları ve iki ülke arasında günden güne gelişen dış ticaret anılmaya değer faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dış politika, ticaret ve kültür iki ülke arasındaki diğer iş birliği konularıdır.

6.3. Ekonomik İlişkiler

Ortak tarihi, dili, dini ve kültürü paylaşan iki kardeş ülke olarak Türkiye ile Türkmenistan ilişkileri tarihsel sürecinde hep olumlu bir seyir izlemiştir. Zira Türkiye, dünyada Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ve Aşkabat'ta ilk Büyükelçilik açan ülkeydi. İki ülke ve halk arasında, "Bir Millet, İki Devlet" temelinde dengeli, karşılıklı saygı ve iş birliğine dayalı özel ilişkiler süregelmiş ve dış politikadan, ticarete, ekonomiden, kültür ve eğitime dek her alanda olumlu bir seyir izlemiştir. Türkiye-Türkmenistan ilişkileri, 2007 yılından sonra yeni bir ivme kazanarak hızla gelişmeye devam etmiş ve yoğun bir üst düzey ziyaret trafiği yaşanmıştır. 2007 yılından bu yana, Türkmenistan'a Cumhurbaşkanı düzeyinde altı, Başbakan düzeyinde üç kez gezi düzenlenmiştir. Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbangulu Berdimuhammedov ise beş kez Türkiye'yi ziyaret etmiştir.

Türkiye ve Türkmenistan arasındaki ticaret hacmi de hızla yükselmiştir; ancak son dönemde ticaret hacminde bir azalma söz konusudur. 2012 yılında yaklaşık 1,8 milyar dolar olan ikili ticaret hacmi, 2013 yılında 2,6 milyar dolar, 2014 yılında 2,8 milyar dolar olmuştur. 2015 ve 2016 yıllarında iki ülke arasındaki ithalat ve ihracat oranının azalması sebebiyle iki ülke ticaret hacmi 2015 yılında 2,4 milyar dolara 2016 yılında ise 1,6 milyar dolara gerilemiştir. Bağımsızlığını kazandığı ilk günden bu yana Türk iş adamları, Türkmenistan'ın kalkınmasına önemli katkıda bulunmuşlardır. Türk şirketleri, başta inşaat olmak üzere pek çok sektörde faaliyet göstermektedir. Türkmenistan'da yaklaşık 600 civarında Türk iş insanı, 25-35 bin arasında Türk işçisi bulunmaktadır. Çeşitli projelere imza atan Türk girişimcilerin ülkenin kalkınmasında etkin bir rol oynadıkları bir gerçektir. Türk şirketleri tarafından tarım teknolojileri, bankacılık, sağlık, inşaat malzemeleri, kimya sanayisi, hastaneler, gıda ve içecek sektöründe yatırımlar yapılmış, inşaat ve tekstil sektöründe çok büyük projeler gerçekleştirilmiştir. İlk sözleşmeler pamuk işleme fabrikalarının kurulması amacıyla imzalanmış, daha sonraki aşamada otel, havaalanı, soğuk hava deposu, su arıtma tesisleri, un, makarna, tuğla, mama, porselen ve traktör fabrikalarının anahtar teslimi yapımı sözleşmeleri izlemiştir.

Türkmenistan'da Türk firmaları tarafından müteahhitlik projeleri üstlenilmesi 1992 yılı ortalarında başlamıştır. Türkmenistan'ın bağımsızlığından bugüne kadar Türk müteahhitlik firmalarınca üstlenilen proje sayısı 1400'ü, toplam proje tutarı ise 46 milyar doları aşmıştır. Türkmenistan hükümetinin altyapı yatırımlarına verdiği önem, ülkenin yeniden imarı Türk müteahhitleri için önemli iş imkânları yaratmaktadır.

Kaynaklar

"Çin ve Türkmenistan'ın Enerji İlişkileri". *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, <https://orsam.org.tr/tr/cin-ve-turkmenistan-in-enerji-iliskileri> (e.t.: 28.06.2020).

Igor Torbakov. "Russian-Ukrainian Accord does not Ease Regional Security Concerns". *Eurasia Insight*, <https://eurasianet.org/russian-ukrainian-accord-does-not-ease-regional-security-concerns> (e.t.: 28.06.2021).

Keskin Köylü, Meryem. (2018). "Türkiye ile Türkmenistan Atasındaki Ticari İlişkiler ve Finansal İşbirliğine Yönelik Bir Değerlendirme". *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*. 19, 413-422.

Kurt, Halil. "Türkmenistan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 41, 599-601.

Kuvusova, Şirin. (2018). "Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Türkmenistan Cumhuriyeti ve Makroekonomik Yapısı". *Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi Ayrıntı*. 5 (58), 43-48.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Merv". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 29, 221-223.

Soltan, Elnur. (2001). “Türkmenistan ve Rusya: Gaz Üzerinde Kurulan İlişkiler”. *Avrasya Dosyası*, 7 (2), 184-205.

Terzioğlu, Süleyman Sırrı. (2013). “Uluslararası Hukuk Açısından Türkmenistan’ın Daimî Tarafsızlık Statüsü”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 14 (2), 39-100.

“Turkmenistan Base Rumor Likely Part of a Russian Disinformation Campaign”. *Eurasia Insight*, <https://eurasianet.org/turkmenistan-base-rumor-likely-part-of-a-russian-disinformation-campaign> (e.t.: 28.06.2021).

Türkmenistan Ülke Profili. (2021). *T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü*. Ankara.

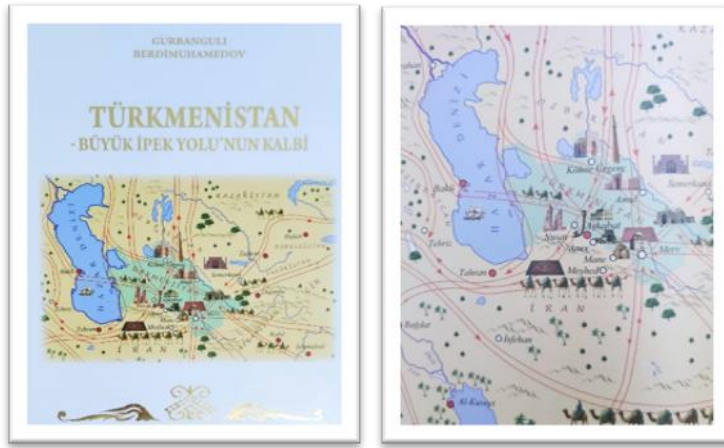
“Türkmenistan’a İlişkin Genel Bilgiler”, <http://askabat.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/121560> (e.t.: 27.06.2021).

“Türkmenistan’ın Dış Politikası, Stratejik Ortak”, <https://www.stratejikortak.com/2018/02/turkmenistanin-dis-politikasi.html> (e.t.: 01.06.2020).

Budulgan, Seyit Ali. (2021). “Türkmenistan- Büyük İpek Yolu’nun Kalbi Adlı Eser”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 111-116.

Tanıtım Yazısı

KİTAP TANITIMI
BOOK INTRODUCTION

“TÜRKMENİSTAN- BÜYÜK İPEK YOLU’NUN KALBİ” ADLI ESER*

The Book Named “Turkmenistan- Heart of The Great Silk Road”

Hazırlayan: Seyit Ali BUDULGAN**

“Türkmenistan– Büyük İpek Yolu’nun Kalbi” adlı eser, Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhamedov tarafından, İpek Yolu ve Türkmenistan coğrafyasındaki tarihî gelişmeleri, İpek Yolu’nun tarihini konu alan masal ve rivayetleri okuyuculara aktarmak amacıyla kaleme alınmıştır. Ayrıca Türkmenistan’ın İpek Yolu üzerindeki stratejik konumu, zengin maddi ve manevi kültür varlıkları ile ortaya konularak, Türkmenistan’ın üzerinde çalıştığı ekonomik, lojistik vb. konulara değinilmiş; böylece ülkenin uluslararası prestijinin artırılması hedeflenmiştir. Eserde, Türkmenistan Ressamlar Birliği üyelerinin resimleri yanı sıra Büyük Saparmurat Türkmenbaşı Güzel Sanatlar Müzesi ve Türkmenistan Devlet Sanatlar Akademisi’nin arşivinde bulunan resimler kullanılmıştır. Eser, TÜRKSOY Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı tarafından 2017 yılında

* DOI: 10.34189/asyam.5.1.011

** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, seyit.budulgan@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-3140-8098>

basılmıştır. Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhamedov'un eseri, Doç. Dr. Berdi Sarıyev, Dr. Emrah Yılmaz ve Dr. Tuğba Yılmaz tarafından Türkmenceden Türkçeye aktarılmıştır. 96x60 ebadında kuşe kâğıda basılan eser 303 sayfadır.

“*Türkmenistan-Büyük İpek Yolu'nun Kalbi*” adlı eser, “Önsöz”, “Giriş” ve “Sonsöz” kısımları hariç olmak üzere toplam “Altı” bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm “*Ceyhun Sahili*”, İkinci Bölüm “*Kadim Merv*”, Üçüncü Bölüm “*Saraks ile Anev Arasında*”, Dördüncü Bölüm “*Nusay'dan Dehistan'a Kadar*”, Beşinci Bölüm “*Dışoğuz'un Kadim Toprağında*”, Altıncı Bölüm “*Masallar Dünyasında*” başlıklarından oluşmaktadır.

Eserin “Önsöz” kısmına, Türkmenlerin üstün vasıfları ve erdemlerinden bahsedilerek başlanmış, Türkmenlerin erdem ve siyasi güçlerinin kaynaklarının araştırılması için Arap halifelerinin araştırma yaptırıldıklarına dair rivayetler aktarılmıştır. Türkmenistan'ın yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ile sanayisi, ekonomik yapısı vb. konularda bilgi verilen kısımda, Türkmenistan'ın SSCB sonrası dönemde bir geçiş aşamasında olduğu vurgulanmıştır. Yirminci yüzyılın yetmiş yılını SSCB hakimiyetinde geçirdiği belirtilen ülkede elbette sosyalist ekonomiden serbest ekonomiye geçişte zorluklar yaşanacağı ifade edilmiş, Türkmenistan'ın küresel ekonomiye adapte olma çabaları açıklanmıştır. İpek Yolu'nun ana hatlarının ve geçiş güzergahlarının belirtildiği kısımda, İpek Yolu'nun maddi ve manevi kültür açısından günümüz ve gelecek için Türkmen halkına güç verdiği ifade edilmiştir. 2016 yılında ilan edilen “Mirasa Saygı Duymak ve Geliştirmek Yılı” ile ülkede tarih ve kültüre olan ilgideki artış ile Parıztepe ve diğer yerlerde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar hakkında bilgi verilmiştir. Önsöz kısmında yalnızca Türkmenistan ve Türkmen halkı hakkında tarihî-güncel bilgiler paylaşılacakla kalınmamış, Türkmenistan'ın geçiş güzergahları üzerindeki stratejik konumu vurgulanarak İpek Yolu'nun “yeniden” oluşmasında ortaya çıkardığı etkiler ile bu stratejik gücün komşu devletler ile ikili ve çoklu ilişkilerdeki desteği ortaya konulmuştur.

“Giriş” kısmında, İpek Yolu'nun nasıl ortaya çıktığı ve uluslararası ticari öneminden bahisle, İpek Yolu üzerinde bulunan ülkelerin hızla kalkındıkları ifade edilmiştir. Bahsi geçen kalkınma yalnızca ekonomik yönde olmamış, İpek Yolu üzerinde bulunan ülkelerin şehirleri, sosyokültürel yapıları da gelişmiştir. Türkmenler kitaba ve okumaya önem vermişlerdir. Bu kısımda okumanın bir toplum için önemi çeşitli rivayet ve masallar anlatılarak, okumanın iyiliklere kapı aralayacağı vurgulanmış; hatta okumaya bir çeşit kutsallık atfedilmiştir. Türkmen halk edebiyatının temel meselelerinin de işlendiği bu kısımda Türkmen sosyal yaşamının kültürel yapıları hakkında bilgi verilmiştir. İpek Yolu'nu kullanan tüccarlar ve seyyahlar zaman zaman alimlere danışmışlar ve onlardan öğütler almışlardır. İpek Yolu yalnızca ürünlerin taşındığı ekonomik bir güzergâh olmamış; ayrıca kültür ve inançların da harmanlandığı bir yer olmuştur. Giriş kısmında Türkistan bölgesi için tarih yazıcılığının önemi işlenmiş, bölgeyi konu alan Arap ve Avrupalı tarihçiler hakkında da bilgiler verilmiştir. Rivayet ve masalların sıklıkla kullanıldığı eserde, rivayet ve masalların Türkmen gençlerinin eğitimleri için büyük bir öneme sahip olduğu vurgulanmıştır.

“*Ceyhun Sahili*” başlıklı birinci bölümde, Çin'den batıya giden kervanların, Amuderya üzerinden Amul'a geldikleri ve Amul'un İpek Yolu için ana merkezlerden biri olduğu belirtilmiştir. Bu bölümde Amuderya çevresinde kurulan bazı şehirlerin tarihleri hakkında bilgi verilmiştir. Bölgenin Arap fetihlerinden önceki ve sonraki tarihine kısaca değinilen bölümde, Molla Nefes gibi Türkmen şairlerinin eserlerinde işledikleri ahlak anlayışı ve kâmil insan kavramlarına değinilmiştir. Günümüzde “Dağ-Maden Zenginleştirme Kompleksi” gibi projelerle bölgenin turistik öneminin arttırıldığı belirtilmiş, dağ altı mağaraları ve dağ-maden tesisleri hakkında bilgi verilmiştir.

“*Kadim Merv*” başlıklı ikinci bölümde, Merv bölgesi ve Merv şehrinin tarihi hakkında bilgiler verildikten sonra, eski zamanlarda batıda nasıl tüm yolların Roma'ya çıktığı söyleniyorsa, Doğu'da da tüm yolların Merv'e çıktığı ifade edilerek, Merv'in kültürel ve ekonomik değeri vurgulanmıştır. Merv şehrinin Orta Çağ'da gelişiminin doruk noktasına ulaştığı, Semerkand, Buhara ve Pencikent gibi döneminin ünlü şehirlerini dahi gölgede bıraktığı ifade edilmiştir. Merv şehri yalnızca ekonomik bir merkez olmamış, kültürel olarak gelişmiş ve bir ilim-sanat merkezi haline gelmiştir. İpek Yolu'nda ticaret yapan kervanlar Merv'e yalnızca dışarıdan ürün getirmemişler, Merv'in yerli ürünlerini de dünyaya taşımışlardır. Bu bölümde Merv'in yerli ürünlerinin, deri, yastık, eyer, at koşum takımları, deri sadaklar, ok, yay, mızrak, barut, türlü makaslar, çeşitli ev malzemeleri, renkli camlar, ipek, pamuk

ürünleri, ilaçlar, deve, at vb. hayvanların olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bölgede bulunan Sultan Sencer Türbesi gibi tarihi yapılar hakkında bilgiler verilmiştir.

“*Sarabs ile Anev Arasında*” başlıklı üçüncü bölümde, Sarabs ve bölgede hakimiyet kuran hanedanlar hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. Çeşitli rivayetlere göre Sarabs’ın kuruluşu Efrasiyap ile ilişkilendirilmiştir. İpek Yolu’nda Marı’dan batıya ilerlenince Sarabs’a, Sarabs’tan da ileri gidince Nişabur, Herat ve Nusay’a ulaşıldığı belirtilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti döneminde Sarabs maddi ve kültürel açıdan gelişmiş, bu dönemde Sarabs Baba, Lokman Baba, Yarıkümbet, Mane Baba türbeleri, Cargürgen Minaresi ve Nişabur Yolu üzerinde bulunan Rabat Şeref Kervansarayını gibi eserler inşa edilmiştir.

“*Nusay’dan Dehistan’a Kadar*” başlıklı dördüncü bölümde, Nusay’ın günümüzdeki konumu ve tarihinden bahsedilmiştir. Nusay, Aşkat’ta bulunan Bağır kasabası civarında bulunmaktadır ve Eski-Yeni Nusay olmak üzere iki kaleden oluşmaktadır. Bölge tarihi işlenirken, eski dönemlerde Partlar ile Romalıların bölgedeki faaliyetlerine, ayrıca Zerdüştlük inancına da değinilmiştir. Nusay şehrinin sanatta ilerlemiş bir topluma sahip olduğu günümüzde ulaşılan heykel kalıntılarından anlaşılmaktadır. Orta Çağ’da Nusay’a “Küçük Suriye” de denmiştir. Nusay’a bu adın verilmesinin temel sebebi bölgenin mukaddes sayılan yerler ve türbeler açısından zengin oluşudur. İlgili bölümde günümüzde bölgede gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar hakkında da bilgiler verilmiştir.

“*Dışoğuz’un Kadim Toprağında*” başlıklı beşinci bölümde, günümüz Dışoğuz vilayetinin sınırlarından ve tarihinden bahsedilmiştir. Dışoğuz vilayeti tarihte Harezmi olarak adlandırılmıştır. Çöllerle kaplı Harezmi bölgesi Amuderya ve yeraltı su kaynaklarından faydalanılarak zengin bir tarım bölgesi haline getirilmiştir. Bu bölümde Harezmi bölgesinde kurulan devletler, Harezmi bölgesinin şehirleri hakkında bilgiler halk hikayelerinden de yararlanılarak okuyucuya aktarılmıştır. Cengiz Han ve Moğol ordularının Harezmi’i ele geçirmesi anlatılmıştır. Bölgeye dair halk hikayeleri ve efsanelerin günümüzde tiyatrolarda canlandırılarak yaşatılmaya devam edildiği belirtilmiştir.

“*Masallar Dünyasında*” başlıklı altıncı bölümde, eserde anlatılan hikâye ve rivayetlerin çevre halkların hikâye ve rivayetleri ile örtüştüğü, okuyucuya açıkça gösterilmeden bir karşılaştırma yapıldığı ifade edilmiştir. Sözlü edebiyatın gelişiminin anlatıldığı bölümde, yaşam tarzının sözlü geleneğin yayılmasındaki etkisi açıklanmıştır. Uzun yolculuklara çıkan insanlar zaman zaman kervansaraylarda ve zaman zaman çöllerde konaklamışlar, bu konaklamalar sırasında da birbirleri ile iletişime geçmişlerdir. Birbirlerine çeşitli hikayeler anlatan insanlar farklı kültürlerden etkilenmişler ve yabancı kültürlerle ait masal, efsane vb. sözlü gelenek ürünlerini millileştirerek kendi halklarına da mal etmişlerdir.

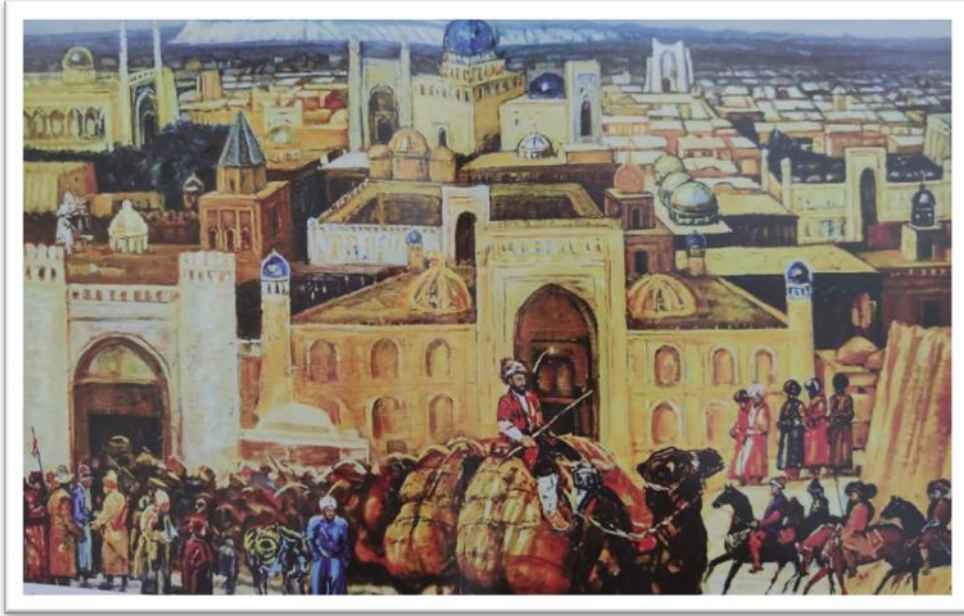
“*Son Söz*” kısmında, günümüzde deve kervanları ile seyahat ve ticaret yapılmadığı; buna karşın internet vasıtasıyla insanların dünya üzerinde diledikleri herhangi bir noktaya ulaşabilecekleri ifade edilmiştir. Türkmenistan’ın yalnızca tarih ve arkeoloji çalışmaları ile geçmişini değil; aynı zamanda farklı çalışmalar ile geleceğini de aydınlatmaya çalıştığı belirtilmiştir. Türkmenistan’da fiber optik haberleşme ağlarının kurulması, hava, deniz ve kara yolu taşımacılığında altyapı çalışmaları gerçekleştirildiği, Avrasya ekonomik ilişkilerinde önemli bir yer temin etmek için çalışmalar yapıldığı vurgulanmıştır. Son olarak İpek Yolu’nun önemi açıklanmış, bu eser ile Türkmenistan’ın mevcut mirasının önemini, gelecek kuşaklara aktarmanın amaçlandığı ifade edilmiştir.

Ekler

Ek 1: Tarih'in Yankısı (s. 82).

Ek 2: Büyük Şehirden Uzun Bir Yolculuğa (s. 118).

Ek 3: Misafirlerin Karşılması (s. 144).

Ek 4: Kadim Şehrin Dükkanları (s. 275)

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
ASYA ARAŞTIRMALARI ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
YAYIN İLKELERİ, YAZIM KURALLARI VE KAYNAK GÖSTERME BİÇİMLERİ

YAYIN İLKELERİ

Derginin Amacı

Asya Araştırmaları Dergisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından yayımlanan hakemli Uluslararası Sosyal Bilimler dergisidir.

Dergi, Türkiye’de ve dünyada sosyal- beşerî bilimler alanındaki tüm disiplinlerin bilimsel gelişimlerine katkı sağlayacak bilimsel çalışmaların artırılmasını ve yaygınlaştırılmasını amaçlamaktadır.

Odak ve Kapsam

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Araştırmaları Dergisi*, sosyal ve beşerî bilimler alanında yer alan ve aşağıda belirtilen disiplinlerin bilimsel çalışmalarına odaklanmaktadır:

Asya Arkeolojisi

Asya Antropolojisi

Asya Türk Tarihi ve Coğrafyası

Asya Türk Kültürü, Halk Bilimi ve Sanat Tarihi

Asya Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Asya Ülkeleri ve Milletlerinin Dili, Tarihi ve Edebiyatı

İktisadi ve İdari Bilimler Alanı

Uluslararası İlişkiler ve Siyaset

Eğitim Bilimi

Dilbilim

İlahiyat

Felsefe ve Sosyoloji

Bilgi ve Belge Yönetimi

Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi’ne gönderilen çalışmalar, Asya coğrafyasını ilgilendiren konularda bu kapsamdaki disiplinlere ilişkin gelişmeleri ve sorunları derinlemesine irdeleyen ve tartışan, bilimsel alanyazını nesnel bir bakış açısıyla sunan, bilimsel yöntemlere dayanarak gelişmelere ve sorunlara ölçümlenebilir ve uygulanabilir öneriler getirebilen, alana doğrudan katkı ve özgün değer sağlayan nitelikte olmalıdır.

Kapsam çerçevesinde dergide bilimsel makaleler, çeviriler, röportajlar, tanıtım yazıları vb. çalışmalar yayımlanmaktadır.

Derginin amaç, odak ve kapsamı ile ilişkilendirilmemiş çalışmalar yayımlanmamaktadır. Ancak, Yayın Kurulu, dergiye gönderilmiş bu çalışmalarını değerlendirerek kapsamına göre Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi bünyesinde yayımlanan diğer dergilere yönlendirebilmektedir.

Yayın Sıklığı

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar ve Güz olmak üzere yılda en az iki kez yayımlanır.

Yayın Dili

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkçe, İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleriyle yazılmış çalışmaları kabul etmektedir. Gönderilen çalışmalar, hangi dilde ise o dilin dil bilgisi kurallarına ve bilimsel alanyazına uygun, anlaşılabilir biçimde hazırlanmalıdır. Bu kriterleri sağlamayan yayınlar değerlendirmeye alınmamaktadır.

Yazıların Değerlendirilmesi

Yayımlanması için dergiye gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından yayın ilkeleri bakımından incelenir ve değerlendirilmek üzere alanın uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara da hakem adı bildirilmez. Raporlar 3 yıl süreyle saklı tutulur. Hakem raporlarından biri olumlu; diğeri olumsuz ise yazı üçüncü bir hakeme gönderilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, Hakem ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Hakem raporları doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra internet üzerinden en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Düzeltilmiş metin, gerekli görüldüğü durumlarda, değişiklikleri isteyen hakemlerce tekrar incelenebilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Gizlilik Beyanı

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* Yönetim Sistemi'nde girilecek tüm veriler (isim, elektronik posta adresleri gibi kişisel bilgiler vb.) yalnızca derginin ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi*'nin bilimsel çalışmaları için kullanılır. Bu veriler, başka bir amaç için kullanılmaz; kesinlikle üçüncü kişilerle paylaşılmaz.

Telif Hakkı

Makalelerdeki düşünce ve öneriler ile kaynakların doğruluğundan yazarlar sorumludur. Dergide yayımlanan makalelere telif hakkı ödenmez. Yazarlar, makalelerinin telif hakkından feragat etmeyi kabul ederek, basıma kabul edilen makalelerin telif hakkını Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi*'ne devrederler. Yayın Kurulu, makalenin yayımlanması konusunda yetkili kılınır.

Bununla birlikte yazarların aşağıdaki hakları saklıdır:

1. Telif hakkı dışında kalan bütün tescil edilmiş haklar,
2. Makaleyi satmamak koşulu ile kendi amaçları için çoğaltma hakkı,
3. Yazarın üreteceği kitaplar, makaleler vb. çalışmalarında derginin kaynakça olarak belirtilmesi koşuluyla, makalenin tümü ya da bir bölümünü kullanma hakkı.

YAZIM KURALLARI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*'nde yayımlanmak üzere gönderilen çalışmaların aşağıdaki koşulları taşıması gerekmektedir:

- Dergiye gönderilecek çalışmalar Türkçe, İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış olmalıdır.
- Dergide yer alacak çalışmalar, başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir dergiye gönderilmemiş olmalıdır.
- Derginin yazım kurallarına uymayan çalışmalar değerlendirmeye alınmaz.
- Dergiye gönderilecek çalışmalar:
 - A4 boyutunda kağıtlara dikey olarak, Microsoft Word programında hazırlanmalıdır.

- Öz ve Kaynakça sayfası hariç, çalışmanın metin kısmı, 5000 sözcükten az olmamak ve 10000 sözcüğü aşmamak kaydıyla, Times New Roman- 11 punto yazı karakteriyle, 1 (tek) aralıkla yazılmalıdır.
- Çalışmalar, aşağıda belirtilen bölümlerden (sırasıyla) oluşmalı ve bu bölümlere yönelik düzenleme yayın ilkelerine uyularak yapılandırılmalıdır:

Başlık: Çalışmanın başlığı, 12 Punto **Koyu BÜYÜK HARFLERLE** sayfanın ortasına yazılmalı, rakam ve noktalama işaretleri hariç, başlık iki satırı geçmemelidir.

Yazar / Yazarlar: Başlık verildikten sonra yazarın sadece adı (ilk harfi BÜYÜK) ve soyadı (BÜYÜK HARFLERLE) makale metninin ortasına 11 Punto **Koyu** olarak yazılmalıdır. Soyadından sonra asteriks (*) konulmalı, başlık sayfasının altında yer alacak asteriks işaretinden sonra yazar ile ilgili bilgiler (unvan, kurum ve e-posta) dipnot biçiminde 9 Punto, İtalik olarak verilmelidir.

Öz: 10 Punto İtalik olarak, 1 (tek) satır aralığıyla yazılmalı ve 300 sözcüğü geçmemelidir.

Anahtar Sözcükler: Çalışmaların konularını yansıtan en az beş en fazla yedi Türkçe anahtar sözcük eklenmelidir. Her bir anahtar sözcüğün sadece ilk harfi büyük olmalı ve tüm sözcükler italik olarak verilmelidir.

İngilizce Başlık: İngilizce başlık her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere küçük harflerle 10 punto Koyu ve *italik* olarak yazılmalıdır.

Abstract: Türkçe “Öz” kısmında yazılı olan metin İngilizce olarak verilmelidir.

İngilizce Anahtar Sözcükler (Keywords): Çalışmaların konularını yansıtan en az beş en fazla yedi İngilizce anahtar sözcükler Türkçe verilen sözcüklerle aynı sırada ve aynı anlamda verilmelidir. Her bir anahtar sözcüğün sadece ilk harfi büyük olmalıdır ve tüm sözcükler italik olarak verilmelidir.

Sayfa Numaraları: Sayfalar makalelerin alt bilgisi içinde sağ ve sol alt kenara 9 punto olarak yerleştirilmelidir.

Metin ve Paragraf: Ana metinde alt başlıklar, sözcüklerin baş harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle 11 punto ve koyu yazılmalıdır. Metin 11 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten 2,5 cm, Alttan 2,5 cm, Sağdan 2,5 cm, Soldan 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraflar soldan 0,8 cm girintili olarak başlatılır ve paragraf araları 6 nk olmalıdır.

Kitap, Dergi vb. İsimler: Metin içinde kitap, dergi, kongre, konferans, sempozyum ve panel isimleri italik olarak yazılır. Örneğin: “Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları, Belleten, Uluslararası İnsan ve Toplum Kongresi, Geçmişten Bugüne Halep ve Türkmenler Konferansı, Uluslararası Halk Bilimi Sempozyumu” gibi.

Sayıların Kullanımı: Cümlelere başlarken sayısal ifadeler sözcük olarak verilir; sonra gelenler rakam ile yazılır. Örneğin: “Yaptırılan otuz tezin yirmisi Türk tarihi ile ilgili kalan 10’u Moğol tarihi ile ilgili idi.”

Kısaltmaların Kullanımı: Kısaltmalar metinde ilk kez kullanılırken paranteze alınır; sonraki kullanımında alınmaz. Örneğin: “Sonuçta 1957 yılında dış borçların karşılanabilmesi için Uluslararası Para Fonu’na (IMF) başvurmak zorunda kalınmıştır. IMF, bu borçlanmayla Türk ekonomisine önemli bir figür olarak girmiştir.”

Metin İçerisinde Alıntıların Kullanımı: Metin içerisinde yapılacak kısa alıntılar tırnak içinde, italik olarak (“...”) verilmelidir. Beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan *birer* santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

Görsel Malzeme Kullanılması: Metin içerisinde fotoğraf, şema vb. görsel malzeme kullanılması durumunda kaynak gösterilmesi gerekmektedir. İzin ya da telif konularındaki hukuki sorumluluk tamamen çalışmanın yazarlarına aittir.

Dipnot ve Kaynak Gösterme: Gönderilen yazılar, referans sistemi, kaynak gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde aşağıdaki gibi hazırlanmalıdır:

Ana metindeki tüm göndermeler dipnot sistemi yerine, metin içi kaynak gösterme sistemi ile (iç not olarak) hazırlanmalıdır. Metin içerisinde verilecek kaynaklarda parantez açılarak yazar(lar)ın soyadı, yayın yılı ve alıntılanan sayfa numaraları aşağıdaki gibi verilecektir (Metinde aynı kaynaklara yeniden gönderme yapıldığında aynı yöntem uygulanmalıdır):

- Metinde dipnotlar, ilgili olduğu sayfada numaralandırılarak verilir, metin sonuna konulmaz. Dipnotlar “9 punto” tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıca çizgisi olmamalıdır.
- Metin içinde genel bir referans söz konusuysa ve metnin bütününe gönderme yapılıyorsa (yazarın soyadı, yıl) yazmak yeterlidir. Örneğin (Togan, 1981) gibi.
- Belirli bir sayfadan alıntı yapılmış ya da ilgili fikirler belirli bir kısımdan alınmışsa kaynak, sayfasıyla birlikte şu şekilde yazılır: (Köker, 1998: 42).
- Bir yazarın aynı tarihli eserleri şu şekilde yazılır: (Zizek, 2009a) ve (Zizek, 2009b).
- Yazar sayısı üç ile beş arasında ise, ilk göndermede tüm isimler yazılır; daha sonra sadece ilk yazarı belirtmek yeterlidir. Örneğin, kaynak ilk geçtiğinde (Kejanlıoğlu, Adaklı & Çelenk, 2004) sonraki geçişinde (Kejanlıoğlu vd., 2004) olarak yer alır.
- Metin içinde iki yazarlı bir kaynak belirtiliyorsa her seferinde iki yazarın adı da belirtilir; ikiden fazla yazarlı eser ise ilk kullanımda hepsi, sonraki kullanımda sadece ilk yazar belirtilir. Örneğin: (Kafesoğlu, Yıldız ve Merçil, 1998).
- Yazar sayısı üç ya da daha fazlaysa o zaman ilk kullanımda da sadece ilk isim ve diğerleri şeklinde kısaltma yapılır (Arat vd., 1991).
- Metin içinde yeniden basımı yapılmış eski bir kaynak kullanılıyorsa yatık çizgi (/) kullanılır. Örneğin: “Freud (1923/1961) çalışmasında günlük hayattaki dil sürçmelerinin de bilinçaltında yer alan bastırılmış temsillerin bir tür dışa vurumu olduğunu ilk kez öne sürmüştür.”
- Metin içerisinde gösterilen kaynaklar haricinde, gerekli görülen açıklamalar için klasik dipnot yöntemi kullanılmalı ve bunlar için otomatik numaralandırma yöntemine başvurulmalıdır. Açıklamalar için kullanılacak ölçüler: İki yana yash, sol ve sağ girinti:0 cm, aralık önce ve sonra 0nk, satır aralığı: tek olmalıdır.

Kaynakça Gösterme: Makale sonunda mutlaka makalede kullanılan tüm kaynaklar verilmelidir. Yazarlar soyadına göre alfabetik olarak dizilmelidir. Kaynakça gösterirken aşağıdaki kurallara uyulmalıdır:

- Yazar soyadı ve adının ilk harfi büyük yazılmalı ve noktadan sonra eser adı kitap ise italik, makale ise tırnak içinde yazılmalı. Eser adından sonra kitaplar için yayın yeri ve yılı, makale ise dergi adı, yıl, sayı ve Cilt No’su verilmeli.

Örnekler:

Tek Yazarlı Kitaplar İçin:

İnalçık, Halil. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300/1600)*. Çev.: Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çok Yazarlı Kitaplar İçin:

Abisel, N.; Arslan, U.T.; Behçetoğulları, P.; Karadoğan, A.; Öztürk, S. R. & Ulusay, N. (2005). *Çok Tuhaf Çok Tanıdık*. İstanbul: Metis Yay.

Editörlü Kitaplar İçin:

Özbek, M. (Ed.). (2005). *Kamusal Alan*. İstanbul.

- Kaynakçada aynı yazarın aynı yılda neşredilen birden çok eseri varsa, eserler eskiden yeni tarihe doğru sıralanarak yazılır. Aynı tarihli kaynaklarda harf ile sıralama yapılır.

Togan, Zeki Velidi. (1912). *Türk ve Tatar Tarihi, Kazan*; (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.

Arat, R. Rahmeti. (1947a). *Kutadgu Bilig-I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, No: 458.

Arat, R Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig-II Tercüme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, No: 459.

Elektronik Basılı Kitaplar İçin:

- Elektronik ortamdan (internet) alınan kaynaklara ait referans bilgileri, basılı kaynaklarla aynı şekilde gösterilmelidir. Eğer kullanılan çevrimiçi (online) kaynakta sayfa numarası belirtilmemişse parantez içinde de sayfa numarası belirtilmez.

O’Keefe, E. (n.d.). “Egoism & the cnsts in Western values”, [http://www.onlineoriginals.com/showitem .asp litem \(e.t.: 12.02.2021\)](http://www.onlineoriginals.com/showitem.asp?item(e.t.: 12.02.2021)).

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE JOURNAL OF ASIAN STUDIES INTERNATIONAL
SOCIAL SCIENCE JOURNAL
PUBLICATION PRINCIPLES, WRITING RULES AND
RESOURCES**

PUBLICATION PRINCIPLES

Purpose of the Journal

Ankara Hacı Bayram Veli University *The Journal of Asian Studies* is an international scientific and refereed journal published by Ankara Hacı Bayram Veli University Asian Studies Application and Research Center.

The journal aims to increase and disseminate scientific studies that contribute to the scientific development of all disciplines in the field of social and human sciences in Turkey and in the world.

Focus and Scope

Ankara Hacı Bayram Veli University *The Journal of Asian Studies* focuses on the scientific studies of the disciplines mentioned below in the field of social and human sciences:

Asian Archeology

Asian Anthropology

Central Asia Turkish History and Geography

Central Asian Turkish Culture, Folk Science and Art History

Central Asian Turkish Dialects and Literatures

Studies on Language, Literature and History of Asian Countries and Peoples

Economics and Administrative Sciences

International Relations and Politics

Education Science

Linguistics

Theology

Philosophy and Sociology

Information and Document Management

The submitted works should be genuine that contribute to the field and deeply examine and discuss the developments and problems related to the disciplines within the scope of the journal, present scientific topics with an objective view, develop practical suggestions based on scientific methods and approaching the problems realistically.

Studies not related to the purpose, focus and scope of the journal are not published. However, the Editorial Board can refer to other journals published in Ankara Hacı Bayram Veli University by evaluating the submitted work.

Publishing Frequency

Ankara Hacı Bayram Veli University Journal of Asian Studies is published twice a year in Spring and Autumn.

Publishing Language

Ankara Hacı Bayram Veli University Journal of Asian Studies accepts studies written in Turkish, English and Russian. The submitted works must be prepared in a comprehensible manner in which the language (in Turkish or English) is in accordance with the rules of linguistic knowledge and scientific methods. The works which do not meet these criterias are not evaluated.

Evaluation of Articles

The articles sent to the journal for publication are reviewed by the Editorial Board in terms of publication principles and sent for evaluation to two specialists of the field. The name of the author doesn't report to referees, and the name of the referee doesn't report to authors. The reports are keeping for 3 years. If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article will be sent a third referee, or the Editorial Board can make a final decision by examining the referee reports. The authors consider the criticism and recommendations of the referee and editorial board. If they have not participated, they have the right to appeal with their reasons. The articles sent to the authors to be corrected in accordance with the referee reports must be returned to the journal within a month at the latest after the necessary corrections have been made. The corrected text, if it seems necessary, can be re-examined by referees who request changes. Written articles that was not accepted for publication are not returned to their authors.

Privacy Statement

All data (personal information such as name, e-mail address, etc.) that will be included in the management system of Ankara Hacı Bayram Veli University Journal of Asian Studies is used exclusively for the scientific studies of Ankara Hacı Bayram Veli University Asian Studies Application and Research Center. This data is not used for any other purpose; it is not shared with third parties.

Copyright

The authors are responsible for the correctness of the ideas, suggestions and resources in the articles. The articles published in the journal are not paid for the copyright. The authors accept the copyright of the articles and transfer the copy-right of the accepted articles to the Ankara Hacı Bayram Veli University Asian Studies Application and Research Center. The Editorial Board is authorized to issue and publish the article.

However, the authors reserve the following rights:

1. All registered rights except copyright.
2. The right to reproduce the article for its own purposes with the condition not to sell it.
3. The right to use all or part of the books, articles, etc. produced by the author and indicate them in the bibliography of the journal.

WRITING RULES

Studies submitted to Ankara Hacı Bayram Veli University Journal of Asian Studies should be suitable for the following conditions:

- The Works submitted to the journal should be in Turkish, English and Russian.
- Journal works should not have been published anywhere or have been submitted for publications.
- Studies that do not comply with the Magazine Writing Rules are not evaluated.
- Sent works should be like that:

- Works should be prepared on vertical dimension of A4, the single spacing, the margins are 2.5cm from each side.

- Except for the Summary and References page, the text portion of the work should not be less than 5000 words and not exceed 10000 words. It should create as a Microsoft Word file with Times New Roman 11point font

- The works should be structured in accordance with the following sections (respectively) and the regulatory guidelines for these sections:

Title: The title of the work must be written in the middle of the page with 12 uppercase bold. Capital Letters, and it must not be longer than 2 line, except for numbers and punctuation marks

Author / Authors: After the title is given, just author's name (the first letter is CAPITAL) and surname (WITH CAPITAL LETTERS) should be written bold-11 font size and on the right up. The asterisk (*) must be placed after the surname, the information about the author (title, institution and e-mail) should be given in footnote format in 10-point Italics after the asterisk mark to be placed under the title page.

Summary: 10 Punto in italics, must be typed in 1 line and must not exceed 300 words.

Keywords: At least five and up to seven Turkish keywords reflecting the topics of the study should be added. Only the first letter of each key word should be large, and all words must be given in italics.

English Title: The English title should be written in bold and italic and centered in small letters, with the first letter of each word being uppercase.

Abstract: The text in the «Summary» section of the Turkish language should be given in English.

English Keywords: At least five and at most seven English keywords reflecting the topics of the study should be given in the same order as the words given in Turkish. Only the first letter of each key word should be large, and all words must be given in italics.

Page Numbers should be placed in the header the left and right topside of the page in 9 points so that they do not appear on the first page.

Text and Paragraph: Subtitles in the main text should be written in 11 point and bold with small letters, with the initials of the words. The text should be 11 pt, based on two sides; 5.8 cm from the top, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from the right, 4.5 cm from the left. There must be 3 pt between lines. Paragraphs are indented 0.8 cm from the left, and the paragraph spacing must be 6 pt.

Names of Books, Journals, etc.: Books, journal, congresses, conferences, symposiums and panel names are written italic in the text. For example: Resources of the Central Asia Turkish History, Belleten, The International Congress of Human and Society, Past to Present The Conference of Aleppo and Turkmen, the International Folklore Symposium.

Use of Numbers: At the beginning the codes and numerical expressions are given as words, following by numbers. For example: *“Twenty of the thirty theses done were related to the Turkish history and the remaining 10 related to Mongolian history.”*

Use of Abbreviations: Abbreviations are taken in brackets just for the first time in the text, not on their next use. For example: *“in 1957 in order to pay external debt, it was necessary to apply International Monetary Fund (IMF). The IMF has entered the Turkish economy as an important figure with this debt.”*

Use of Quotations in Text: The short quotations in the text should be quoted with quotation marks (“...”) and in italics. Quotations shorter than five lines must be written between the lines, quotations longer than five lines must be written one centimeter inside from the left side and the right side of the line, one block and one line spacing.

Visual Materials: Photographs, diagrams, etc. in text. If visual material is used, the source should be shown. The legal responsibility for permission or copy- right belongs solely to the authors of the work.

Footnote Display: Resources should be prepared as internal notes instead of footnote system. Sources that given in the text, year of publication and page number of the sources will be given as follows:

- Footnotes in the text are numbered on the relevant page, not placed at the end of the text. Footnotes should be written in 9-point single-spacing. The alignment should be two-sided, and the paragraph indent must be 0.5 cm. The footnote should not be a separator line.

- If a general reference is mentioned in the text and the whole text is referred to (author's surname, year), to write is sufficiently. For example (Togan, 1981).

- If a page quoted or the related ideas were taken from a section, the resource is written with the page as follows: (Köker, 1998: 42).

- An author's works with the same date are written as follows (Zizek, 2009a) and (Zizek, 2009b).

- If the number of authors is between three and five, all names should be written in the first submission, then only the first article is sufficient. For example, when the resource first crosses (Kejanlioglu, Adaklı & Çelenk, 2004), it takes place as the next pass (Kejanlioglu et., 2004).

- If two authors sources are specified in the text, the names of the two authors are specified each time; if more than two authors, all of them specified just for the first time, and after the only the first author is specified in the text. For example: Kafesoğlu, Yıldız and Merçil (1998).

- The number of authors is three or more, then only the first name and others are abbreviated in the first use (Arat et., 1991).

- A slanting line (/) is used if an old source has been reprinted in the text. For example: Freud (1923/1961) for the first time suggested that the daily life of language tramps is a sort of outsider of repressed representations in the subconscious.

- Except the resources shown in the text, the classical footnote method should be used for the necessary statements and the automatic numbering method should be used for these. Measures to be used for statements: Justified, left and right indentation: 0 cm, before and after spacing: Onk, line spacing: single.

End-Text Referencing

At the end of the article, all sources used in it must be specified. Authors should be sorted alphabetically by last name.

Author surname and first letter of name should be in capital letters, and if the title is book after point and comma, it should be written in bold italic and article should be written in quotation. After the title of study, the publication place and year of books and the journal title, year, number, and volume number should be given.

Examples:

For Single Written Books:

İnalçık, Halil. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300/1600)*. Çev.: Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

For Many Written Books:

Abisel, N.; Arslan, U.T.; Behçetoğulları, P.; Karadoğan, A.; Öztürk, S. R. & Ulusay, N. (2005). *Çok Tuhaf Çok Tanıdık*. İstanbul: Metis Yay.

For with Editor Books:

Özbek, M. (Ed.). (2005). *Kamusal Alan*. İstanbul.

- If there are multiple works published in the same year by the same author in the book, the works are written in the order of the new works. Sources with the same date are sorted by letter.

Togan, Zeki Velidi. (1912). *Türk ve Tatar Tarihi, Kazan*; (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.

Arat, R. Rahmeti. (1947a). *Kutadgu Bilig-I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, No: 458.

Arat, R. Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig-II Tercüme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, No: 459.

For Electronic Printed Books:

- Reference information for resources received from electronic media (internet) should be shown in the same way as printed sources. If the page number is not specified in the used online source, page number is not specified in parentheses.

O’Keefe, E. (nd). “Egoism & the CNSTs in Western values”, [http://www.onlineoriginals.com/showitem .asp litem I 135](http://www.onlineoriginals.com/showitem.asp?item I 135) (12.02.2021).

TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDE AT

Horse in Turkish Culture Region

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN'DA TÜRKLERE YÖNELİK YAPILAN KATLIAMLAR

Massacres Toward Turks in Turkestan From Past to Present

Prof. Dr. Varis ÇAKAN

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN - TÜRKMENİSTAN ARASINDAKİ SİYASİ VE SOSYO-EKONOMİK İLİŞKİLER

Political and Socio-Economic Relations Between Azerbaijan - Turkmenistan After Independence

Doç. Dr. Murteza HASANOĞLU

TÜRKMENİSTAN'DA USÛL-İ CEDİD OKULLARININ YAPILANDIRILMASINDA ALİŞBEK ALİYEV'İN YERİ VE ÖNEMİ

The Place and Importance of Alishbek Aliyev in The Construction of Usul-i Jedid Schools in Turkmenistan

Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV

CUMA HALMİRADOV'A (1901-1938) GÖRE TÜRKMENİSTAN'DA MİLLÎ MATBUAT

National Publication According to Juma Halmyradow (1901-1938) about Turkmenistan

Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV

TÜRKMENİSTAN'DA BÜYÜME VE MALİ YAPI: VAR ANALİZİ (1996-2019)

Growth and Fiscal Structure in Turkmenistan: VAR Analysis (1996-2019)

Dr. Mustafa Alpin GÜLŞEN

Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE BUDİZM'İN JAPON SANATINA ETKİSİ

The Influence of Buddhism on Japanese Art in The Historical Process

Öğr. Gör. Selin ÖZDEMİR

ORTA ASYA İÇİN KUŞAK VE YOL PROJESİNİN STRATEJİK SONUÇLARI

The Strategic Implications of Belt & Road Initiative for Central Asia

Yavuz ÇELİK

İPEK YOLU'NDA İPEĞİN YOLCULUĞUNUN KISA TARİHİ

A Brief History of Journey of Silk on The Silk Road

Esra YILMAZ

TANITIMLAR/REVIEWES

ÜLKE TANITIMI: TÜRKMENİSTAN

Turkmenistan

Hazırlayan: Arş. Gör. Ozan BÖKE

KİTAP TANITIMI: "TÜRKMENİSTAN - BÜYÜK İPEK YOLU'NUN KALBI" ADLI ESER

The Book Named "Turkmenistan - Heart of The Great Silk Road"

Hazırlayan: Arş. Gör. Seyit Ali BUDULGAN

ISSN : 2667-6419

9 772667 290001